

DEVANYĀLOKA

[UDDYOTA II]

TEXT & EXPOSITION

DHVANYĀLOKA
OF
ĀNANDAVĀRDHANA

[UDDYOTA II]

EDITED

WITH AN ELABORATE ENGLISH EXPOSITION

BY

SRI BISHNUPADA BHATTACHARYA, M.A., P.R.S.,
ESHAN SCHOLAR, GRIFFITH PRIZEMAN, KAVYĀTIRTHA.
*Associate Professor of Sanskrit Language & Literature,
Department of Post-Graduate Training and Research,
Sanskrit College, Calcutta.*

WITH A FOREWORD

BY

DR. SUSHIL KUMAR DE, M.A., P.R.S., D.Lit (London)
PROFESSOR OF SANSKRIT LANGUAGE & LITERATURE,
DEPARTMENT OF POST-GRADUATE TRAINING
AND RESEARCH, SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA.

FIRMA K. L. MUKHOPADHYAY
6/1A, Banchharam Akkur Lane,
CALCUTTA-12.

Published by
K. L. Mukhopadhyay
6/1A, Banchharam Akru Lane,
Calcutta-12

First Edition, June 1957

Preface to the Second Uddyota

The present fasciculus comprises the Second Uddyota of the *Dhvanyāloka*, the publication of which was announced several months ago in the Preface to the First Uddyota. In preparing the present Uddyota the author has tried to utilise the collations of manuscripts in the possession of Dr. Sushil Kumar De, the following being particularly important :—

A—India Office MS No. 1008 E 1135

(Devanāgarī)

B—Bhandarkar Oriental Institute MS. No 257 of 1875-76 (S'āradā script).

C—Do No. 255 of 1875-76

D—Do. No. 256 of 1875-76. (S'āradā script).

The author has tried to make the Supplementary notes appended at the end of the volume as much exhaustive and helpful as possible, important textual variants being noticed with care whenever necessary.

The author takes this opportunity to acknowledge his heartfelt gratitude to all oriental scholars and students of Sanskrit Poetics, who have received these humble efforts of his with enthusiasm and favour and his indebtedness to his teachers, who have all along encouraged him in his arduous task. God willing, the remaining Uddyotas would also be published in due course.

Sanskrit College, }
May 15, 1957.

Bishnupada Bhattacharya.

CONTENTS

			Pages
1	Preface	.. ..	iii
2	Text and Exposition	.. ..	1—141
3	Appendices		
	(i) Appendix I	Supplementary Notes.	145—168
	(ii) Appendix II	. . .	169—172
	(a)	Alphabetical Index of <i>Karikās</i>	
	(b)	Alphabetical Index of <i>Vṛtti</i> verses	
	(c)	Alphabetical Index of Illustrative Quotations in the <i>Vṛtti</i>	

DHVANYĀLOKA

[UDDYOTA II]

TEXT

§ 1. एवमविवक्षितवाच्य-विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन ध्वनि-
द्विप्रकारः प्रकाशितः । तत्राविवक्षितवाच्यस्य प्रभेदप्रतिपादनायेद-
मुच्यते—

अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।

अत्रिवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ॥१॥

तथाविधाभ्यां च ताभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव विशेषः ॥

EXPOSITION

§ 1. We have already noted in our notes on the last *Uddyota* (I. Sec. § 41) that classification of *dhvani* into अविवक्षितवाच्य and विवक्षितान्यपरवाच्य varieties was shown by the *Vṛttikāra* in anticipation of the *Kārikākāra's* view expressed later on, though the latter was completely silent on the point in that *Uddyota*. In this opening *kārikā* of the Second *Uddyota* the *Kārikākāra* shows the classification as already noticed by the *Vṛttikāra*, beforehand. Compare Abhinavagupta's remarks :

“वृत्तिकारः सङ्गतिमुद्घोतस्य कुर्वाण उपक्रमते—एवमित्यादि । प्रकाशित इति । मया वृत्तिकारेण सतेति भावः । न चैतन्मयोत्सूत्रमुदतम्, अपि तु कारिकाकाराभिप्रायेणेत्याह—तत्रेति । तत्र द्विप्रकार-प्रकाशने वृत्तिकारकृते यन्निमित्त वीजभूतमिति सम्बन्धः । यदि वा—तत्रेति पूर्वशेषः । तत्र प्रथमोद्घोते वृत्तिकारेण प्रकाशितस्य अविवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदोऽवान्तरप्रकारस्तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते ।

तदवान्तरभेदप्रतिपादनद्वारेण अविबक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदो विवक्षित-
वाच्यात् प्रभिन्नत्वं तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते । भवति मूलतो द्विभेदत्वं
कारिकाकारस्यापि सम्मतमेवेति भावः ॥"—*Op. cit.*, pp. 165-166.

In the present *kārikā*, the *Kārikākāra* mentions the two sub-
divisions (अवान्तर-भेद) of the अविबक्षित-वाच्य variety of
dhvani. They are—(1) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य-ध्वनि, and (2)
अत्यन्तरिरस्कृतवाच्य-ध्वनि. Abhinavagupta in his *Locana* ad-
mirably brings out the characteristic features of each of these
two sub-varieties. . Comp : ".....येन वाच्येन अविबक्षितेन सत्ता-
ऽविबक्षितवाच्यो ध्वनिर्व्यपदिश्यते, तद् वाच्यं द्विवेति सम्बन्धः ।
योऽर्थं उपपद्यमानोऽपि तावत्तवानुपयोगात् धमन्तरसंबलनयाऽन्यता-
मिव गतो लक्ष्यमाणोऽनुगतधर्मी स्वकसूत्रन्यायेनास्ते स रूपान्तरपरिणत
उच्यते । यस्तु अनुपपद्यमान उपायतोमात्रेण अर्थान्तरप्रतिपत्तिं कृत्वा
पलायत इव स तिरस्कृत इति ॥"—*Op. cit.*, pp. 166-67. Thus,
while in the first sub-variety of अविबक्षितवाच्य-ध्वनि the वाच्य
sense, though not totally incompatible, is transformed into one
characterised by new attributes, in the second sub-variety the
वाच्य sense is totally incompatible and as such has to be aban-
doned altogether, being used only as a means towards the
comprehension of the suggested sense.

तथा....विशेषः—Now, it might be contended that in the
present *kārikā* the author has shown the two-fold division of
the expressed sense (वाच्यार्थ) only. So, how can it be con-
strued as referring to the classification of the suggested sense
(ध्वनि) ? To this the *Vṛttikāra* replies by pointing out that
as the nature of the suggested sense (व्यङ्ग्य) also differs accord-
ing as the suggestive elements (व्यञ्जक) like वाच्य, वाचक etc.
vary, there can be no incongruity in construing the *kārikā*
as referring to the main classifications of the suggested sense.
Compare : ऋतु व्यङ्ग्यात्मनो यदा ध्वनेर्भेदो निरूप्यते तदा वाच्यस्य

द्विधेति भेदकथनं न संगतमित्याशङ्क्याह—तथाविधाभ्यां चेति । चो
 सुस्मादर्थे । व्यञ्जकवैचित्र्याद्वि युवतं व्यञ्जकवैचित्र्यमिति भावः ।
 व्यञ्जकेत्यर्थे; यदि ध्वनिशब्दस्तदा न कश्चिद् दोष इति भावः ॥—
 °Locana, p. 167.

TEXT

§ 2 । तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा—

स्निग्धद्रयामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लड्वलाका घना
 वाताः शोकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
 कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
 वैदेही तु कथं भविष्यति द्वाहा हा देवि धीरा भव ॥

—इत्यत्र राम-शब्दः । अनेन हि व्यङ्ग्यधर्मान्तरपरिणतः संज्ञी
 प्रत्याख्यते, न संज्ञिमात्रम् ॥

EXPOSITION

§ 2. The speaker of the verse quoted is Rāma himself. So, if the संज्ञा (Proper name) रामं in the expression रामोऽस्मि सर्वं सहे referred to the person bearing that name only and nothing else, then the use of such a word would have been regarded as faulty. But, here, the word राम does not merely convey the primary sense—viz. Daśaratha's son, who is the संज्ञिन् referred to by the संज्ञा राम, but the latter as characterised by such attributes (धर्म) as सकलदुःखभाजनत्व, राज्यनिर्वासितत्व etc. Thus the वाच्यार्थ is transformed (परिणत) from a mere संज्ञिन् to some other sense which includes within its scope the expressed sense—viz. संज्ञिन् itself (Rāma in the present instance) as well. The attributes (धर्म) are, however, comprehended through suggestion (व्यञ्जना). अनेन हि.....संज्ञिमात्रम्—परिणाम or transformation has a technical sense in Sāṃbhya philosophy, which is also applicable here. Compare :—

“जहद् धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा ह्ययम् ।
तत्त्वादप्रच्युतो धर्मा परिणाम स उच्यते ।”

—(Quoted by Jayaratha in his *Vimarsinī*, p 41)

Abhinavagupta thus explains the *vytti*. अनेनेति रामशब्देन अनुपपद्यमानार्थेनेति भावः । व्यङ्ग्यं धर्मान्तरं प्रयोजनरूपं राज्य-निर्वासनादि असंख्येयम् । तच्चासख्यत्वाद् अभिधाव्यापारेण अशक्य-समर्पणम् । क्रमेणाप्यंमाणमपि एकधीविषयत्वाभावात् चित्रचर्वणा-पदमिति न चारुत्वातिशयकृत् । प्रतीयमानं तु तदसख्यमनुद्धि-विशेषत्वेनैव किं किं रूपं न सहते इति चित्रपानकरसापूपगुडमोदक-स्थानीयविचित्रचर्वणापदं भवति । यथोक्तम्—‘उक्त्यन्तरेणाशक्य-यद्’ इति । एष एव सर्वत्र प्रयोजनस्य प्रतीयमानत्वेनोक्तकर्षहेतु-मन्तव्यः । मात्रग्रहणेन सज्ञी नात्र तिरस्कृत इत्याह ॥’— *Op cit.*, pp 169-70 Compare also Govinda Thakura's *Kāvya pradīpa* “रामपदं च सर्वसहत्वानुपयुक्तशक्यार्थतया सकलदुःखभाजनत्वलक्षयत् सीता विनाऽपि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं व्यनक्ति ।”—p 132 We are to note that Govinda regards the attributes सकल-दुःखभाजनत्व etc as लक्ष्यं, while according to the *Vṛttikāṣa* they are व्यङ्ग्यं (Comp. व्यङ्ग्यधर्मा-तरपरिणत above)

TEXT

§ 3 । यथा च ममैव विषमवाणलीलायाम्—

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहिं घेप्पन्ति ।

रइकिरणान्नुग्गहिआइं होन्ति कमलाइं कमलाइं ॥¹

—इत्यत्र द्वितीयः कमलशब्दः ॥

EXPOSITION

§ 3 In this verse the second कमल signifies not merely

1 तदा जायन्ते गुणा यदा वै सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥इति च्छाया॥

'a lotus' but 'a lotus as possessing attributes like सौरभ (fragrance), सौकुमार्य (tenderness) etc' Compare. "अत्र द्वितीयकमलशब्द सौरभादिगुणयुक्तत्वरूपे लक्ष्ये सक्रमितवाच्यः"—*Pradipa*, p 58¹ The verse is really an instance of लाटानुप्रास, for the word कमल though repeated twice has a different significance (तात्पर्य) in each case and as such there is no defect because of *repetition* (पौनरुक्त्य) Compare *Ekāvālī* in which this verse is cited under the figure of speech लाटानुप्रास—'अत्र प्रथम. कमलशब्दो वस्तुमानाभिधायी । द्वितीयस्तु सौरभ सौकुमार्य कान्तिमत्त्व-सभावितकान्तावदनीपमानत्वादिवर्भरूपार्थ इत्यस्त्येव तात्पर्यभेदः ॥"—*Œp cit*, p 194

TEXT

§ ४ । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो यथादिकवेर्वालिमीके—
रविसक्रान्तसौभाग्यस्तुपारांष्टतमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादशेचन्द्रमा न प्रकाशते ॥इति।^२
अत्रान्धशब्दः ॥

EXPOSITION

§ 4 The term अन्ध is a privative term and as such presupposes the capacity for seeing, which the looking glass (आदर्श) totally lacks The primary sense is therefore to be abandoned altogether in favour of a more suitable sense, which does not comprise within its scope the primary sense (मुख्यार्थ) of अन्ध Thus it is designated as अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य, which is based on जहत्स्वार्य लक्षणा or लक्षण लक्षणा,

1. 'अनुगृहीतानि स्पृष्टानि कमलानि कमलानि सुरभाणि जाह्लादवानि वा भवन्ति । अत्र अतथाभूतेषु कमलत्वजात्यभावो व्यङ्ग्य कमलपद-लक्षणालम्ब्र । अत्र रविस्तिरपाननुग्रहण न केवल सौरभादिगुणहानिः अत्र तु कमलचक्षुषामान्तर्गततिरपि नति लक्षणामुल्लङ्घनि'—*Vaidyanātha Tatsat's Prabhā* thereon

2 *Rāmāyana*, III. 16 13 हेमन्तवर्णने पञ्चवट्या रामस्योक्तिरियम्—*Locana* °

as has been pointed out in our previous notes Compare *Locana*,

‘अन्व इति चोपहृवदृष्टि । जात्यन्धस्यापि गर्भे दृष्ट्युपधातात् ।
अन्धोऽय पुरोऽपि न पश्यति इत्यत्र निरस्कारोऽन्धार्थस्य न त्वत्यन्तम ।
इह तु आदर्शस्य अन्धत्वमारोप्यमाणमपि न मह्यमिति । अन्ध-
शब्दोऽत्र पदार्थस्फुटीकरणाशक्तात् नष्टदृष्टिगत निमित्तीकृत्य आदर्श-
लक्षणया प्रतिपादयति । असाधारणविच्छाद्यत्वानुयोगित्वादिधर्म-
जातमसस्य प्रयोजन व्यनक्ति ॥’—*Op cit*, p 172

Dhātṭanayāka, however construes इव with निश्वासान्ध, instead of taking the latter as an adjective qualifying आदर्श, so that the verse is reduced to an illustration of the figure of speech उतप्रेक्षा. But Abhinavagupta points out the flaws of such an interpretation, as the construction would then be unnecessarily strained Compare —

‘भट्टनायकेन तु यदुक्तम्—‘इवशब्दयोगाद् गौणताऽप्यत्र न काचिद्’ इति तच्छ्लोकार्थमपरामृश्य । आदर्शचन्द्रमसोर्हि सादृश्य-
मिवशब्दो द्योतयति । ‘निश्वासान्ध’ इति चादर्शविशेषणम् । इव-
शब्दस्य अन्धार्थेन योजने आदर्शश्चन्द्रमा इत्युदाहरण भवेत् ।
योजन चैतदिवशब्दस्य विच्छेदम् । न च निश्वासेनान्ध इवादर्श,
स इव चन्द्रमा इति कल्पना युक्ता । जैमिनीयमूत्रे ह्येव योज्यते न
काव्योऽपीत्यलम् ॥’—*Op. cit*, pp 172 73

TEXT

§ ५ । गणनं च मत्तमेहं धारालुलिअञ्जुणाडं अ वणाडं ।
णिरहक्षरमिअक्षा हरन्ति नीलाओ वि णिसाओ ॥
अत्र मत्त निरहक्षर शब्दौ ॥

1 गणनं च मत्तमेहं धारालुलिनाञ्जुणानि च वणानि ।

निरहक्षरमिअक्षा हरन्ति नीलाओ अपि णिसाओ ॥ मत्तुच्छाया ॥

EXPOSITION

§ 5 मत्तता and अहंकार are primarily attributes of animate and sentient beings, and as they are applied in this verse to मेघ and मृगाङ्क (moon) both being inane objects they must abandon their primary significance in favour of their implied senses, which do not comprehend within their scope even the least shred of the primary meanings. Compare —

मत्तशब्देन सर्वयवेहासम्भवतस्वार्थेन बाधितमद्यापयोगक्षीवात्मक
मुन्यार्थेन सादृश्यात् मेघाल्लक्षयताऽममञ्जसकारित्वदुर्निवारत्वादि-
घर्मसहस्र ध्वन्यत । निरहङ्कारशब्देनापि चन्द्रलक्षयता तत्पारतन्त्र्य
विचित्रायवोज्जिगमिपारूपजिगोपात्यागप्रभृति ॥ —^oLocana, p 173

TEXT

१६ । असंलक्ष्यक्रमोद्गोतः क्रमेण द्योतितः परः ।

विवक्षितानभिधेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मतः ॥२॥

सुरयतया प्रशशमानो व्यद्गोर्ध्वो ध्वनेरात्मा । स च
वाच्यार्थापक्षया कश्चिदलक्ष्यप्रमतया प्रशशते, कश्चिन् क्रमेणेति
द्विधा मतः ॥

EXPOSITION

§ 6 Having thus illustrated in the preceding sections the varieties of the अविवक्षितवाच्य ध्वनि, the *Dhvanīkāra* proceeds to the treatment of the other main division of ध्वनि—viz विवक्षितान्यपरवाच्य. This is not based on Indication or लक्षणा as the first variety is and as such the primary sense is neither altogether repudiated (अत्यन्तविरम्युक्त) nor transformed (अर्थांतरनप्रमित). The expressed sense has its importance *per se*. But the ultimate object of our cognition is the suggested sense. The latter again may be two-fold—considered from the standpoint of the *source* (त्रय)

that intervenes between the 'cognitions' of the वाच्य and व्यङ्ग्य
senses. If the sequence is imperceptible—we have the
असंलक्ष्यक्रम-variety, which comprises रस, भाव, रसाभास,
भावामास, भावोदय, भावशान्ति, भावशबलता etc.; if, however,
the intervening sequence be perceptible, it is known as
संलक्ष्यक्रम which might take either the form of वस्तुध्वनि or
of अलंकारध्वनि. °*Locana* explains the term असंलक्ष्यक्रमोद्योत
as—'सम्यङ् न लक्षयितुं शक्यः क्रमो यस्य तादृश उद्द्योत उद्द्योतन-
व्यापारोऽस्येति बहुव्रीहिः।'

TEXT

१७। तत्र—

रस-भाव-तदाभास-तत्प्रशान्त्यादिरक्रमः ।

ध्वनेरात्माऽङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥३॥

रसादिरर्थो हि सद्देव वाच्येनावभासते । स चाङ्गित्वेनावभास-
मानो ध्वनेरात्मा ॥

EXPOSITION

§ 7. In the present *Kārikā* the *Dhvanikāra* mentions
the principal varieties of the असंलक्ष्यक्रमध्वनि. भावध्वनि
has been defined by Jagannātha as—विभावादिव्यज्यमानहर्पा-
द्यनतमत्वं तत्त्वम् (i.e. भावध्वनितत्त्वम्)—“when any one of the
thirty-three *vyaṅghicārins* enumerated by Bharata becomes mani-
fested by the विभावा and अनुभावा pertaining to it, it is called
भावध्वनि (as opposed to रसध्वनि which arises when any one
of the eight or nine *sthāms* is mainly suggested).” For
रसाभास and भावाभास compare : ‘अनीचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो
रस-भावयोः’. For the concepts of भावोदय and भावसन्धि
as alluded to in the expression ‘तत्प्रशान्त्यादिरक्रमः’ see *Locana* :
‘यद्यपि च रसेनैव सर्वं जीवति काव्यम्, तथापि तस्य रसस्यकथन-
चमत्कारात्मनोऽपि कुतश्चिदंशात् प्रयोजकीभूतादधिकोऽसौ चमत्-

कारो भवति । तत्र यदा कश्चिदुद्रिक्त्वावस्थां प्रतिपन्नो व्यभिचारी चमत्कारातिशयप्रयोजको भवति, तदा भावध्वनिः । यथा—

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्रमस्या मनः ।
ता हत्तुं विदुर्धाद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनी
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोयति ति कोऽयं विधिः ॥ १

अत्र हि विप्रलम्भरससद्भावेऽपीयति वितर्काद्यव्यभिचारिचमत्-
क्रियाप्रयुक्त आस्वादातिशयः । व्यभिचारिण उदयस्थित्यपाय-
त्रिधर्मकाः । यदाह—‘विविधमाभिमुष्येन चरन्तीति व्यभिचारिणः’
इति । तत्रोदयावस्थाप्रयुक्तः कदाचित् । यथा—

याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथ शय्यामनुप्राप्तया
निधायति परिवर्त्तनं पुनरपि प्रारब्धमङ्गोक्तम् ।
भूयस्तत् प्रकृतं कृतं च शिथिलक्षिप्तकदोल्लेखया
तन्वङ्गम न तु पारितः स्तनभरः ऋट्टुं प्रियस्योरसः ॥

अत्र हि प्रणयकोपस्योज्ज्वलमिपर्येव यदवस्थानं न तु पारित इत्यु-
दयावकाशनिराकरणात्तदेवास्वादजीवितम् ।..वचित्तु व्यभिचारिणः।
प्रजभावस्यया प्रयुक्तचमत्कारः ।..वचित्तु व्यभिचारिणः सन्धिरेव
चर्वणास्पदम् ।..वचिद् व्यभिचार्यन्तरसबलतैव विश्रान्तिपदम् ।
यथा—

क्वाकायं दासलदमण. वर च कुल भूयोऽपि दृश्येन सा ।
दोषाणा प्रणमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्त मुसाम् ।
किं वदन्त्यपक्वमपा कृन्धिम स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेत न्वान्ध्वमुनेहि क. सलु मुवा धन्वोऽपर धास्यति ॥ १

अत्र हि विनयोत्सुक्ये मतिस्मरणे गद्गदस्ये घृनिचिन्तने परस्पर
बाध्यबाधकभावेन द्वन्द्वानो भवन्ती पर्यन्ते तु चिन्ताया एव प्रधानता

1. *Vikramorvasi*, Act IV.

2. *Ibid*, Act IV.

ददती परमास्वादस्थानम् । एवमन्यदप्युत्प्रेक्ष्यम् । एतानि चोदय-
सन्धि-शबलत्वादिकानि कारिकायामादिग्रहणेन गृहीतानि ॥—
Op cit, pp 175 177

रस, भाव etc are called अक्रम (i.e अक्रमव्यङ्ग्य) as the interval between the cognition of the विभाव's अनुभाव's etc on the one hand and that of the former, though it actually exists, is so small that it is quite imperceptible and can be easily reckoned as *nonest*. The negative particle (नञ्) in the term अक्रम conveys the idea of *smallness* (ईपदर्थं). Candidasa in his commentary on Mammata's *Kavyaprakasa* notes 'अक्रम इति नञ् ईपदर्थेऽज्ञेयतापरम् ।'—p 92. The negative particle नञ् has six different senses. Compare, 'तत्सादृश्य-मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थी पट् प्रहीतिता ॥'—Abhinavagupta here remarks that though रस, भाव etc are usually known as अक्रम, still that does not exclude them from the category of सलक्ष्यक्रमध्वनि. Under certain circumstances they might be classed with वस्तुध्वनि and अलकार ध्वनि as falling under the latter. Compare 'यो रसादिरर्थं स एवाक्रमो ध्वनेरात्मा न त्वक्रम एव स । [स]मत्वमपि तस्य कश्चिद् भवति । तदा चार्थशक्त्युद्भवानुस्वानरूपभेदेति वक्ष्यते ॥—
Op cit, p 174. Usually as soon as we read a poem we become, as it were, *simultaneously* aware of the emotions (रस) etc. That is why they are called अक्रमव्यङ्ग्य. But in cases where there is a perceptible interval between the cognition of the expressed sense of a poem (consisting of such factors as विभाव's अनुभाव's etc) and that of the emotions suggested by it the latter might reasonably be regarded as instances of मलदयनमव्यङ्ग्य.¹

1 Compare सोऽपि निगदिन मर्षोऽपि रसादिभ्यो व्यङ्ग्यप्रपञ्च-
शब्दे प्रकृत्य भक्तिनि प्रतीयेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु मलदयनमव्यङ्ग्य-
प्रतीयेषु भक्त्यन प्रतीयेषु इति हेतुः प्रपञ्चः । योवाप्यनमव्यङ्ग्यप्रतीयेषु मलदयनमव्यङ्ग्य-
प्रतीयेषु मलदयनमव्यङ्ग्यप्रतीयेषु इति हेतुः प्रपञ्चः । योवाप्यनमव्यङ्ग्यप्रतीयेषु मलदयनमव्यङ्ग्य-
प्रतीयेषु मलदयनमव्यङ्ग्यप्रतीयेषु इति हेतुः प्रपञ्चः ।

स चाङ्गित्वेन ध्वनेरात्मा—रस etc constitute the soul of poetic art, subject to this important *proviso*, viz that they are *predominant* over all other elements and subservient to none. As Abhinavagupta remarks ननु किं सर्वदैव रसादिरर्थो ध्वने प्रकार ? नेत्याह । किं त यदाऽङ्गित्वेन प्रधानत्वेनावभासमान । एतच्च सामान्यलक्षणे 'गुणीकृतस्वार्थादित्यत्र यद्यपि निरूपितम् तथापि रसवदाद्यलवारप्रवासानावकाशदानायानूदितम् ॥"—*Op cit* pp 174 75

TEXT

§ ८। उदानीं रसवदलंभारादलक्ष्यक्रमद्योतनात्मनो ध्वनेर्विभक्तो विषय इति प्रदर्श्यते—

वाच्यवाचकचास्त्वहेतूनां त्रिविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः ॥४॥

रस भाव-तदाभास तत्प्रशमलक्षणं मुख्यमर्थमनुवर्त्तमाना यत्र अद्वयार्थालङ्कारा गुणाश्च परस्परं ध्वन्यपक्षया विभिन्नरूपा व्यवस्थितास्तत्र काव्ये ध्वनिरिति व्यपदेश ॥

EXPOSITION

§ 8 In the preceding *karika* it has been hinted at that रस etc would be regarded as cases of ध्वनि only when they are predominant (अङ्गित्) and all other elements like the poetic figures (अलङ्कार s) belonging both to वाच्य and वाचक are subordinate. The present *kārika* explicitly states what was implicit in the preceding *kārika* with a view to differentiating a case of रसध्वनि proper which is अमलद्वयम from

व्यपदिश्यते । यत्र तु विचारवद्य प्रकरणम् उभया वा विभावाभ्यन्तरे मामदी विश्वम्बायीन चमन्हृतेर्माचम्यमिति मलक्ष्यक्रमोपपन्नवति ॥—*Rasagan gadhara* p 129 See also *Dhvanyāloka* 1/111 on the verse एववादिनि देवपी — (*Humara** VI 84) and *Locana thereon (*Uddyota* II p. 243)

रसवत् etc. which are no more cases of ध्वनि than such common figures of speech as उपमा, अनुप्रास etc. In instances of रसवत्, प्रेयस्, ऊर्जस्विन्, etc. रस, भाव etc are comprehended no doubt, but all the same they only serve to enhance the beauty of the expressed sense just as poetic figures like अनुप्रास, उपमा etc. beautify the words and ideas to which they belong. But in a case of रसध्वनि (भावध्वनि etc.), it is the aesthetic emotion that occupy all our conscious activities, while the expressed sense and the various figures of speech dwindle into insignificance, and merge their individualities towards the highest end in view—viz. the suggestion of the aesthetic emotion, so that the individual charms of the particular figures of speech are not relished apart from the aesthetic relish, or as in any way surpassing it. This, however, is not the case in instances of रसवत्, प्रेयस् etc, and as such they can never be regarded as रसध्वनि, भावध्वनि, etc. While in the latter रस (भाव etc) is the soul (अङ्गिन्), in the former it is in the position of a mere constituent element (अङ्ग), and that makes all the difference. Compare :

*Locana : “ननु अङ्गित्वेनावभासमान इत्युच्यते । तत्राङ्गत्वमपि किमस्ति रसादेयं तन्निराकरणाय एतद्विशेषणमित्यभिप्रायेण उपक्रमते—इदानीम् इत्यादिना । अङ्गत्वमस्ति रसादीना रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितालकाररूपतायामिति भाव । अनया च अङ्गा रसवदादिष्वलकारेण रसादिध्वनेर्नान्तर्भाव इति सूचयति । पूर्वं हि समासोक्त्यादिषु वस्तुध्वनेर्नान्तर्भाव इति दर्शितम् । वाच्यं च वाचकं च तच्चारुत्वहेतवश्चेति द्वन्द्वः । वृत्तावपि शब्दाश्च अर्थाश्च अलकाराश्चेति 'द्वन्द्वः ॥'—*Op cit*, p 180 *Pradipa* too remarks :—

“एते च गुणीभूता रसादयो रसवदाद्यलकारव्यपदेशं लभन्ते ।
ननु गुणीभूतो रसो रसवत्, भावस्तु प्रेय, रसभावाभासो ऊर्जस्वि,

भावशान्तिः समाहितः—इत्यस्त्येव पूर्वपामलंकारव्यवहारः, न पुनर्भावोदयादिषु । तत् कथमेतदुच्यते इति चेत् । यद्यन्यवचन विना मद्बचसि नादरस्तहिं कश्चित् प्रेक्षावानवश्य ब्रूयात् 'रसादिना तुल्यन्यायत्वात्' इति ।^१

TEXT

६ । प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥५॥

यद्यपि रसबदलंकारस्यान्यैर्दर्शितो विषयस्तथापि यस्मिन् काव्ये प्रधानतयाऽन्योऽर्थो वाक्यार्थोभूतस्तस्य चाङ्गभूता ये रसादयस्ते रसादेरलंकारस्य विषया इति मामकीन पक्षः । तद्यथा चाटुषु प्रेयोऽलंकारस्य वाक्यार्थत्वोऽपि रसादयोऽङ्गभूता दृश्यन्ते ॥

EXPOSITION

§ 9 In the present *kārikā* the *Dhyanikara* expresses his own opinion concerning the true nature of the figures of speech रसवत् etc When रस, भाव etc are subordinate to some other element in poetry—whether it be वाक्यार्थ or some other व्यङ्ग्यार्थ, we get the figures of speech रसवत् etc, instead of रसध्वनि etc Thus the figures of speech रसवत् etc. are instances of अपराङ्ग variety of गुणोभूतव्यङ्ग्य just as समासोक्ति पर्यायोक्ति etc have been shown to be the instances of the same category on account of the suggested sense (viz ध्वनु) being subservient to the expressed sense Compare 'अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा (वाक्यार्थोभूतस्य) अङ्ग रसादि अनुरणनरूप वा । .. एते च रसबदालंकाराः ॥'—*Ādya-apralāsa*, Chap V.

यद्यपि रसबदलंकारस्य मामकीन पक्षः —The treatment of

1. Compare Rūpyaka's *Alankāratarvasya* - "भावोदयो भावगन्धिभावबलना च पृथगलंकाराः । एत च पृथग् रसबदालंकारा निन्तात्वात् । एतत्प्रतिपादनं च उद्भवादिभिरेषां पृथगलंकारव्यवहारमितिदिशरवात् ॥"—*Op cit*, pp 100-91

the figures of speech रसवत् etc as found in the works of the *Dhvani* school varies from that as recorded in the works of the earlier authors like Bhamaha, Udbhata, Daṇḍin and others. रसवत् as defined by the ancients does not in any way differ from रसध्वनि of the followers of the *Dhvani* school, i.e. according to them in रसवत्, the sentiments like शृङ्गार, वरुण etc are primarily developed which is just the case in रसध्वनि as well. But the view of the *Dhvani* theorists does not correspond with this position of the ancients with regard to रसवत् etc. According to the *Dhvāṅkara* and his followers *rasa* etc, when primarily developed (अभिव्यक्त), can never be regarded as mere embellishments (अलंकार) and classed in the same rank with the ordinary figures of speech like उपमा, अनुप्रास etc. They are the very *soul* (आत्मा) of poetry and excel in charm all other poetic elements like गुण, अलंकार, रीति etc. Without *rasa* poetic art is like a human body without a *soul*, howsoever adorned it might be with precious ornaments. But when रस etc are not primarily relished but made subservient to the *expressed sense* or some other *suggested sense* (व्यङ्ग्यार्थ), they cannot claim to be reckoned as the *soul* as in the previous variety but are regarded as mere figures of speech. This change in outlook accounts for the difference between the respective treatments of the ancients and the moderns (viz. the *Dhvāṅkara* and his followers) with regard to the figures of speech रसवत्, प्रिय etc. The view that sentiments like शृङ्गार etc when primarily developed constitute the *soul* of a *kavya* had not yet dawned upon the predecessors of the *Dhvāṅkara*, and this lack of scientific outlook was responsible for their muddled opinion. Pratiharenduraja in his commentary on Udbhāṭa's *Kavyalankāra Sara Saṅgraha* succinctly hints at this problem without any comments thereon. Compare —

“रसाना भावाना च काव्यशीभातिशयहेतुत्वात् किं व्यालकारत्वम्
उत काव्यजीवितत्वम् इति न तावद् विचार्यते ग्रन्थगौरवभयात् ।
रसभावस्वरूप चात्र न विवेचितमप्रकृतत्वाद् बहुवक्तव्यत्वाच्च ॥—
Op cit , p 54

We might quote however the following extract from the same work as it is highly illuminating and has a good deal of bearing on the present issue —

लक्ष्ये तु अलकाररहितमपि नवलगुणनत्क्रियमाणशब्दार्थशरीर
काव्य दृश्यते । यथा अमरकस्य कवेरनिबद्धशृङ्गाररसस्य दी श्लोक —

‘कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये स्खलितात्तर— इति ।’

न खलु अत्रार्थालकार कश्चित् परिदृश्यते । अथ माधुर्मीजोभ्या
परिवृ हितस्य प्रसादस्य विद्यमानत्वात् काव्यरूपता ननु चात्रापि
ईर्ष्याविप्रलम्भ-विरहविप्रलम्भशृङ्गाराभ्या स्वतिरोधानेनोपकृत
सभागशृङ्गारो नायिकानिष्ठो निबद्धस्तद्योगाच्च रसवत्त्वम-
लकारो भविष्यति ॥ तत् कथमत्र निरलकारता उक्ता ।
उच्यते । न खलु काव्यस्य रसाना च अलकारालकारभाव । कि-
तु आत्मशरीरभाव । रसा हि काव्यस्यात्मत्वेनावस्थिता , शब्दार्थो
च शरीररूपतया । यथा हि आत्माधिष्ठित शरीर जीवतीति
व्यपदिश्यते, तथा रसाधिष्ठितस्य काव्यस्य जीवद्रूपतया व्यपदेश-
क्रियते । तस्माद् रसाना काव्यशरीरभूतशब्दार्थविषयतयाऽत्मत्वेना-
वस्थान न त्वलकारतया । रसाभिव्यक्तिश्च यथायोग माधुर्मी-
जोभ्यां तारतम्येनावस्थिताभ्यामुपवृ हितो योऽस्ती प्रसादात्मा गुणस्तेन
क्रियते । अतोऽत्र विप्रलम्भशृङ्गारोपवृ तस्य सभागशृङ्गारस्य सगुण
काव्यात्मत्वेनावस्थान, न तु काव्य प्रति अलकारतयेति युक्तमुक्तम्
— ‘निरलकारमपि काव्य सगुण दृश्यते’ इति । एव रसान्तरपु-
त्रावेषु रसभावाभासेषु च वाच्यम् । तदाह —

“रसाद्यधिष्ठितं काव्यं जीवद्रूपतया यतः ।

कथ्यते तद्रसादीनां काव्यात्मत्वं व्यधस्थितम् ॥” इति॥

यत्तु रसादीनां पूर्वमलंकारत्वमुक्तं तदेवंविधभेदाविवक्षया ॥—*Op. cit.*, pp. 82-83. Compare Abhinavagupta's commentary : अन्यत्रेति—रसस्वरूपे वस्तुमात्रेऽलंकारतायोग्ये वा । मे मतिरित्यन्यपक्षं द्रूप्यत्वेन हृदि निधाय अभीष्टत्वात् स्वपक्षं पूर्वं दर्शयति “तथापीति । स हि परदर्शितो विषयो भाविनीत्या नोपपन्न इति भावः । यस्मिन् काव्ये इति स्पष्टत्वेनासङ्गतं वाक्यमित्यं योजनीयम् । यस्मिन् काव्ये ते पूर्वोक्ता रसादयोऽङ्गभूता वाक्यार्थीभूतश्चान्योऽर्थः, चशब्दस्तुशब्दस्यार्थः ; तस्य काव्यस्य सम्बन्धिनो ये रसादयोऽङ्गभूतास्ते रसादेरलंकारस्य विषयाः, स एवालंकारशब्दवाच्यो भवति योऽङ्गभूतः, न त्वन्य इति यावत् ॥”—*Op. cit.*, p. 191.¹

तद्यथा.....दृश्यन्ते—The construction of this sentence is somewhat involved. Abhinavagupta explains it in two different ways : “अत्रोदाहरणमाह—तद् यथेति । तदित्यङ्गत्वम् । यथाऽत्र वक्ष्यमाणोदाहरणे, तथाऽन्यत्रापीत्यर्थः । भामहाभिप्रायेण चाटुषु प्रेयोऽलंकारस्य वाक्यार्थत्वेऽपि रसादयोऽङ्गभूता दृश्यन्त इतीदमेकं वाक्यम् । भामहेन हि । गुरु देव-नृपति-पुत्र-विषयप्रीतिवर्णनं प्रेयोऽलंकार इत्युक्तम् । तत्र प्रेयानलंकारो यत्र सः प्रेयोऽलंकारोऽलंकरणीय इहोक्तः । न तु अलंकारस्य वाक्यार्थत्वं युक्तम् । यदि वो वाक्यार्थत्व-प्रधानत्वं, चमत्कारितेति यावत् । उद्भटमतानुसारिणस्तु भङ्क्त्वा व्याचक्षते । चाटुषु चाटुविषये वाक्यार्थत्वे, चाटूनां वाक्यार्थत्वे, प्रेयोऽलंकारस्यापि विषय इति पूवण संबन्धः । उद्भटमते हि

1. Compare the following verse quoted by Jayaratha anonymously in his *Vimarsinī* on Rūpyaka's *Alomkārasarvasva* : “यदाहुः—‘प्रधानता यत्र रसादयो गता रसो रसादिष्वनिगोचरो भवेत् । भवन्ति ते यत्र रसादिषोपका रसाद्यलंकारदशा हि सा पृथक् ॥ इति ॥”—*Op. cit.*, p. 180.

भावालकार एव प्रेय इत्युक्तः, प्रेम्णां भावानामुपलक्षणत् । न
केवल रमत्रदलकारस्य विषयो भावत् प्रेयःप्रभूतेरपि—इत्यपि-शब्दार्थः ।
रमवच्छब्देन प्रेयःशब्देन च सर्व एव रसवदाद्यलंकारा उपलक्षिताः ।
तदेवाह—रसादयोऽङ्गभूता दृश्यन्ते इति उक्तविषय इति शेषः ॥’—
Locana, p. 192.

TEXT

§ १० । स च रसादिरलंकारः शुद्धः सङ्कीर्णो वा । तत्राद्यो
यथा—

किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तधिराद् दर्शनं
केयं निष्करण ! प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः ।
स्वप्नान्तोष्विति ते वदन् प्रियतम-व्यासक्त-कण्ठग्रहो
बुद्धः । रोदिति रिक्तबाहुबलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥

—इत्यत्र करुण-रसस्य शुद्धस्याङ्गभावात् स्पष्टमेव रसवदलंकारत्वम् ।
एवमेव विधे विषये रसान्तराणां स्पष्ट एवाङ्गभावः ।

सङ्कीर्णो रसादिरङ्गभूतो यथा—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः मसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुक्रान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्ररणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरस्युवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामोवाद्रांपराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराम्निः ॥

—इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविमलम्भस्य
श्लेषसहितस्याङ्गभाव इति, एवंविध एव रसवदाद्यलंकारस्य
न्याय्यो विषयः । अत एव च ईर्ष्याविमलम्भकरुणयोरङ्गत्वेन
ध्यवस्थानात् समावेशो न दोषः । यत्र हि रसस्य वारयार्थोभावस्तत्र
कथमलंकारत्वम् ? अलंकारो हि चारुत्वहेतुः प्रसिद्धः । न
त्वसावात्म्यवान्मनश्चारुत्वहेतुः ॥

EXPOSITION

§ 10. स च... सङ्कीर्णो वा—Now रस etc. might become

an अलकार unmixed (शुद्ध) with other figures of speech, or they might be mixed (सङ्कीर्ण) with other figures of speech or रस स रस well Cf 'शुद्ध इति—रसान्तरेणाद्भूतेनालङ्कारान्तरेण वा न मिथ, आमित्रस्तु सङ्कीर्ण —°Locana, p 193 As an instance of the first variety, Ānandavardhanā cites the verse—'कि हास्येन—' etc Here the poet eulogises the royal patron and depicts the sad plight of the ladies of the rival kings only to bring into bolder relief the glory and valour of his patron Thus it is a case of चाटु (praise) to which करुण-रस (*tragic emotion*) is made subordinate It is an instance of the शुद्ध variety since there is no other figure of speech besides the रसवत् (ie करुणरस as गुणीभूत) The following extract from 'Locana is very illuminating—“अत्र शोकस्थायिभावेन स्वप्नदर्शनोद्दीपितेन करुणरसेन चर्च्यमाणेन सुन्दरीभूतो नरपतिप्रभावो भातीति करुण शुद्ध एवालकार । न हि त्वया रिपवो हता इति यादृगनलकृतोऽय वाक्यार्थस्तादृगयम्, अपि तु सुन्दरतरीभूतोऽत्र वाक्यार्थ, सौन्दर्यं च करुणरसकृतमेवेति । चन्द्रादिना वस्तुना यथा वस्त्वन्तर यदनाद्यलक्रियते, तदुपमितत्वेन चारुतयाऽवभासात् तथा रसेनापि वस्तु वा रसान्तर वा उपस्कृत सुन्दर भाति, इति रसस्यापि वस्तुन इवालकारत्वे को विरोध ? ननु रसेन कि कुर्वता प्रकृतोऽर्थो लक्रियते, तर्हि उपमयाऽपि कि कुर्वत्याऽलक्रियते । ननु तयोपमीयते प्रस्तुतोऽर्थ । रसेनापि तर्हि सरसी-क्रियते सोऽथ इति स्वसवेद्यमेतत् । तेन यत् केचिदचूचुदन्—अत्र रसेन विभावादीना मध्य किमलङ्क्रियते, इति तदनभ्युपमपराहतम् । प्रस्तुतार्थस्य अलकार्यत्वेनाभिधानात् ॥’—Op cit p 194

क्षिप्तो हस्तावलग्न शराग्नि—This is *Amarusataka*, v 2 Here too the poet's primary object is to edify the divine prowess of Siva, the slayer of the demon Tripura But he introduces the *erotic emotion* (शृङ्गार) as suggested by the expression कामीवार्द्रापराध, with a view to rendering the

description more effective. The expressions used here to qualify शरग्निः and कामी are all paronomastic (श्लिष्ट) and as such yield a double sense, one to be construed with शरग्नि. and the other with कामी. Thus here we have करुण-रस as अङ्ग (subordinate) to त्रिपुररिपुप्रभावातिशय along with the figure of speech श्लेषोपमा (i.e. उपमा based on श्लेष). So it is an instance of the सञ्चीर्ण variety. Compare : 'क्षिप्त इति । कामिपक्षेऽनादृतः, इतरत्र घृतः । अवधूत इति न प्रतीप्सितः प्रत्यालिङ्गनेन इतरत्र सर्वाङ्गधूननेन विशरारुकृतः । साधुत्वमेकशेष्यया अन्यत्र निष्प्रत्याशतया । कामीवेत्यनेनोपमानेन श्लेषानुगृहीतेनेष्यविप्रलम्भो य आकृष्टस्तस्य श्लेषोपमासहितस्याङ्गत्वम्, न केवलस्य । यद्यप्यत्र करुणो रसो वास्तवोऽप्यस्ति तथापि स तच्चारत्वप्रतीत्यं न व्याप्रियते इत्यनेनाभिप्रायेण 'श्लेषसहितस्य'-इत्येतावदेवावोचत्, न तु करुणसहितस्येत्यपि ॥"—*Op. cit.*, pp. 195-96.

अत एव च .... न दोषः—Now, it might be contended that as शृङ्गार and करुण are mutually antagonistic sentiments, it is an offence against the norms of poetic criticism to introduce them together in the same verse. To this Ānandavaradhana replies that this contention would have some force if शृङ्गार and करुण had both been equally predominant (तुल्य-प्रधान) But as neither of them is predominant, both being subservient to the poet's devotion towards Śiva (देवविषयकरतिभाव), which is the principal theme of the verse, the antagonism disappears, since it cannot subsist between two subordinates Compare :—

‘विवक्षिते रमे लब्धप्रनिष्टे तु विरोधिनाम् ।
वाच्यानामङ्गभाय वा प्राप्नानामुक्तिरच्छला ॥’

—*Dhyanī d'ola*, III. 20

—on which the *Vṛtti* runs as follows : “इयं चाङ्गभायप्राप्तिरस्या

यदाधिकारिकत्वात् प्रधान एकस्मिन् वाक्यार्थे रसयोर्भावयोर्वा पर-
स्परविरोधिनोर्द्वयोरङ्गभावगमनं तस्यामपि न दोषः । यथोक्तं—
'क्षिप्तो हस्तात्रलमन' इत्यादौ । कथं तथाविरोध इति चेत्,
द्वयोरपि तयोरन्यपरत्वेन व्यवस्थानात् । अन्यपरत्वेऽपि विरोधिनो
कथं विरोधनिवृत्तिरिति चेत्, उच्यते—विधो विहृद्धसमावेशस्य
दुःखत्व नानुवादे । यथा—

“एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौन समाचर ।

एवमाशाप्रहप्रस्तैः क्रीडन्नि धनिनोऽर्थिभिः ॥”

—इत्यादौ ॥ अत्र हि विधिप्रतिषेधयोरनूद्यमानत्वेन समावेशे न
विरोधस्त्वथेहापि भविष्यति । श्लोके ह्यस्मिन् ईर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गार-
करुणवन्तुनोर्न विधीयमानत्वम् । त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थ-
त्वात् तदङ्गत्वेन च तयोर्व्यवस्थानात् ॥—*Op. cit.*, pp 369 71.

TEXT

§ ११ । तथा चायमत्र संक्षेपः—

रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।

अलङ्कृतानां सर्वासामलंकारत्वसाधनम् ॥

तस्माद् यत्र रसादयो वाक्यार्थोभूताः स सर्वः न रसादेरलं-
कारस्य विषयः; स ध्वनेः प्रभेदः, तस्योपमादयोऽलंकाराः । यत्र
तु प्राधान्येनार्थान्तरस्य वाक्यार्थोभावे रसादिभिश्चारुतनिष्पत्तिः
क्रियते, स रसादेरलंकारताया विषयः ॥

x Compare *Locana* : “क्रीडाङ्गत्वेन ह्यत्र विहृद्धानामर्थानामभि-
धानमिति राजनिकटव्यवस्थापिताततायिद्वयन्यायेन विहृद्धानामपि अन्यमुख-
प्रेक्षितापरतन्त्रीकृताना श्रोतेन क्रमेण स्वात्मपरामर्शेऽप्यविश्राम्यताम् ना कथा
परस्पररूपचिन्तायामिति येन विरोध स्यात्”—*loc cit* Govinda
Thakkura in his *Pradīpa* too makes use of a similar maxim
in a similar context : “अत्र चाटुवे या राजविषया रतिस्तत्र कर्हणशृङ्गारा-
वृभावपि साक्षादङ्गमिति तन्निर्वाहणैकव्याकुलयोरेव राजकार्योच्चतयोरिव भटमो
सहजतो विरोधोऽपि न दोषाय ॥—*Op. cit.*, p. 272

EXPOSITION

§ 11. An *alanikāra* can be properly so called, when it is introduced with a view to enhancing the ultimate aesthetic relish. As ordinary figures of speech like उपमा etc. ultimately serve to render more effective the aesthetic charm (रसास्वाद) which is the soul, they can be properly regarded as *alanikāras* (अलंक्रियते अनेन इति अलंकारः). So, too, judging by the same standard, when a particular sentiment (रस) is introduced in such a way that it heightens the beauty of the principal element — whether it be वस्तु or रस, it can be properly recognised as one of the many figures of speech. Compare °*Locana* :—“अथ भावः—उपमादीनामलंकारत्वे यादृशी वार्ता तादृश्येव रसादीनाम् । तदवश्यमन्येनालंकार्येण भवितव्यम् । तच्च यद्यपि वस्तुमात्रमपि भवति, तथापि तस्य पुनरपि विभावादि-रूपतापर्यवसानाद रसादितात्पर्यमस्त्येव इति सर्वत्र रसध्वनेरेवात्म-भावः । तदुक्तं—रसभावोदितात्पर्यमिति । तस्येति । प्रधानस्यात्म-भूतस्य । एतदुक्तं भवति—उपमा यद्यपि वाच्योऽर्थोऽलंक्रियते, तथापि तस्य तदेवालंकरणं यद् व्यङ्ग्यार्थाभिव्यञ्जनसामर्थ्याधानम् इति वस्तुतो ध्वन्यात्मवालंकार्यः । कटक-केमूरादिभिरपि हि शरीररसमवायिभिश्चेतन आत्मैव तत्तच्छिस्तवृत्तिविशेषोचित्यमूचनात्म-तयालंक्रियते । तथाहि—अचेतनं शवशरीरं कुण्डलाद्युपेतमपि न भाति, अलंकार्यम्याभावात् । यतिशरीरं कटकादियुक्तं हास्यावहं भवति, अलंकार्यस्यानीचित्यात् । न हि देहस्य किञ्चिदनीचित्यम् इति वस्तुत आत्मवालंकार्यः, अहमलंकृत इत्यभिमानात् ॥”—*Op. cit.*, pp. 197-98.

तस्माद् यत्र... रसादेरलंकारताया विषयः—In this passage the *Vṛttikāra* sums up all that has been stated in the preceding sections with regard to the difference between रसध्वनि etc. on the one hand and रस etc. as figures of speech

(अलंकार) on the other. Cf: "रसादेरलंकारताया इति व्यधिकरणपण्ठी । रसादेर्यालंकारता तस्याः स एव विषयः । एतदनुसारेणैव पूर्वत्रापि वाक्ये योज्यम्, रसादिकर्तृकस्यालंकरणक्रियात्मनो विषय इति ।"—*loc. cit.*

TEXT

§ १२ । एतं ध्वनेरुपमादीनां रसबदलंकारस्य च विभक्त-
विषयता भवति । (यदि तु चेतनानां वाक्यार्थीभावो
रसादालंकारस्य विषय इत्युच्यते, तर्हि उपमादीनां प्रविरल-
विषयता निर्विषयता वाऽभिहिता स्यात् । यस्मादचेतनवस्तुवृत्ते
वाक्यार्थीभूते पुनश्चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनया यथाकथंचिद्
भवित्तव्यम् ।) अथ सत्यामपि तस्यां यत्राचेतनानां वाक्यार्थी-
भावो नासौ रसबदलंकारस्य विषय इत्युच्यते, तन्महतः काव्य-
प्रबन्धस्य रसनिधानभूतस्य नोरसत्वमभिहितं स्यात् । यथा—

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणि-रसना

विकर्पन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।

यथाविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो

नदीरूपेणैयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥

यथा वा—

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेत्राश्रुभिः

शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद् विथ्रान्तपुष्पोद्गमा ।

चिन्तामौनमिवाश्रिता मधुकृतां शब्दैर्विना लक्ष्यते

चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापैव सा ॥

यथा वा—

तेपां गोपवधूविलासमुद्गदां राधारहःसाक्षिणां

क्षेमं भद्र कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेश्मनाम् ।

विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना

ते जाने जरठाभवन्ति विगलन्नीलत्वपः पल्लवाः ॥

—इत्येवमादौ विषयेऽचेतनानां वाक्यार्थीभावेऽपि चेतनवस्तु-
वृत्तान्तयोजनाऽस्त्येव । अथ यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनाऽस्ति
तत्र रसादिरलंकारः । तदेवं सति उपमादयो निविषयाः
मविरलविषया वा स्युः । यस्मान्नास्त्येवासौ अचेतनवस्तु-
वृत्तान्तो यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना नास्ति, अन्ततो विभाव-
त्वेन । तस्माद्भवेन च रसादीनामलंकारता । यः पुनरद्वी रसो
भावो वा सर्वाकारमलंकार्यः स ध्वनेरात्मेति ॥

EXPOSITION

§ 12. If the view of the *Dhvani*-theorists, as stated above, regarding the characteristics of the figures of speech etc. be accepted, we are able to properly demarcate the respective spheres of ध्वनि—where रम्य etc. are *predominantly* suggested and primarily developed, of the figures of speech like उपमा etc., and lastly of रमवत्, प्रेमः etc. If, however, following the ancients we do not differentiate रसध्वनि proper (viz. where the aesthetic emotion is principally developed) from रमवत्, where the emotion is subordinate to the expressed sense or some other suggested sense, and bring them both under the same head रसध्वन्, it becomes difficult to find out independent instances of उपमा etc. For, in every instance, उपमा etc. would be found to be mixed up with रमवत् etc., in which case a new figure of speech, viz. ससृष्टि or संकर would arise as a result of the commixture. (Vide *Uddyota* I. See § 36), and would thus rob उपमा etc. of their independent existence Compare *Locana*: 'एवमिति । अस्मद्भुक्तेन विषय-
विभागेनेत्यर्थः । उपमादीनामिति । यत्र रसमालकार्यता रसान्तरं
चाद्भूतं नास्ति तत्र गुद्धा एवोपमादयः । तेन ससृष्ट्या नोपमा-
दीनां विषयापहार इति भावः ॥'—*Op. cit.*, p. 193.

यदि तु.... नवितशम्—In this passage the author refutes

the position of the opponents of the *Dhvani*-school whose views had been covertly hinted at in the *Kārikā* in the expression 'मे मतिः'—'मे मतिरित्यनेन यत् परमतं सूचितं तद्द्रूपणमुपन्यस्यति—यदीत्यादिना ।'—^o*Locana*. The opponents might argue that the contention of the *Dhvani*-theorists—viz. that there would be no exclusive sphere left for figures of speech like उपमा etc. if रसवत् etc. are not explained in the way already shown above is groundless. For, not every case of उपमा is mixed up with रसवत्, as the *Dhvani*-theorists would have it, so that संसृष्टि would be inevitable. The foremost condition of रसवत्; as conceived by the ancients, is that *permanent feelings* like रति etc. alone, when properly developed, become aesthetic emotions. Now, where inanimate objects like *rivers, mountains, or forests* etc. are primarily described (वाक्यार्थीभूत), there cannot be any possibility of the figure of speech रसवत्, since रति etc. cannot inhere in inanimate things, as they are exclusive attributes of conscious and living organisms. Such cases can be reasonably regarded as instances of pure उपमा etc. if there be any, the possibility of संसृष्टि or commixture being ruled out *ipso facto* as रसवत् is psychologically as well as logically absurd on the above grounds. Compare: "परस्य चायमाशयः—अचेतनानां चित्तवृत्तिरूपरसाद्यसम्भवात् तद्वर्णने रस-वदलंकारस्य अनाशङ्क्यत्वात् विभक्त एव उपमादीनां विषय इति ॥"—^o*Locana*. The author refutes this contention as follows: True, that inane objects like *hills and rivers* are devoid of conscious activities and *permanent mental states* consequent thereupon, and as such *apparently* there can be no possibility of the figures of speech रसवत् etc. when they are primarily described. Yet, in almost all such cases, if properly analysed, we would be able to detect at least some touch of human and conscious elements brought in through the aid of one or other of the numerous figures of speech, and as a

result we would be again led perforce to recognise the existence of the figure of speech रसवत्, so that the final result would be ससृष्टि due to the commixture of रसवत् etc with the figures of speech like उपमा etc

अथ सत्यामपि अभिहित न्यात्—If, again, to save the position the existence of रसवत् as an अलकार be denied even though there be the apprehension of *human elements*, we must have to admit that most of the poetic creations describing as they do natural phenomena which are *per se* utterly devoid of the capacity of aesthetic relish would have to be regarded as नीरस. But such a contingency cannot arise if the position of the Dhvani theorists be accepted. For, the absence of the रसवत् अलकार does not render a poetic art नीरस, but the lack of the capability of suggesting *emotions* (रसध्वनि) in the reader's mind makes a poem नीरस. And, as in the instances under consideration there is रसध्वनि, there can be no disadvantage in the way of regarding them as सरस. Compare 'नीरसस्यमिति—यत्र हि रसस्तथावश्य रसवदलकार इति परमतम् । सतो न रसवदलकारश्चेत् नूनं तत्र रसो नास्तीति परमताभिप्रायान् नीरसत्वमुक्तम् । न त्वस्माकं रसवदलकाराभावे नीरसत्वम् अपि तु ध्वन्यात्मभूतरसाभावे, तादृक् च रसोऽप्यास्त्येव ॥'—*Locana*, pp 200-201

इत्येवमादौ . अस्त्येव—In the illustrations cited though inanimate objects are primarily described by the poet, the human element is still in the background 'वद्भूमिश्चाहर्ण-मंहतो भूमय प्रवन्मस्येति यदुच्यते तत्सूचितम्'—*Locana* अथ .. अन्ततो विभावनेन—If, to avoid such a contingency it be argued that when human elements are present there will be रसवत् अलकार even though inanimate objects are primarily described, the other problem would remain unsolved as the sphere of उपमा etc would be completely encroached upon by ससृष्टि.

For, in every work of art there must be some human element present, however predominantly descriptive it might be of unconscious phenomena of nature. Compare :— “अथेत्यादि— नीरसत्वमत्र मा भूदित्यभिप्रायेणेति शेषः । ननु यत्र चेतनवृत्तस्य सर्वथा नानुप्रवेशः स उपमादेर्विषयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—यस्मादित्यादि । अन्तत इति । स्तम्भपुलकाद्यचेतनमपि वर्ण्यमानमनुभावत्वाच्चेतनमाक्षिपत्येव तावत्, किमत्रोच्यते । अतिजडोऽपि चन्द्रोद्यानप्रभृतिः स्वविश्रान्तोऽपि वर्ण्यमानोऽवश्यं चित्तवृत्तिविभावतां त्यक्त्वा काव्येऽनाप्त्येय एव स्यात्, शास्त्रेतिहासयोरपि वा ॥” —^oLocana, pp. 203-204. Compare on this point the following verse from Dhanañjaya's *Daśarūpaka* : “रम्य जुगुत्सितमुदारमथापि नीचमुग्रं प्रसादि गहनं विकृतं च वस्तु । यद्वाऽप्यवस्तु कविभावेकभाव्यमान तन्नास्ति यत्र रसभावमुपैति लोके ॥” —*Op. cit.*, IV. 85. The following extract from Rūpyaka's *Alaṅkārasarvasva* should be consulted in this connexion as it clearly brings out the difference between the respective positions of the ancients and the moderns with regard to the figures of speech रसवत्, प्रेयस् etc. —

रस भाव तदाभास तत्प्रशमानां निबन्धेन रसवत्-प्रेय-ऊर्जास्विसमाहितानि ॥ [उदात्ते महापुरुषचरितस्य चित्तवृत्तिरूपत्वात् चित्तवृत्ति-विशेष-स्वभावत्वाच्च रसादीनामिह तदलंकाराणा प्रस्तावः, अत एव चत्वारोऽलंकारा युगपत् लक्षिताः । तत्र विभावानुभाव-व्यभिचारिभिः प्रकाशितो रत्यादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रसः । भावो विभावानुभावाम्या सूचिनो निर्वोदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदाः । देवादि-विषयश्च रत्यादिर्भावः । तदाभासो भावाभासश्च । आभासत्वमविषय-प्रवृत्त्याऽनौचित्यम् । तत्प्रशम उक्तप्रकाराभ्या निवर्तमानत्वेन प्रणाम्यदवस्था । तत्रापि रसस्य परिविश्रान्तिरूपत्वात् सान समयति इति परिनिष्ठभेदविषयो द्रष्टव्यः । एषामुपनिबन्धरूपेण रसवदा-दयोर्लंकाराः । रमो विद्यते यत्र निबन्धे व्यापारात्मनि तत् रगवत् ।

प्रियतर प्रयो निबन्धनमेव द्रष्टव्यम् । एवम् ऊर्जो बलं विद्यते यत्र तदपि निबन्धनमेव । अतीचित्यप्रवृत्तत्वादन बलधोः । समाहितं परिहारः । स च प्रकृतत्वाद्गुणभेदविषय-प्रशमापरपर्यायः । तत्र यस्मिन् दर्शने वाक्यार्थभूता रसादयो रसबदलंकारः, तत्राङ्गभूतरसादिविषये रसबदाद्यलंकारः द्वितीय उदात्तालंकारः । यन्मते तु अङ्गभूतरसादिविषये रसबदाद्यलंकारः, अन्यस्य रसादिध्वनिना व्याप्तत्वात्, तत्र उदात्तालकारस्य विषयो नावगम्यते, तद्विषयस्य रसबदादिना व्याप्तत्वम् ॥—*Op. cit.*, pp. 182 86.

Kuntaka, in his *Vakroktijivita*, does not regard रसवत् as a separate figure of speech at all, and criticises his predecessors including even the *Dhvanikāra* for holding such a view. According to him the designation रसवत् is quite a misnomer inasmuch as the possessive suffix मतुप् is unmeaning and misleading even. We quote below selected portions of the *Vrtti* on *Vakroktijivita* for the convenience of readers :—

“..इदानीं रसात्मनः प्रधानचेतनपरिस्पन्दवर्ण्यमानवृत्तेरलंकारकारान्तराभिमतामलकारता निराकरोति—

“अलंकारो न रसवत् परस्याप्रतिभासनात् ।

स्वरूपादतिरिक्तस्य शब्दार्थासङ्गतेरपि ॥

..तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत् सर्वेषामेवालकृतीनां सत्कविवाक्यानामिदमलकार्यमिदमलंकरणम् इत्यपोद्धारविहितो विविक्तभावः सर्वस्य कस्यचित् प्रमातुश्चेतसि परिस्फुरति । रसबदलंकारवत् इति वाक्ये पुनरग्रहितचेतनोऽपि न किञ्चिदे(तदे)व ब्रूयामहे । तथा च—यदि शृङ्गारादिरेव प्राधान्येन वर्ण्यमानोऽर्थार्थस्तदन्वयेन केनचित् अलंकरणेन भवितव्यम् । यदि या तत्स्वरूपमेव तद्विदाह्लादनियन्धनत्वादलंकरणमिच्छुष्यते, तथापि तद्व्यतिरिक्तमन्यदलकार्यंतया प्रकाश-

x. ध्वन्यभावजातिं मने इत्यर्थं —Jayaratha's *Pumarsuni* thereon.

नीयम् । तदेवंविधो न कश्चिदपि विवेकश्चिरन्तनालंकारकाराभि-
 मते रसवदलंकारलक्षणोदाहरणमार्गे मनागपि विभाव्यते । ..अत्रैव
 ..उपरुमते—शब्दार्थासङ्गतेरपि । शब्दार्थयोरभिधानाभिधेययोरस-
 मन्वयाच्च रसवदलंकारोपपत्तिर्नास्ति । अत्र च रसो विद्यते तिष्ठति
 यस्येति भत्प्रत्ययविहिते तस्यालंकार इति पष्ठीसमासः क्रियते, रस-
 वांश्चासौ अलंकारश्चेति विशेषणसमासो वा । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे—
 रसव्यतिरिक्तमन्यत् पदार्थान्तर विद्यते यस्यासौ अलंकारः । काव्य-
 मेवेति चेत्, तत्रापि तद्व्यतिरिक्तः कोऽसौ पदार्थो यत्र रसवदलं-
 कारव्यपदेशः सावकाशता प्रतिपद्यते ? विशेषातिरिक्तः (?)
 पदार्थो न कश्चित् परिदृश्यते यस्तवानलंकार इति व्यवस्थितिमासा-
 दयति । तदेवमुक्तलक्षणे मार्गे रसवदलकारस्य शब्दार्थसङ्गतिर्न
 कदाचिदस्ति । .....अथवा चेतनपदार्थगोचरतया रसवदल-
 कारस्य, निश्चेतनवस्तुविषयत्वेन चोपमादीना विषयविभागो व्यवस्था-
 प्यते, तदपि न विद्वज्जनावर्जनं विदधाति । यस्माद् अचेतनानामपि
 रसोद्दीपनसामर्थ्यं समुचितसत्कविसमुल्लिखितसौकुमार्यं सरसत्वादुपमा-
 दीनां प्रविरलविषयता निर्विषयत्वं वा स्यादिति शृङ्गारादिनिष्यन्द-
 सुन्दरस्य सत्कविप्रवाहस्य च नीरसत्वं प्रसज्यते इति प्रतिपादितमेव
 पूर्वसूचिभिः । यदि वा वैचित्रान्तरमनोहाग्नितया रसवदलकारः
 प्रतिपाद्यते, यथाभियुक्तैस्तरेवाभ्यधायि—

प्रधानेऽभ्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥ इति ॥

यत्रान्यो वाक्यार्थः प्राधान्यादलंकार्यंतया व्यवस्थितस्तस्मिन् तदङ्ग-
 तया विनिबध्यमानः शृङ्गारादिरलंकारतां प्रतिपद्यते । यस्माद् गुण-
 प्रधानभावाभिव्यक्तिपूर्वमेवविधविषये विभूष्यते भूषणविवेकव्यक्ति-
 रज्ज्मते ।.....

.....किं च, 'काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिः' इति रस एवालंकारः
 षेवलः, न तु रसवदिति भत्प्रत्ययस्य जीवितं किञ्चिदभिहितं

स्यात् ॥—*Op cit*, pp 156 166

TEXT

§ १३ । किञ्च—

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिन ते गुणाः स्मृताः ।

अङ्गाश्रितारत्तलंकारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥६॥

ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते ते गुणा शौर्यो
दिवत् । वाच्य वाचकलक्षणान्यङ्गानि । ये पुनस्तदाथितास्ते-
ऽङ्गंकारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥

EXPOSITION

§ 13 We have noted that Dāṇḍin and, following him, Udbhaṭa in his lost *Bhāmaha śāraṇa* took up their position in favour of the identity of the *gunas* and *alaṅkāras* (1 Sec §3) It was Vāmana who first endeavoured to draw a line of demarcation between these two categories, but he differed essentially from the *Dhvani* school in so far as he posited *rīti* as the soul of poetic art while according to the latter it is the *suggested sense* (*dhvani*), that constitutes the very essence of poetry Another important point of difference between Vamana and Dhvanikāra is that while the former is a follower of Dāṇḍin with regard to the number of *gunas* and posit *ten* such properties—both belonging to *शब्द* and *अर्थ*, the latter following Bhamaha recognises only *three*—*viz.*, *माधुर्यं*, *ओज* and *प्रसाद*¹ The following extract from the *Āśvadhenu* on Vamana's *Harīdalankāra sūtra rīti* is very illumin-

1 Compare the following couplet occurring in the *Sāhityasūtrānti* of Bhaṭṭagopāla—

राजा राजो गुणानाह विष्णोः चतुरस्र मन् । यामो ह्ये तत्-
मारानाह त्रीनच नामह ॥ —*Ibid*, vol II, p 190 (*Trivan-*
drum Sanskrit Series Edn)

nating as it brings out clearly the difference between the respective view-points of the two schools :—

“वस्तुतो रीतिधर्मत्वेऽपि गुणानामात्मलाभस्य शब्दार्थाधीनत्वात् तस्य निरूप्यत्वाच्च शब्दार्थधर्मत्वमुपचारादुक्तम् ।....एवञ्च सति उपक्रमोपसंहारलिङ्गैराचार्यतात्पर्यपर्यालोचनायामात्मभूतरीतिनिष्ठा गुणास्तच्छरीरभूतशब्दार्थनिष्ठाः पुनरलंकारा इति निश्चीयते । अतो मन्यामहे गुणत्वादोज.प्रभृतीनामात्मनि समवायवृत्त्या स्थितिरलंकारत्वाद् यमकोपमादीना शरीरे मयोगवृत्त्या स्थितिरिति ग्रन्थकारस्याभिमतम् इति । न ह्यविपश्चिदपि कश्चिदभिजांतीवाद-भिवदेद् वा न गुणानामात्मनि रीताविवालकाराणा शरीरभूते शब्दार्थयुगले समवायवृत्त्या स्थितिरिति । एवञ्च गुणालंकाराणामुभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरित्यभिमन्यमानैर्भेदाभिधान गङ्गुरिका-प्रवाहनयेनेति यदुक्तं तन्निरस्तम् ।.. अत एव ओज.प्रसादादादीना गुणत्वं यमकोपमादीनामलंकारत्वमिति च व्यपदेशभेदोऽप्युपपद्यते । एवञ्च सति पूर्वे नित्या इति सूत्रे गुणानां नित्यत्वमलंकाराणाम-नित्यत्वम् इति सूत्रयता सूत्रकृता गुणानां काव्यव्यवहारप्रयोजकत्व-मुक्तं भवति । तथा च परमते व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिरुत्तमं काव्यम्, गुणीभावे गुणीभूतव्यङ्ग्यं मध्यमं काव्यम्, सम्भावनामात्रे चित्रगवरं काव्यम्, इति काव्यभेदाः कथिताः । तथात्रापि गुणसामग्र्ये चैदर्भी, अविरोधगुणान्तरानिरोधेन ओज.वान्ति-भूयिष्ठत्वे गोडीया, माधुर्य-सौकुमार्यप्राप्त्यै पाञ्चालीति काव्यभेदाः कथ्यन्ते । रीति-ध्वनिवादमतयोरियास्तु भेदः । ध्वनिरात्मा काव्यस्य, स एव तद्व्यवहार-प्रयोजक इत्युभयत्रापि आत्मनिष्ठा गुणाः । शब्दार्थयुगलं शरीरं तन्निष्ठा अलंकारा इति च सर्वमदि-शिष्टम् ॥—*Op cit.*, pp. 71-72 (*Benares Sans. Series*).

All later writers on Poetics have systematically followed this distinction between गुण's and अलंकार's as shown by the

Dhvanikāra with the one prominent exception of Jagannātha. The *gūṇas* are the exclusive attributes of रस—the soul of poetry, and reside therein through the relation of *inherence* (समवाय), while the अलंकार's belong to शब्द and अर्थ through the relation of *conjunction* (संयोग), though in the last analysis they serve to heighten the emotional effect. It is but a direct corollary of this theory that whereas the *alaṅkāras* are susceptible of removal and substitution, without any commensurate deficiency of the aesthetic effect, the गुण's cannot be removed without causing the very death of the soul itself. Thus while गुण's are *essentia'* to the very existence of a *Kāvya*, the *alaṅkāras* are merely external appendages. Govinda in his *Pradīpa* admirably brings out the distinction between the two categories: एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वम्, तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वम्, अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रय गुणानां द्रष्टव्यम् । . . . तथा च रसोपकारकत्वे सति तदवृत्तित्व, तथात्वे सति रसाव्यभिचारित्वं, अनियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयम् अलंकाराणाम् ॥” —*Op. cit.*, pp. 174-75. For Jagannātha's *critique* of this definition of गुण's as the exclusive attributes of *rasa*, see *supra*.

TEXT

§ १४ । तथा च—

शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।

तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतिपिच्छति ॥७॥

शृङ्गार एव रसान्तरापेक्षया मधुरः प्रह्लादहेतुत्वात् । तत्-
प्रकाशनपरशब्दार्थतया काव्यस्य स माधुर्यलक्षणो गुणः । श्रव्यत्व-
पुनरोजसोर्जपे साधारणमिति ॥

EXPOSITION

§ 14 माधुर्य is the property of the sentiment शृङ्गार, but, even though it resides in शृङ्गार-रस, still it is commonly used to qualify शब्द and अर्थ, constituting the body of poetic art, as they serve to suggest the attribute of माधुर्य. Thus usages like मधुर. शब्द, मधुर अर्थ, etc are only *secondarily* justified on the basis of *superimposition* (उपचार) or *transference* Compare - आत्मन एव हि यथा शौर्यादयो नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम् । क्वचित् तु शौर्यादिसमुचितस्य आकारमहत्त्वादेर्दर्शनात् आकार एवास्य शूर इत्यादेव्यवहारादन्यत्र अशूरेऽपि वितताकृतित्वमात्रेण शूर इति, क्वापि शूरेऽपि मूर्त्तिलाघवमात्रेणाशूर, इति अविश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति, तद्वत् मधुरादि-व्यञ्जक-सुकुमारादिवर्णाना मधुरादि-व्यवहारप्रवृत्तेरमधुरादिरसाङ्गाना वर्णाना सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि, मधुरादिरसोपकरणाना तेषामसौकुमार्यादिरमाधुर्यादि, रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिवन्ध्या व्यवहरन्ति । अत एव माधुर्यादयो रसधर्मा समुचितैर्वर्णैर्व्यञ्ज्यन्ते, न तु वर्णमात्राश्रया ॥—*Kāvya-prakasa*, Chapter VIII

Abhinavagupta thus explains the significance of the restrictive particle एव in the *lārika* " . शृङ्गार एव इत्येवकारः किमर्थ ? उच्यते—नानेन रसान्तर व्यवच्छिद्यते, अपि तु आत्मभूतस्य रसस्यैव परमार्थतो गुणा माधुर्यादयः, उपचारेण तु शब्दार्थयोरित्येवकारेण द्योत्यते"—*Op cit*, p 203 But Jagannātha contends that this position of the Dhvani school is untenable. The attributes like माधुर्य etc that are posited to be the exclusive properties of रस, have no *objective* reality, and their existence can be proved neither on the strength of Perception (प्रत्यक्ष-प्रमाण) nor by Inference (अनुमान). They are solely ideal constructions consequent upon the abstractional faculties of

our mind So there cannot be any logic behind the argument of the Dhvani theorists, and even शब्द, अर्थ, वर्ण, रचना, रीति etc. can be as much qualified by माधुर्य etc as रस itself, on the basis of the causal relation subsisting between the former and the latter which are practically indistinguishable from the final aesthetic relish (रसचर्वणा) or the effects thereof—viz. द्रुति, दीप्ति and विकास, without resorting to lakṣanā as in the former view These arguments are certainly formidable and illuminating We quote below the full text from Rasagangādhara bearing on this issue :—

“गुणाना चंपा द्रुति-दीप्ति-विकासाद्यास्तिस्रश्चित्तवृत्तय क्रमेण प्रयोज्या । तत्तद्गुणविशिष्टरस-चर्वणाजन्या इति यावत् । एवमेतेषु गुणेषु रसमात्रघर्मेषु व्यवसितेषु मधुरा रचना, ओजस्वी वन्द्य इत्यादयो व्यवहारा आकारोऽस्य शूर इत्यादिव्यवहारवदौपचारिका इति मम्मटमट्टादय ॥ घेऽमी माधुर्यो ज प्रसादा रसमात्रघर्मतयोक्तास्तेषा रसघर्मत्वे कि मानम् ? प्रत्यक्षमेवेति चेत्, न । दाहादे कार्यादिनलगनस्य उष्णस्पर्शस्य यथा भिन्नतयाऽनुभवस्तथा । द्रुत्यादिचित्तवृत्तिभ्यो रसकार्येभ्योऽयेषा रसगतगुणानामनुभवात् । तादृशगुणविशिष्टरसाना द्रुत्यादिकारणत्वात् कारणतावच्छेदकतया गुणानामनुमानमिति चेत् । प्रातिस्विकरूपेणैव रसाना कारणतोपपत्तो गुणकल्पने गौरवात् । शृङ्गार-करुण-शान्ताना माधुर्यवत्त्वेन द्रुतिकारणत्व, प्रातिस्विकरूपेण कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतमिति तु न वाच्यम् । परेण मधुरतरादिगुणाना पृथग्द्रुततरत्वादिकार्यंतरतम्यप्रयोजकतयाऽभ्युपगमेन, माधुर्यवत्त्वेन कारणताया गड्भूतत्वात् । इत्थ च प्रातिस्विकरूपेणैव कारणत्वे लाघवम् । कि च आत्मनो निर्गुणतयाऽप्यहं-रसगुणत्व माधुर्यादीनामनुपपन्नम् । एव तद्रुपाधि-रस्यादिगुणत्वमपि मानाभावात्, पररीत्या गुणे गुणान्तरस्यानौचित्याच्च । अथ ‘शृङ्गारो मधुर’-इत्यादिव्यवहार कथमिति चेत् । एव तर्हि द्रुत्यादिचित्त-

वृत्तिप्रयोजकत्वम् । प्रयोजकतासंबन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा माधुर्यादिकममस्तु ।¹ व्यवहारस्तु 'वाजिगन्धा उष्णा' इति व्यवहारवदक्षतः । प्रयोजकत्वं चादृष्टादिविलक्षण शब्दार्थ-रस-रचनागतमेव ग्राह्यम् । अतो न व्यवहारातिप्रसक्तिः । तथा च शब्दार्थयोरपि माधुर्यादिरीदृशस्य सत्त्वात् उपचारो नैव कल्प्य इति तु मादृशाः ॥"
—*Op. cit.*, pp. 66-68 (NSP. Edn).

श्रव्यत्व पुनः . . . साधारणम्—Here the author covertly refers to the definition of माधुर्यं as furnished by Bhāmaha—viz. "श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिष्यते" (*Kāvya-lamkāra*, II. 3) In the printed texts the reading is—"श्रव्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यते." See Rūcaka's *Kāvya-prakāśa-saṅketa* (edited by Prof. Śiva Prasad Bhattacharya in the *Calcutta Oriental Journal* Vol. II. No. 7-8), pp 55, fn 5 According to Ānandavardhana श्रव्यत्व is not the uncommon characteristic of माधुर्यं, as it is equally possible in the case of औजस् as well

I It is interesting to note that Viśvanātha also equates माधुर्यं etc. with द्रुति, and criticises Mammaṣa who holds that the former are the *cause* of the latter and consequently distinguishes them from each other. Compare : चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ॥ यत्तु केनचिदुक्तम्—'माधुर्यं द्रुतिकारणम्' इति, तन्न । द्रवीभावस्य आस्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन वार्यत्वाभावात्—*Sāhityadarpana*, VIII. 2 and *17th* thereon. See also Rāmacarana's comments : आह्लादातिरिक्तस्य द्रवीभावस्य निर्वन्तुमशक्नोतया आह्लाद एव पर्यवगानम् । एतमाह्लादजननत्वापेक्षया लघुन आह्लादन्वस्यैव माधुर्यपदशक्नोतावच्छेदकत्वमुचिनमित्याह्लाद एव माधुर्यपदार्थ इति भावः ।—*loc. cit* Abhinava-gupta too appears to hold the same view. " एव माधुर्यो ज प्रमादा एव त्रयो गुणा उपपन्ना भामहामिप्रायेण । ते च प्रतिपत्ताम्यादमया मुच्यन्तया सत आस्वाद्य उपचरिता रते ततस्तद्रव्यञ्जवयो शरदार्ययोरिति तात्पर्यम्"—*Locana*, p 2:3.

TEXT

§ १५। शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत् ।

माधुर्यमाद्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥८॥

विप्रलम्भशृङ्गार-करुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् । सहृदय-
हृदयावर्जनातिशय निमित्तत्वाद्, इति ॥

EXPOSITION

§ 15 It has been stated in the previous *Karikā* that माधुर्यं is the attribute of शृङ्गार. The present *Karikā* states that विप्रलम्भशृङ्गार and करुण possess that quality of माधुर्यं in a higher degree, because as a result of the realisation of the last two emotions the heart is *more* softened (द्रवीभूत) than in the first case. Others again hold that there is some difference in the degree of माधुर्यं in the case of विप्रलम्भ and करुण too, the latter excelling the former, which on its part again is excelled by शान्त. Compare *Rasagangadhara*. "रसेषु चैतेषु निगदितेषु माधुर्योऽजप्रसादारयास्त्रीन् गुणानाहुः । तत्र शृङ्गारे सयोगाख्ये य-माधुर्यं ततोऽतिशयित करुण, ताभ्या विप्रलम्भे, तेभ्योऽपि शान्ते । उत्तरोत्तरमतिशयितायाश्चित्तद्रुतेर्जनना'दिति केचित् । 'सयोगशृङ्गारात् करुण शान्तयोरस्ताभ्यामपि विप्रलम्भे'—इत्यपरे । 'सयोगशृङ्गारात् करुण-विप्रलम्भ शान्तेषु अतिशयितमेव न पुनस्तत्रापि तारतम्यम्' इत्यन्ये । तत्र प्रथम चरमयोर्मतयो 'करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्' इति प्राचा सूत्रमनुकूलम् ।¹ तस्योत्तरसूत्रगतस्य क्रमेणेति पदस्थापकपर्निपकपर्निभ्या व्याख्याद्वयस्य सभवात् । मध्यस्थे तु मने करुणशान्ताभ्या विप्रलम्भस्य माधुर्या-तिशये यदि सहृदयानामनुभवोऽस्ति साक्षी, तदा स प्रमाणम् . . ."

TEXT

§ १६ । रौद्रादयो रसा दीप्त्या
लक्ष्यन्ते काव्यवर्णिनः ।
तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्था-
वाश्रित्योजो व्यवस्थितम् ॥६॥

रौद्रादयो, हि रसा परां दीप्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति
लक्षणया त एव दीप्तिरित्युच्यते । तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घ-
समासरचनालङ्कृतं वाक्यम् । यथा—

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगटाभिघात-
सञ्चूर्णितोर्युगलस्य मुयोधनस्य ।
स्त्यानाववद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्त्व देवि । भीमः ॥

तत्प्रकाशनपरश्चार्थोऽनपेक्षितदीर्घसमासरचनः प्रसन्नवाचका-
भिधेयः । यथा—

यो य शस्त्रं विभक्तिं स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो य पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिक्रवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥

—इत्यादौ द्वयोरोजरत्वम् ॥

EXPOSITION

§ 16. दीप्ति (a particular state of mind like 'kindling up')
is caused by the emotions like रौद्र etc and thus दीप्ति is
primarily denoted by ओज. As Abhinavagupta explains :
'दीप्ति. प्रतिपत्तुर्हृदये विकास-विस्तार-प्रज्वलनस्यभावा । सा च
मुग्यतया ओज शब्दवाच्या'—Thus, though ओजस् is identical
with दीप्ति, it is used as an attribute of emotions like रौद्र,
वीर and अद्भुत by transference, and consequently such usages

as ओजस्वी रस are justified. Again, by a second process of transference, it is used to signify शब्द, अर्थ etc. that suggest those emotions, and we get ओजस्वी शब्द, ओजस्वी अर्थ etc. Compare 'Locana' '.....तया दीप्या आस्वादविशेषात्मिकया कार्यरूपया लक्ष्यन्ते रसान्तरात् पृथक्त्तया । तेन कारणे कार्योप-
चारात् रोद्रादिरेव ओज शब्दवाच्य । ततो लक्षित-लक्षणया तत्-
प्रकाशनपर शब्दो दीर्घसमास रचनावाक्यरूपोऽपि दीप्तिरुच्यते ।
यथा 'चञ्चद' इत्यादि । तत्प्रकाशनपरश्चायं प्रसन्नैर्गमक
र्वाचकैरभिधीयमान समासानपेक्ष्यपि दीप्तिरित्युच्यते । यथा—'यो
य—' इत्यादि ।"—pp 210 211

तत्प्रकाशन . वाच्यम्—Words that suggest ओजस् should be components of long compounds Mammata enumerates the formal elements that are suggestive of ओजस् thus —

'योग आद्य तृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययो ।
टादि शपी वृत्तिर्द्वैर्ध्वं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥'

वर्ग प्रथमनृतीयाभ्यामन्त्ययो द्वितीयचतुर्थयो रेफेण अव उपरि
उभयत्र वा यस्य कस्यचित् तुल्ययो तेन तस्यैव सवन्ध टवर्गोऽप्यात्
णकारवर्जं शकारपकारी दीघसमास विकटा सघटना ओजस ।
उदाहरणम्— मूर्ध्नामुद्धतकृत्ते"त्यादि ।—*Kavyaprakāśam*, Chapter
VIII Compare also —'नैकटचेन द्वितीय चतुर्थवर्ग-वर्णटवर्ग-
जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्ग-सकारवहुलैर्वर्णघटितो ऋय् रेफान्यतर-
घटितसयोगपरह्रस्वैश्च नैकटचन प्रयुक्तरालिङ्गितो दीर्घवृत्त्यात्मा
गुम्फ ओजस'—*Rasagangadhara* p 80

Ānandavardhana cites चञ्चद्भुज—'(Venisaṃhāra, Act I 21) to illustrate how harsh letters, conjunct consonants of which रेफ and महाप्राण are components, and long compounds can suggest the quality called ओजस, irrespective of the sense conveyed

तत्प्रकाशनपरश्चायं भिषेय—The suggestiveness of

the meaning does not require long compounds and depends on the theme being of a heroic import

यो य अहम्—This is *Yenisamhara*, III 32 Here, there are no long compounds, and yet there is sufficient apprehension of ओजस्, on account of the judicious selection of words that convey a sense full of heroic grandeur Cp °*Locana* अन पृथग्भूतैरेव ऋमाद् विमृश्यमानैरर्थे पदान् पद क्रोध परा धारामाश्रित इत्यसमस्ततैव दीप्तिनिबन्धनम् ।'—*loc cit* Abhinavagupta admirably points out how माधुर्य and ओजस् are mixed together in definite proportions in the emotions like भयानक हास्य, शान्त etc.—'हास्यस्य शृङ्गाराङ्ग-तया माधुर्यं प्रकृष्टं विकासधर्मतया चोजोऽपि प्रकृष्टमिति साम्य द्वयो । भयानकस्य मन्त्रचित्तवृत्तिस्वभावत्वेऽपि विभाषस्य दीप्ततया ओज प्रकृष्टं माधुर्यमल्पम् । धीमत्सेज्येवम् । शान्ते तु विभाव-वचित्रात् कदाचिदोज प्रकृष्टं कदाचिन्माधुर्यमिति विभाग"— °*Locana*, p 212

TEXT

§ १७ । समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान् प्रति ।
स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥

१०॥

प्रसादस्तु स्वच्छता शब्दार्थयोः । स च सर्वरससाधारणो गुणः
सर्वरचनासाधारणश्च व्यङ्ग्यार्थपेक्षयैव मुख्यतया व्यवस्थितो
मन्व्यः ॥

EXPOSITION

§ 17. The attribute called प्रसाद (*Perspicuity*) is common to all the emotions and is not the exclusive property of any particular sentiment. It consists in the *transparency* of words and meanings. The words must be such that the readers may

not have any difficulty in grasping their sense *immediately*, without any contemplation¹ So also the theme or import must not be obscure and must have a universal appeal Consequently the presence of प्रसाद renders the realisation of an aesthetic emotion quick and devoid of any impediment Compare Abhinavagupta's comments समर्पकत्व सम्यगर्पकत्व हृदयसवादेन प्रतिपत्तुं प्रति स्वात्मावेशेन व्यापारकत्व भटिति शुष्क काष्ठाग्निदृष्टान्तेन । अकलुषोदकदृष्टान्तेन च । तदकालुष्य प्रसन्नव नाम सर्वरसाना गुण । उपचारात्तु तथाविधे व्यङ्ग्येऽर्थे यच्छब्दार्थयो समर्पकत्व तदपि प्रसाद ।—^oLocana Mammata in his definition of प्रसाद makes use of the two metaphors employed by Abhinavagupta in the above extract

शुष्कन्वनाग्निवत् स्वच्छजलवत् राहस्यं यः ।
व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसी सर्वत्र विहितस्थिति ॥^o

—*Kavyaprakāsa* Chap VIII

Thus, the Dhvani theorists posit three *gunas* only The twenty *gunas*, belonging to शब्द and अर्थ, of the ancients like Dandin, Vamana etc can be comprehended within these three Moreover, not all of them can be reasonably regarded as positive excellences, some of these being indifferent, while a few again turn out to be defects under certain circumstances and it is a misnomer to call them *gunas* indiscriminately Compare

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिता ।
अन्ये भजन्ति दोषत्व कुत्रचित् न ततो दश ॥

I As Mammata states

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु यनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारण समप्राणा स प्रसादा गुणो मत ॥

—*Op cit*, Chapter VIII

Also Jagannatha श्रुतमात्रा वाच्यार्थ करतल्लक्ष्मिदरमिव निवेदयती घटना प्रसादस्य—*Rasagangadhara* p 80

—*Kavyaprakasa*, VIII 7 and *vṛtti* thereon. For an elaborate discussion of the views of the ancients and moderns on the number of *gunas* see *Rasagangadhara*, pp 66 ff

TEXT

§ १८ । श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।
ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥

११॥

अनित्या दोषाश्च ये श्रुतिदुष्टादयः सूचितास्तेऽपि न वाच्ये अर्थमात्रे, न च व्यङ्गे शृङ्गारव्यतिरेकिणि शृङ्गारे वा ध्वनेरनात्म-भूते । किं तर्हि ? ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारेऽङ्गितया व्यङ्ग्ये ते हेया इत्युदाहृताः । अन्यथा हि तेषामनित्यदोषतैव न स्यात् । एवमयम-संलक्ष्यक्रमयोतो ध्वनेरत्मा प्रदर्शितः सामान्येन ॥

EXPOSITION

§ 18 It has been a common practice among the authors on Poetics to classify the defects into two groups, according as they are *universally* so (नित्यदोष) or not (अनित्यदोष). Thus, the second group comprises such defects as श्रुतिदुष्टत्व, अप्रतीतत्व, पुनरुक्तत्व etc, while the rest like च्युतसंस्कार, विलुप्तत्व etc would be classed as belonging to the first group. According to this classification श्रुतिदुष्टत्व would not be a defect in the case of emotions like रौद्र, वीर and भयानक where it would be regarded rather as a positive excellence, enhancing as it does the effect of the aesthetic relish. As Viśvanātha states —

“ध्वनरि श्लेषसयुक्ते तथा वाच्ये रमुद्धते ।
रौद्रादौ तु रसेऽयन्त दुश्चवत्त्व गुणो भवेत् ॥”

—*Sāhityadarpana*, VII. 16

But in the case of शृङ्गार, the use of harsh letters has to be

studiedly eschewed. As Jagannātha observes : “अथ विशेषतो वर्जनीया ।.....मधुररसेषु दीर्घसमासं भ्रूषटितसंयोगपरह्रस्वस्य विसर्जनीयादेश-सकार-जिह्वामूलीयोपध्मानीयाना रेफहकारान्यतरघटित-संयोगस्य हलां ल-म-न-भिन्नानां स्वात्मना संयोगस्य भ्रूषटित-संयोगस्य चासकृत्-प्रयोगं नैकटचेन वर्जयेत् । सवर्ण-भ्रूषटित-संयोगस्य शभिन्न-महाप्राण-घटितसंयोगस्य सकृदपीति श्लेषः ॥”—*Rasagangādhara*, pp 84-85.

This twofold classification of defects is justifiable if we posit the existence of a soul, viz. रस, as distinct from the body (शरीर) of poetry which is composed of शब्द and अर्थ¹. The defects become only so, if they mar the beauty of the soul, though we usually refer to them as belonging to शब्द and अर्थ. Such usages are only secondary. श्रुतिदुष्टत्व is not a universal defect, because it does not mar the beauty of the soul (viz. रस) in every case. It mars the beauty of शृङ्गार, but not of रोद्र. If this be not regarded as the criterion of the above classification, श्रुतिदुष्टत्व would also be counted as a variety of नित्यदोष, for the letters would remain harsh irrespective of any consideration of the nature of the emotion to which they might be related. Compare Mammata :—

1. As Abhinavagupta observes : “एवमस्मत्पक्ष एव गुणालंकार-व्यवहारो विभागेनोपपद्यत इति प्रदर्श्य नित्यानित्यदोषविभागोऽप्यस्मत्पक्ष एव सगच्छते इति दर्शयितुमाह—श्रुतिदुष्टादय इत्यादि ॥”—Mammata observes that this division of defects into two classes proves beyond doubt the existence of the suggested sense apart from the expressed sense : “यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्य-व्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते तदाऽज्ञाप्त्वादीना निरत्यदोषत्व वृष्टत्वादीनामनित्य-दोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्न स्यात् । न चानुपपन्न, सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात् । वाच्य-वाचकभावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकमात्राश्रयणे तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात् क्वचिदेव नस्वचिदेवचित्येन उपपद्यत एव विभाग-व्यवस्था ॥”—*Kāvya-prakāśa*, Chapter V.

‘मुख्याश्रितिवर्षो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद वाच्य ।
उभयोपयोगिन स्यु शब्दास्तेन तेष्वपि स ॥’

—*Kavyaprakasa*, VII 1

The following extract from Hemacandra's *Kavyanusasana* is very explicit on this point —रसस्योत्कर्षपिकर्षहेतू गुण दोषी भवत्या शब्दार्थयो ॥ रसो वक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्योत्कर्षहेतवो गुणा, अपकर्ष-हेतवस्तु दोषा । ते च रसस्यैव धर्मा, उपचारेण तु तदुपकारिणो शब्दार्थयोरुच्यन्ते । रसाश्रयत्व च गुणदोषयोरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । तथाहि यत्रैव दोषास्तत्रैव गुणा रसविशेषे च दोषा न तु शब्दार्थयो । यदि हि तयो स्युस्तर्हि बीभत्सादौ कष्टत्वादयो गुणा न भवेयु हास्यादौ चाश्लीलत्वादय । अनित्याश्चैते दोषा ।-यतो यस्याङ्गिनस्ते दोषास्तदभावे न दोषास्तद्भावे तु दोषा इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणदोषयो रस एवाश्रय ॥—*Op cit*, p 16

Abhinavagupta explains श्रुतिदुष्टादि in the *karika* as referring to the defects mentioned by Bhamaha in the couplet

‘श्रुतिदुष्टार्थदुष्टे च कल्पनादुष्टमित्यपि ।

श्रुतिवष्ट तथैवाहुर्वाचा दोष चतुर्विधम् ॥’—I 47

As he comments ‘श्रुतिदुष्टादय इत्यादि । वान्तादयोऽसभ्यस्मृति हेतव श्रुतिदुष्टा । अथदुष्टा वाक्यार्थबलादश्लीलार्थप्रतिपत्तिकारिण । यथा—छिद्रान्वेषी महास्तब्धो घातार्थवोपसर्पति इति । कल्पना-दुष्टास्तु द्वयो पदयो कल्पनया । यथा—‘कुर रचिम्’ इत्यथ क्रमव्यत्यासे । श्रुतिकष्टस्तु ‘अघाक्षीत्’, अक्षीत्सीत् तृणैठि’ इत्यादि । शृङ्गार इत्युचितरसोपलक्षणार्थम् । वीर-शांताद्भू तादावपि तेषा वर्जनात् ।’—*Locana* Abhinavagupta finally observes that Bhamaha himself did not at all classify the defects in the way stated above, nor did he show that श्रुतिदुष्ट etc can at all be regarded as गुण in cases of emotions other than शृङ्गार. All this has been done by the authors of the

Dhyan school for the first time. This is implied by the word सूचना in the 17th Compare: सूचिता इति । न त्वेषा विषयविभागप्रदर्शनेन अनित्यत्वं भिन्नवृत्तादिदोषेभ्यो विविकतत्व प्रदर्शितम् । वीभत्स-हास्य-रोद्रादौ त्वेषामस्माभिरभ्युपगमात्, शृङ्गारादौ च वर्जनात् अनित्यत्व च दोषत्व च समर्थितमेवेति भावः ॥—^o*Lacana*, pp. 214-215

TEXT

§ १६ । तस्याङ्गानां प्रभेदा ये प्रभेदाः स्वगताश्च ये ।

तेषामानन्त्यमन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने ॥१२॥

अङ्कितया व्यङ्ग्यो रसादिर्विवक्षितान्यपरवाक्यस्य ध्वनेरेक आत्मा य उक्तस्तस्याङ्गानां वाच्य वाचकानुपातिनामलंकाराणां ये प्रभेदा निर्वधयो ये च स्वगतास्तस्याङ्गिनोऽर्थस्य रस भाव तदाभास-तत्प्रशमलक्षणा विभावानुभाव-व्यभिचारिप्रतिपादन-सहिता अनन्ताः स्वाश्रयापेक्षया निःसीमानो विशेषाः तेषामन्योन्य-सम्बन्धपरिकल्पने क्रियमाणे कस्यचिदन्यतमस्यापि रसस्य प्रकाराः परिमंख्यातुं न शक्यन्ते किमुत सर्वेषाम् । तथाहि शृङ्गारस्याङ्गिनस्तावदाद्यौ द्वौ भेदौ-संभोगो विप्रलम्भश्च । संभोगस्य च परस्परप्रेमदर्शनसुरतविहरणादिलक्षणाः प्रकाराः । विप्रलम्भ-स्यापि अभिलाषेर्प्याविरहप्रवासविप्रलम्भादयः । तेषां च प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिभेदः । तेषां च देशकालाद्याश्रयावस्था-भेद इति स्वगतभेदापेक्षया एकस्य तस्यापरिमेयत्वम्, किं पुनरङ्ग-प्रभेदकल्पनायाम् । ते ह्यङ्गप्रभेदाः प्रत्येकमङ्गिप्रभेदसंबन्धपरि-कल्पने क्रियमाणे सत्यानन्त्यमेवोपयान्ति ॥

EXPOSITION

§ 19 In the preceding sections the *Dhyanikara* has considered the nature of अलक्ष्यकमव्यङ्ग्य—viz. रस, भाव etc Now

he observes that it is not possible to enumerate the different varieties of the principal emotions (रस) or of elements like विभाव, अनुभाव etc., that are subservient (अङ्ग) to them. So also it is not possible to compute precisely the ways in which the numerous figures of speech belonging to शब्द and अर्थ can be brought into relation with the different varieties of अलक्ष्यप्रमथ्यङ्ग, as also the mutual relations in which the latter themselves can stand to each other. There would arise endless varieties by permutation and combination, which it is impossible to enumerate severally. But if we leave out the details we might classify all the different varieties of रस, भाव etc. under one single category—viz असलक्ष्यप्रमथ्वनि, since they possess one element in common—viz the property of being suggested without any perceptible sequence intervening between the cognition of the वाच्यार्थ on the one hand and the final aesthetic relish on the other. As Mammata, too, notes. "अन्योन्ययोगादेव स्याद् भेदसख्याऽतिभूयसी ॥ एवमनेन प्रकारेण अवान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना । तथाहि—शृङ्गारस्मैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्य का गणना तु सर्वेषाम् ॥"—*Op cit*, Chap V

TEXT

§२० । दिङ्मात्रं तूच्यते येन व्युत्पन्नानां सचेतसाम् ।

बुद्धिरासादितालोका सर्वत्रैव भविष्यति ॥१३॥

दिङ्मात्ररुचनेन हि व्युत्पन्नानां सहृदयानामेकत्रापि रसभेदे सहस्रकारैरङ्गादिभावपरिणानाद् आसादितालोका बुद्धिः सर्वत्रैव भविष्यति ॥ तत्र—

शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धवान् ।

सर्वेष्वेव प्रभेदेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ॥१४॥

अङ्गिनो हि शृङ्गारस्य ये उक्ताः प्रभेदास्तेषु सर्वेषु एकरूपारानु-
बन्धितया प्रबन्धेन प्रवृत्तोऽनुप्रासो न व्यञ्जकः । अङ्गिन इत्यनेन
अङ्गभूतस्य शृङ्गारस्य एकरूपानुबन्ध्यनुप्रासनिबन्धने कामचारमाह ॥

EXPOSITION

§ 20 In the present section the Dhvanikara proposes to show in brief how the various figures of speech can be consistently brought into relation with रसध्वनि. He takes up शृङ्गार as the specimen and lays down certain principles that must be observed in introducing poetic figures in general in a *dhvani-kavya*, so that the aesthetic effect may be the highest

शृङ्गारस्य प्रकाशक—In all the five varieties of शृङ्गार where they are primarily developed (अङ्गिन्) and not subordinate, it might be laid down as a universal law that the figure of speech अनुप्रास (*alliteration*) based on the repetition of the same sound group (i.e. if too much hackneyed) is apt to be an impediment in the way of the proper development of the emotion, detracting as it does from the charm of the aesthetic relish. Thus, in the case of शृङ्गार, long *alliterations* based on the repetition of the same letters or group of letters, must be carefully avoided. But, short *alliterations* based on the repetition of varying groups of letters that do not unduly offend the sense of consistency and having some freshness in them, may be introduced without violating the norm laid down above. As Abhinavagupta notes एकरूपत्वानुबन्धं त्यक्त्वा त्रिचित्राऽनुप्रासो निबन्ध्यमानो न दोषाय इत्येकरूपग्रहणम् ।¹—Thus अनुप्रास generally is not a figure that can fit in happily with शृङ्गार

1. Kuntaka in his *Vakroktijvita* makes similar observations regarding अनुप्रास, यमक and other poetic figures.—

TEXT

§२१ । ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥१५॥

ध्वनेरात्मभूतः शृङ्गारस्तात्पर्येण वाच्य-वाचकाभ्यां प्रकाश-
यानस्तस्मिन् यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबन्धनं दुष्कर-शब्द-
भङ्गश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वम् । प्रमादित्वमित्यनेन एतद्-
दर्श्यते—काकतालीयेन कदाचित् कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्ता-
वपि भ्रूणाऽलंकारान्तरवद् रसाङ्गत्वेन निबन्धो न कर्तव्य इति ।
‘विप्रलम्भे विशेषतः’ इत्यनेन विप्रलम्भे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते ।
तस्मिन् द्योत्ये यमकादेरङ्गस्य निबन्धो नियमान्न कर्तव्य इति ॥

EXPOSITION

§ 21. In the poem where the emotion of शृङ्गार is pre-
eminent, the poet is advised to carefully eschew such figures
of speech as यमक, चक्रबन्ध, भङ्गश्लेष, etc. howsoever gifted
he might be. प्रमादित्व . . . न कर्तव्य इति—Ānandavardhana
here observes that solitary cases of यमक etc., if they come
out spontaneously, are not ruled out hereby. The poet
should only restrain his natural propensity towards introduc-
ing such difficult and obscure figures in abundance with a view
to make a display of his own craftsmanship.

“नातिनिबन्धविहिता नाप्यपेशलभूपिता ।

पूर्ववृत्तपरित्यागनूतनावर्तनोज्ज्वला ॥”—II. 1.

which has been explained in the *vṛtti* as follows :—निबन्धशब्दोऽत्र
व्यसनितया वर्तते । तेन अतिनिबन्धे पुन पुनरावर्तनव्यसनितया
विहिता, अप्रयत्नविरचितेत्यर्थः । व्यसनितया प्रयत्नविरचने हि प्रस्तुतीवित्य-
परिहासे. वाच्यवाचकयो परस्परस्पर्दित्वलक्षणसाहित्यविरहे स्मान् 1. . . .
पूर्वभावृत्ताना . . . पुन पुनर्विरचिताना परित्यागेन प्रहासेन नूतनानामभिनवाना
वर्णानागावर्तनेन पुन पुन. परित्यहेण च तदेवमुभयान्या प्रकाराभ्यामुज्ज्वला
भ्राजिष्णु 1—*Op. cit.*, p. 84.

विप्रलम्भे ... न कर्तव्य — This principle has to be more rigidly observed in the case of विप्रलम्भशृङ्गार, for it is the tenderest of all emotions, and any such obscure and difficult figure of speech as यमक etc. is sure to mar the sentiment completely. “दुष्कर—मुरज चक्रन्धादि । शब्दश्लेष इति । अर्थश्लेषो न दोषाय रजनस्त्वमित्यादौ । शब्दभङ्गोऽपि विलष्ट एव दुष्ट , न त्वशोकादौ” — *Locana* The following extract from the *Rasagangadhara* should be compared in this connexion :—

“..... एव त्वप्रत्यय यदन्तानि यद्गुणानि अन्यानि च साद्विक्रियाप्यपि मधुरस्ते न प्रयुञ्जीत । एव व्यङ्ग्यचर्वणा-
निरिवनयोजनाविशेषापेक्षानापातोऽधिकचमत्कारिणोऽनुप्रासनिचयान्
यमकादीश्च सभवतोऽपि कविर्न निवर्त्नीयात् । यतो हि ते रसचर्व-
णायामनन्तर्भवन्त सहृदय-हृदय स्वाभिमुख विदधाना रसपराङ्मुखं
विदधीरन् । विप्रलम्भे तु सुतराम् । यतो मधुरतमत्वेनास्य निर्मल-
सितानिर्मित-पानकरसस्यैव तनीयानपि स्वातन्त्र्यमावहन् पदार्थ-
सहृदयहृदयारन्तुदतया न सर्वथैव सामानाधिकरण्यमर्हति ।
यदाह — ‘ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे’—इत्यादि । ये तु पुनरकिलष्टतयाऽ-
नुन्नतस्कन्धतया च न पृथग्भावनामपेक्षन्ते, किं तु रसचर्वणायामैव
सुसुख गोचरीकृतुं शक्या, न तेषामनुप्रासादीना त्यागो
युक्तः !” — *Op cit*, pp 88 89 Hemacandra in his *Kāvya-
nusāsana* quotes the following *āryās* from a lost work of
Bhaṭṭa-Lollata which read just like a commentary on the
present *Kārikā* :—

‘यस्तु भरिदद्रिसागर नग तुरग पुरादिवर्णने यत्न ।
क्विसक्तिम्यातिफलो विततधिया नो मत प्रवन्धेषु ॥
यमकानुलाम-तदिनर-चत्रादिभिदोऽतिरसविरोधिन्य ।
अभिमानमात्रमेतद् गहुरिकादिप्रवाहो वा ॥इति॥’

— *Op cit.*, p 215.

TEXT

§ २२ । अत्र युक्तिरभिधीयते—

रसाच्चिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अपृथग्यत्न-निर्वृत्यः सोऽलंकारो ध्वनौ मतः ॥१६॥

निष्पत्तौ आश्चर्यभूतोऽपि यस्यालंकारस्य रसाक्षिप्ततयैव बन्धः शक्यक्रियो भवेत् सोऽस्मिन् अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनौ अलंकारो मतः । तस्यैव रसाङ्गत्वं मुख्यमित्यर्थः । यथा—

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मुदिता

निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति वाप्प स्तनतटी

प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥

रसाङ्गत्वे च तस्य लक्षणमपृथग्यत्ननिर्वृत्यत्वम् इति यो रसं बन्धु-
मध्यवसितस्य कवेरलंकारस्तां वासनामत्पूजा यत्नान्तरमास्थितस्य
निष्पद्यते, स न रसाङ्गमिति । यमके च प्रबन्धेन बुद्धिपूर्वकं क्रियमाणे
नियमेनैव यत्नान्तरपरिग्रह आपतति, शब्दविशेषान्वेषणरूपः ।
अलंकारान्तरेष्वपि तत् तुल्यमिति चेत्, नैवम् । अलंकारान्तराणि
हि निरूप्यमाणदुर्घटनान्यपि रससमाहितचेतसः प्रतिभानवतः
कवेरहम्पूर्विकया परापतन्ति । यथा कादम्बर्यां कादम्बरो-
दर्शनावसरे । यथा च मायारामशिरोदर्शनेन विह्वलायां

cites the second *śrī* under III. 59, which runs as follows :

“इति यमकमशेष मय्यगालोचयद्भि गुणविभिरभियुक्तैरंस्तु चोभित्यवद्भि ।
मुविहितपदमङ्ग सुप्रमिद्धाभिधान तदनु विरचनीय सर्गबन्धेषु भूम्ना ॥”—यमक-
रूप-विशेषाणि हि शरमे नाथ्ये क्रियमाणानि रसतण्डना धुम् । विशेषतस्तु
शृंगार-रक्षणयो । यत्र विरचिताभि दक्षितमात्र पीषयन्ति, न तु रगवत्ताम् ।
यदुक्तम्,—‘यमकानुलोम—’ इति । प्रयोगस्तु तेषा तण्डवान्वेषु देयतास्तु-
निष्प रणवर्णनेषु च ॥”

सीतादेव्यां सेतौ ।¹ युक्तं चैतत् । यतो रसा वाच्यविशेषैरेवा-
 क्षेप्तव्याः । तत्प्रतिपादकैश्च शब्दैस्तत्प्रकाशिनो वाच्यविशेषा एव
 रूपकादयोऽङ्काराः । तस्मान्न तेषां बहिरङ्गत्वं रसाभिः शक्तौ ।
 यमक-दूष्करमार्गेषु तु तत् स्थितमेव । यत्तु रसवन्ति कानिचिद्-
 यमकादीनि दृश्यन्ते, तत्र रसादीनामद्रता यमकादीनां तदङ्गित्वैव ।
 रसाभासे चाङ्गत्वमप्यविरुद्धम् । अङ्गितया तु व्यङ्ग्ये रसे नाङ्गत्वं,
 पृथक् प्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाद् यमकादेः ॥

EXPOSITION

§ 22. The Dhvanikāra here lays down the criterion as to which अङ्कार should be properly regarded as instrumental (अङ्ग) towards the development of the intended emotion. A poetic figure for the improvisation (निष्पत्ति) of which no additional effort is required on the part of the poet besides what is unavoidably necessary for the proper suggestion of the sentiment, which is the only end of his creative urge, can be truly regarded as *organically related* with the poetic art. Anything that cannot stand this test must be brushed aside as mere external appendages (बहिरङ्ग) Thus यमक, मुरजबन्ध, सभङ्गश्लेष etc can be improvised by the poet only after a good deal of contemplation and search after suitable words and meanings, which for the time being distracts his mind from the final aim in view—viz the suggestion of the requisite emotion

1. References are to Candrāpīda's first meeting with the Princess Kādambarī in Bāna's prose romance (see Peterson's Edn. of *Kādambarī*, pp. 186-189) and to Pravarasena's *Setu-bandha*, *Āśvasa XI* (NSP Edn.), where Sītā swoons away at the sight of Rāma's severed head falsely presented by Rāvaṇa to convince Sītā of her lord's sad end.

(रसाभिव्यक्ति).¹ Thus, they should be discarded as extraneous elements, as far as possible. Abhinavagupta states that though it has been observed in the previous *kārikā* that यमक etc. are to be carefully avoided in the case of शृङ्गार alone, yet it is not the whole truth. They must be *universal* avoided irrespective of the nature of the emotion to be suggested. Compare : 'रसेति—रम-समवधानेन विभावादिघटना-मेव कुर्वं स्तन्नान्तरीयकतया यमासादयति, स एवाशालंकारो रसमार्गो, नान्यः । तेन योराद्भूतादिरसेष्वपि यमकादि कथैः प्रतिपत्तुश्च रसविघ्नकार्यैव सर्वत्र । गङ्गुरिकाप्रवाहोपहतसहृदयधुराधिरोहण-विहीनलोकावर्जनाभिप्रायेण तु मया शृङ्गारे विप्रलम्भे च विशेषत इत्युक्तमिति भावः । तथा च 'रमेऽङ्गत्वं तस्मादे । न विद्यते' इति सामान्येन वक्ष्यति ।'—*Op. cit.*, pp. 219-20 Note also the following *kārikās* from Mahimabhaṭṭa's *Vyakhyaneka*, as they express the same idea as the present *kārikā* of the *Dhvanyāloka*—

"न चालंकारनिष्पत्त्यै रसबन्धोद्यत. कवि. ।

यतते ते हि तत्सिद्धिनान्तरीयकसिद्धय. ॥

यत.—रसस्याङ्गं विभावाद्याः साक्षान्निष्पादयत्वत. ।

तद्बहिर्निघोषितवपुषोऽलकारारस्तु तदाश्रया. ॥'—*Op. cit.*

Vimarsā, II. 75-76.

कपोले पत्राती . न तु तदम्—Comp 'Locana : करविस्रतयन्यस्त-वदना इवागतास्तावरा प्रवर्तमानवाष्पनिरहकण्ठी अधिच्छिन्नरुदित-धञ्चतनुचतटा रोपमपरिभ्रजन्ती चाट्टकस्या यावत् प्रसाद्यत

1. Compare 'रमस्य परिषन्वित्त्वान्नाश्रवार प्रहेलिका ।

उरिर्भवित्रमात्र सा च्युनदताशरादिका ॥—

Sūhṛtādarpana, X. 13.

Also—"एवं सङ्गवन्द्यादिरम-युहम् । पाष्यान्नामंद्भुतगया तु नेह प्रपञ्च्यते ।"—*loc. cit.*

तामदीर्घाविप्रलम्भगानुभावचर्वणावहिनचेतस एव वक्तुः श्लेष-
रूपक व्यनिरिक्तया अयत्ननिष्पन्नाश्चर्वयितुरपि न रसचर्वणाविघ्न-
मादधतीति ॥—*Op cit*, p 220

‘रसाङ्गत्वे .न रसाङ्गम्’—The criterion as to whether a particular अलंकार is रसाङ्ग (conducive to the suggestion of the desired aesthetic emotion) or not, is whether it is produced by the same effort that is called forth for the suggestion of the emotion proper or not

अलंकारान्तरेष्वपि तत्स्थितमेव—One might, however, contend that poetic figures like समासोक्ति, अप्रस्तुत प्रशंसा etc., are no less difficult and intricate than यमक, समझ-श्लेष etc., and they require as much contemplation and effort on the part of the poet for their proper insertion in a *kavya* as the latter, that have been categorically tabooed from the scheme of aesthetic realisation. So there can be no reasonable basis to be found for this discriminatory treatment. To this Ānandavardhana replies: True, the said figures are as much difficult and intricate as यमक, मुरजद-व etc. Still, the former group differs from the latter in one important respect—viz while the former spring spontaneously in ceaseless succession from the fountain-head of the poet's imagination as he is absorbed in the contemplation of the emotion in question it is not so with the latter. The figures of speech like रूपक, समासोक्ति अप्रस्तुतप्रशंसा etc., are nothing but turns of expression that convey the requisite meanings consisting of proper विभाव's अनुभाव's etc., that alone suggest the aesthetic emotion (नत' in तत्प्रतिपादकैश्च शब्दै refers to the वाच्यविशेष, viz विभाव's अनुभाव's etc that constitute the particular import of words constituting a poetic expression or अलंकार, while the second तन्' in तन्प्रकाशिन refers to रसा in the preceding sentence.) Thus, they can no more be regarded as external appendages than the very thought itself of the poet. The

poet's idea itself gushes forth couched spontaneously in those peculiar modes of expression which are called poetic figures or अलंकार's and cannot be divested of the latter without being completely metamorphosed in the process. Change the poetic figure and you make the poet say something quite different from what was originally intended by him. Kuntaka admirably expresses this idea in the following extract from his *Vakroktivyāta* —

‘अलङ्कतिरलंकार्यमपोद्धृत्य विवेच्यते ।

तदुपायतया तत्त्वसालंकारस्य काव्यता ॥

—अलङ्कतिरलंकरणम्, अलङ्कियते ययेति विगृह्य । सा विवेच्यते विचार्यते । यच्चालंकार्यमलंकरणीयं वाचकरूपं वाच्यरूपं च तदपि विवेच्यते । तयोः सामान्यविशेषलक्षणद्वारेण स्वरूपनिरूपणं क्रियते । कथम्—अपोद्धृत्य । निष्कृष्य पृथक्पृथक्गवस्थाप्य, यत्र समुदायरूपे तयोः रन्तर्भावस्तस्माद् विभज्य । केन हेतुना—तदुपायतया । तदिति काव्यपरामृश्यते । तस्योपायस्तदुपायतस्य भावस्तदुपायतया तथा हेतुभूतया । तस्मादेवविधौ विवेकवाच्यव्युत्पत्त्युपायता प्रतिपद्यते । दृश्यते च समुदायान्तपातिनामसत्यभूतानामपि व्युत्पत्तिनिमित्तम् अपोद्धृत्य विवेचनम् । यथा—पदान्तभूतयोः प्रकृति-प्रत्यययोः वाक्यान्त-भूतानां पदानां चेति । यद्यवम् असत्यभूतोऽप्यपोद्धारस्तदुपायतया क्रियते तत् किं पुनः सत्यम् इत्याह । ‘तत्त्वसालंकारस्य काव्यता’ । अयमत्र परमार्थ—सालंकारस्य अलंकरणसहितस्य सकलस्य निरस्तावयवस्य सत् समुदायस्य काव्यता वविकर्मत्वम् । तेनालङ्कृतस्य काव्यत्वमिति स्थितिः, न पुनः काव्यस्यालङ्कारयोगः ॥’ — *Op. cit.*, pp 6-7. Compare also the following *kanikās* from the same work of Kuntaka —

प्रतिभाप्रथमोद्भेदसमये यत्र वक्ष्यता ।

वाच्यभिधेययोः रन्तः स्फुरतीति विभाव्यते ॥¹

1. Compare *Vṛttis*. तदयमत्र परमार्थ—यत् वविप्रयत्ननिरपेक्षयारेव

अलकारस्य कवयो यत्रालंकरणान्वरम् ।
 असन्तुष्टा निवघ्नन्ति हारादेर्मणिवन्धवत् ॥
 रन्त-रश्मिच्छटोत्सेकभासुरेभू पणैर्यया ।
 कान्तागरीरमाच्छाद्य भूपार्यं परिकल्प्यते ॥
 यत्र तद्वदलकारैर्भ्रजिमानैर्निजात्मना ।
 स्वशोभातिशयान्त स्यम अलङ्कार्यं प्रकाशयते ।
 सोऽतिदु सञ्चरो येन विदग्धकवयो गता ।
 यद्गंधारापथेनेन सुभटाना मनोरथा ॥—*Op cit.*

I 34-37 & 43

यत्तु ररादन्ति अविरुद्धम्—There are, however, poetic compositions, rare though, where यमक, अनुप्रास etc., are met with and yet there is no appreciable loss of aesthetic charm. Compare, for instance *Raghu vamsa* Canto IX¹ In Ānanda-wardhana's opinion, here, too it is the sound-effect due to यमक that is really more attractive and as such predominant (अङ्गिन्), while the emotion plays a subordinate role (अङ्ग). In the case of रमाभास, however, the introduction of यमक etc is not barred

अङ्गितया तु ...यमकादे—But where the element of emotion is pre-eminent, the poet should be well advised to totally avoid these figures of sound, that are detrimental to the successful development of sentiments in general

TEXT

§ २३ । अस्यैवार्थस्य संग्रहदोषाः—

नन्दार्थयो म्बन्नाविर कोऽति यत्रगात्रवार परिम्पुर्त्तु वरिदुःखने ।—*loc. cit*

1. Compare — उदाहरणायत्र गिगुगान्धये कनुयै र्गो ममदवार्तिन वानिदिदेर यमवनि रपुवग वा यमनयान'—Kuntaka's *lekrolitijivita*, *I pttl ०१ II 6-7*

रसवन्ति हि वस्तूनि सालंकाराणि कानिचित् ।
 एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥
 यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यत्नोऽस्य जायते ।
 शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न विद्यते ॥
 रसाभासाद्गभावस्तु यमकादेर्न वार्यते
 ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे त्वङ्गता नोपपद्यते ॥

EXPOSITION

§ 23 Ānandavardhana sums up the theme of the preceding sections in these mnemonic verses of his own

TEXT

§२४ । इदानीं ध्वन्यात्मभूतस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽलंकारवर्ग आख्यायते—

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीच्य विनिवेशितः ।

रूपकादिरलंकारवर्ग एति यथार्थताम् ॥१७॥

अलंकारो हि वाचालंकारसाम्पादङ्गिनधारस्वरूपेण ।
 वाच्यालंकारवर्गश्च रूपकादिर्यावानुक्तो वक्ष्यते च कैश्चित्,
 अलंकाराणामनन्तत्वात्, स सर्वोऽपि यदि समीक्ष्य विनि-
 चेष्यते, तदलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरङ्गिनः सर्वस्यैव चास्त्यङ्ग-
 निर्णयते ॥

EXPOSITION

§ 24 If poetic figures like रूपका etc which have already been noticed and defined by ancient writers like Bharata, Bhīmaha, Dandin etc., as also others that might be improvised by future authors (वक्ष्यते च कैश्चित्), can become auxiliary (अङ्ग) towards the suggestion of the sentiment of love (शृङ्गार), if they are introduced after due reflection (समीक्षा) as to their appropriateness. True, that Dandin in his *kaśyapādiśa*

remarks that all *alanākāras* in general can add emotional grace to a piece of poetic composition ('काम सर्वोऽप्यलंकारो रमय निपिञ्चति'), yet his conception of *rasa* was widely divergent from the Dhvanikāra's. Moreover, he did not lay down any definite rules as regards the judicious introduction of poetic figures on particular occasions, as has been attempted by the Dhvanikāra here.

TEXT

§ २५ । एषा चास्य विनिवेशने समीक्षा—

विवक्षा तत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन ।

काले च ग्रहण-स्यागो नातिनिर्हर्षोपिता ॥१८॥

निर्व्यूढावपि चाङ्गत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् ।

रूपकादेरलंकारगस्याङ्गत्वसाधनम् ॥१९॥

रमयन्प्रेषत्यादृतमनाः कविर्यमलंकारं तदङ्गतया विवक्षति ।

यथा—

चञ्चपाद्गं दृष्टिं स्पृशसि बहुतो वेपथुमतो

रहस्याख्यायोव स्वनसि मृदु कर्णान्तिरुचरः ।

रुगं व्याधुन्व्याः पिवसि रतिसर्गस्वमधरम्

वयं नत्त्वान्वेषान्मधुकर इतास्त्वं खटु कृती ॥

अत्र हि भ्रमर स्वभाषोक्तिरलंकारो रसानुगूणः ॥

EXPOSITION

§ 25 Nandavardhana in this section lays down certain principles that must be rightly kept in view by an aspiring poet if he desires to keep in tact the emotional effect. The first of these principles is: विवक्षा तत्परत्वेन नाङ्गित्वेन

कदाचन—The *alamkāra* must not be allowed to rival or transcend the charm of the aesthetic relish, and must always be kept subordinate to the latter, which is the very soul of a poetic composition. To illustrate this, Ānandavardhana cites the verse 'चलापाङ्गा दृष्टिम' etc. The poetic figure here is स्वभावोक्ति, as Duṣyanta, who is the speaker, vividly describes the movements of the bee that hums and buzzes round Śikuntala's beautiful lotus-like face under the guise of a lover as it were.

The poetic figure is quite in unison with the sentiment depicted here (viz. सभोग शृङ्गार) that is predominantly suggested and as such can be truly called an *alamkāra* and not through courtesy alone. As Abhinavagupta notes हे मधुकर, वयमेवविधाभिलापचाटुप्रवणा अपि तत्त्वान्वेषणात् वस्तुवृत्तऽन्विव्यमाणे हता आयासमानपानीभूता जाता । त्व खलु इति निपातेन अयत्न-सिद्ध तवैव चरितार्थत्वमिति शकुन्तला प्रत्यभिलापिणो दुष्यन्तस्येय-मुक्ति । तथाहि कथमेतदीयकटाक्षगोचरा भूयास्म, कथमेवा अस्मद-भिप्रायव्यञ्जक रहोवचनभाकर्ष्याति, कथ तु हठादनिच्छन्त्या अपि परिचुम्बन विधेयास्मेति यदस्माक मनोराज्यपदवीमधि शेते तत्तवायत्न-गिद्धम् । भ्रमरो नीलीत्पलधिया तदाशङ्काकरो दृष्टि पुन पुन स्पृशति । श्रवणावयाशपर्यन्तत्वाच्च नेत्रयोस्तुपलशङ्कानपगमात् तत्रैव दन्ध्वन्यमान आस्ते । सहज सीकुमार्य-त्रास-वातरायाश्च रतिनिधानमूत विकसितारविन्दबुवलयामोदमधुरमधुर पिवतीति भ्रमरस्वभावोक्तिरलकारोऽङ्गतामेव प्रकृतरसस्योपगत । अन्ये तु भ्रमरस्वभावे उक्तिर्यस्य इति भ्रमरस्वभावोक्तिरत्र रूपव्यतिरेक इत्याहुः ॥—^oLocana, pp 224-225

TEXT

§ २६ । 'नाद्वित्वेने'ति न प्राधान्येन । कदाचिद् रसादितात-

पर्येण विवक्षितोऽपि ह्यलङ्कारः कश्चिदङ्गित्वेन विवक्षितो दृश्यते ।
यथा—

चक्राभिघातप्रसभान्यैव¹ चकार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोदामविलासबन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥

अत्र हि पर्यायोक्तस्य अङ्गित्वेन विवक्षा रसादितात्पर्ये²
सत्यपीति ॥

EXPOSITION

§ 26. In this verse the figure of speech is पर्यायोक्त (see notes on *Uddyota* I § 35), since the effect which has been expressed in words and the cause implied therefrom are both contextual (प्राकरणिक) Comp ' चक्राभिघाते ति प्राचीन-पद्य राहुशिरश्छेदकारीति व्यञ्ज्य च राहुवधूजनसवन्धि चुम्बनमात्रा-वशिष्टरतोत्सवनिर्मातृत्वेन रूपेण प्रकारान्तरेणाभिधीयते इत्यस्यापि विवेचने क्रियमाणे राहुशिरश्छेदकर्तृत्वरूपो धर्म स्वसमानाधिकरणेन तादृशरूपान्तरेण साक्षादुपात्तेन गम्यत इत्येव पर्यवस्यति ।'
—*Rasagangadhara* p 547 The poet intends to convey in this verse the divine prowess of Vasudeva, who cut off the head of the demon Rahu with his disc But it is the mode of expression that is more striking here

1 The original reading in Menṭha's *Hayagrīvanātha* a lost epic, from which the present verse is quoted was एवाभिघातं and not चक्राभिघातं which is merely an emendation based on misconception This is distinctly noticed by Rūjyāka in his commentary on *Mahimābhāṣā's Vyākṛtīka* Compare 'एवाभिघात इति ह्यप्रोक्तस्य पाठ स्थित, गुदसानस्य पुत्रिणस्य प्रकान्तान 'य' इत्यनेन परामर्शात् । तत्तु अत्र बुध्यते तत्र यदि परामर्शात्, तदा यच्छब्दस्य नपुमवयव स्तान् । तन्मुरारिरवाप परामर्शात् इत्याद्यन चक्राभिघाते ति पठन्ति । न त्वय तत्र प्रत्याक ॥—p 272

As Ānandavardhana states : अत्र हि पर्यायोक्तस्य....सत्य-
पीति Compare °*Locana* अत्राह कश्चित्—‘पर्यायोक्तमेवात्र
कवे प्राधान्येन विवक्षितम्, न तु रसादि । तन् कथमुच्यते
रसादितात्पर्यं सत्यपी’ति । मैवम् ; वासुदेव प्रनापो ह्यत्र विवक्षितः ।
स चात्र चाख्यहेतुनया न चकास्ति, अपि तु पर्यायोक्तमेव ॥—
Op cit, p 225

TEXT

§ २७ । अद्भुत्वेन विवक्षितमपि यमवसरे गृह्णाति, नानवसरे ।
अवसरे गृह्णीतिर्यथा—

उदामोत्कलिकां त्रिपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोप-त्रिपाठलद्भ्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

—इत्यत्र उपमा-श्लेषस्य ।

गृह्णीतमपि च यमवसरे त्यजति तद्रमानुगुणतयाऽलंकारान्तरा-
पेक्षया । यथा—

रक्तस्थं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-
स्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्गरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः
सर्वं तुल्यमशोक । केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥

—अत्र हि प्रबन्धप्रवृत्तोऽपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानो
रसविशेषं पुष्पाति ॥

EXPOSITION

§ 27. In this section Ānandavardhana explains the
portion ‘काले च ग्रहण त्यागौ’ in the *Kārikā* 18. The poet
should retain (ग्रहण) or reject (त्याग) a particular अलंकार
according as it enhances or deters the development of the

principal emotion. Ānandavardhana illustrates the first variety in the verse 'उद्दामोत्कालकाम्—' (*Ratnāvalī*). Here the figure is उपमा-श्लेष (i.e. *Simile* based on *double entendre*) and the occasion of the employment of this figure is in keeping with the sentiment of ईर्ष्याविप्रलम्भ which it is the object of the poet to suggest. Compare 'Locana : उद्दामा उद्गता कलिका यस्याः । उत्कालिकाश्च रुहरुहिकाः । क्षणात् तस्मिन्नेवावसरे प्रारब्धा जृम्भा विकसो यया । जृम्भा च मन्मथ-कृतोऽङ्गमहं । श्वसनोद्गमवंसन्तमारुतोत्लासैरात्मनो लतालक्षणस्य आयासमायासनमान्दोलनयत्नमातन्वतीम् । निःश्वासपरम्पराभिश्च आत्मन आयास हृदयस्थित मन्तापमातन्वती प्रकटीकृर्वाणाम् । सह मदनारयेन वृक्षविशेषेण, मदनेन कामेन च । अत्र उपमाश्लेष ईर्ष्या-विप्रलम्भस्य भाविनो मार्गपरिशोधकत्वेन स्थितस्तच्चवर्णनाभिमुख्यं कुर्वन् अवसरे रसस्य प्रमुखीभावादशाया पुरःसरायमाणो गृहीत.— इति भाव ॥—*Op. cit.*, p 226 As an example of rejection (त्याग) according to the exigency of the occasion Ānandavardhana cites 'रक्तम्बु नवपल्लवैः' । 'अत्र हि... पुष्पाति'—In the first three feet of the verse the figure is हेतुश्लेष (i.e. *काव्यहेतु* based on *श्लेष*), but in the last hemistich, this figure has been abandoned by the poet in favour of the figure of speech व्यतिरेक, which is more capable of suggesting the mood of विप्रलम्भशृङ्गार than the former. Compare 'Locana : रक्ता लोहितः । अहमपि प्रवृद्धानुगम । अत्र च प्रबोधको विभाव.

1. 'सीताविद्योगोपनतविमस्मत्प्रावस्यस्य दागरयेरियमुक्ति --Hemcandra's 'Viveka on the *Kāvyaśūtras* 'मामाहृ पृथिवीभुजामधिपति नृणाधि-राजा भवान्, अव्युच्छिन्नपृथ्वृत्ति भवतो दान ममाप्यरिषु । स्त्रीग्लेपु ममोर्वशी प्रियतमा युथे तत्रैव वशा, सर्वं मामनु ते प्रियाविरहना त्व तु व्यथा जानुम् ॥' —*Vikramorvasī*, Act IV, is a close parallel of the verse cited in the *Vṛtti*

तदीयपल्लवराग इति मन्तव्यम् । एव प्रतिपादमाद्योऽर्थो विभावत्वेन व्याख्येय । अत एव हेतुश्लेषोऽयम् । सहोक्वयुपमाहेत्वलकाराणां हि भूयसा श्लेषानुग्राहकत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेण भामहो न्यरूपयत्— 'तत्सहोक्वयुपमाहेतुनिदशात् त्रिविधम्'—इत्युक्त्या, न तु अग्यालकारानुग्रहनिराचिकीर्षया । रसविशेषमिति विप्रलम्भम् । तस्योक्तशब्देन व्यतिरेकमानयता शोकसहभूतानां निवदचिन्तादीनां व्यभिचारिणां विप्रलम्भपरिपोषकाणामवकाशो दत्तः ।—*Op cit*, pp 227-238

The verse has been quoted by Jagannatha in his *Rasagangadhara* under the section on व्यतिरेकः. He criticises Appayya Dīkṣita, who in his *Kuvalayananda*, refers to the Dhvanikāra's remarks on this verse (as recorded in this section), which seem to have been much misrepresented by him in the heat of the controversy. Compare —

“यदपि कुबलयानन्दकृताऽलकारसवस्वोक्तार्थानुवादकेन न्यूनतायामुदाहृतम्— रक्तस्त्व नवपल्लवरहमपि श्लाघ्यं [प्रियाया गुणे—] इत्यत्र सशोकत्वेन अशोकापेक्षयाऽपकप पर्यवस्यति इति, तदपि चिन्त्यम् । रत्याद्यनुकूलतया कुतश्चिदङ्गाद भूषणापसारणं यथा शोभाविशेषाय भवति, एव प्रकृत उपमालकारद्वुरीकरणमात्रमेव रसानुगुणतया रमणीयम्, न व्यतिरेकः । अत एव असमालकारप्राञ्चो न मन्यन्ते अन्यथा तवालकारान्तरतया ततस्वीकारापत्तेः । अत एव ध्वनिकृता सहृदयधुरन्धरेण 'सुकवियु रसानुसारेण क्वचिदलकारसयोगं क्वचिदलकारवियोगं न कुयद्' इत्युक्त्वा 'रक्तस्त्वम्' इति पद्यसादृश्यद्वुरीकरणे उदाजह ।—*Op cit*, pp 475-76¹

I But compare Nagoji Bhaṭṭa's arguments in defence of Appayya Dīkṣita's view अत्र चिन्त्यम्—उपमागादि उपमयव्ययमानं वैलक्षण्यमेव गुणाधिनयकृत व्यतिरेकः । तच्च क्वचिदुपमेयोत्पपय-

TEXT

§ २८ । नात्रालंकारद्वयसन्निपातः । किं तर्हि ? अलंकारान्तरमेव श्लेष-व्यतिरेकलक्षणं नरसिंहवद् इति चेत्, न । तस्य प्रकारान्तरेण व्यवस्थापनात् । यत्र हि श्लेषविषय एव शब्दे प्रकारान्तरेण व्यतिरेक-प्रतीतिर्जायते, स तस्य विषयः । यथा—
 'स हरिर्नाम्ना देवः सहरिर्वरतुरगनिबद्धेन' इत्यादौ । अत्र हि अन्य एव शब्दः श्लेषस्य विषयोऽन्यश्च व्यतिरेकस्य । यदि चैवंविधे विषयेऽलंकारान्तरत्वरूपना क्रियत, तत् समष्ट्येर्विषयापहार एव स्यात् । श्लेषमुखेनैवात्र व्यतिरेकस्यात्मलाभ इति नायं संश्लेषेर्विषय इति चेत्, न । व्यतिरेकस्य प्रकारान्तरेणापि दर्शनात् । यथा—

नो कल्पापायवायोर्दययदलत्क्ष्माधरस्यापि शुभ्या
 गाढोदगीर्णोऽज्ज्वलश्रीरहनि न रहिता नो तमःकज्जलेन ।
 प्राप्तोत्पत्तिः पतद्गात् न पुनरुपगता मोपमुष्णत्विपो वो
 वत्तिः सैवान्यरूपा सुरयत्तु निरिलद्वीपद्वीपस्य दोषिः ॥
 नात्र श्लेषमात्राच्चारुत्वप्रतीतिरस्तीति श्लेषस्य व्यतिरेकाद्भ्रत्येनैव

वगायि, वचनित्तदपवर्षपर्यवसायि, वचनित्तदनुभवपर्यवसायि । जायित्तु न्यूनप-
 माशयपि उन्वर्षपर्यवसरी एव । तत्र अपवर्षपर्यवसायि रक्तस्वमिदम् ।
 अत्र उपमेयै सातीकत्वादिगम्यचेतनत्व-महदयत्वादिभि नात्ररहितत्व शोषगहित-
 त्वाभ्या च तत्राद्गुणाधिक्यप्रतीतावपि नात्रम्य स्वरूपगान्पृष्टत्वात् विरहि-
 वाक्त्रवाच्च वरमभतनत्वमेव सम्यक् न पुन प्रियाविद्यागादिउपसोक्तान्द-
 र्शयन्त्यादि-इति प्रतीतिपर्यवसानात् विरहानुगुणव्यतिथित्युक्तानुपवर्षपर्य-
 वस्यं पर्यवस्यति । अत एव प्रियाविद्यागादि तुल्यम् इत्यर्थवमावयो गर्भं
 न्यूनम् इति वाक्य धरितार्थम् । एतेषु रत्यापनुर्लेप्यादि उदाहरण-इत्यत्रमसा-
 द्दाम । मत्तोऽववर्षमनेर्षवि रक्तत्वादिपर्यं गादुस्तस्य विरक्तमभरतिपोषकतया
 यमनुषारिणः सन्वेत तदपहृतस्य वस्तुमन्वपत्वात् ॥—loc. cit.

विवक्षितत्वात्, न स्वतोऽङ्कारता इत्यपि न वाच्यम् । यत एवं-
विधे विषये साम्यमात्रादपि मृप्रतिपादिताच्चास्तुं दृश्यत एव ।
यथा—

आक्रन्दाः स्तनितैर्विलोचनजलान्यथान्तपारास्तुभि
स्तद्विच्छेदध्रुवश्च शोभशिखिनस्तुल्यास्तद्विद्विभ्रमः ।
अन्तमे^१ दयितामुद्व^२ तव शशी^३द्वचिः समैवापयो
स्तत् किं^४ मामनिगं सखे जल्प^५र । त्वं दग्धुमेवोचनः ॥

—श्यादौ ॥

EXPOSITION

§ 28 नाशालकार चेत—Now it might be argued that in the verse रक्तस्त्वम— there are *not* two independent figures viz श्लेष and व्यतिरेक, as shown presently but there is only *one* figure of speech which is श्लेष व्यतिरेक (सकर) quite different from the former. So it cannot be stated that श्लेष has been rejected in favour of व्यतिरेक, for it presupposes the existence of two independent figures a false assumption. Compare *Locana*—‘किं नर्हीति । सङ्करालकार एवायम्, तत्र किं वा त्यक्त किं वा गृहीतमिति परस्याभिप्राय ॥’

न इत्यादौ—Ānandhavardana now defines the scope of सकर proper and distinguishes it from a case where श्लेष and व्यतिरेक are both independent figures. When both श्लेष and व्यतिरेक coinhere in the same substratum (*word unit*), then and then only can there be a genuine case of सकर. But when the substrata of the two figures are different they should be regarded as two independent figures and not the constituents of a *tertium quid* viz सकर. For example ‘सहरि निवहेन is an instance of श्लेषव्यतिरेक (सकर) since the expression सहरि which is श्लेष is the substratum.

of व्यतिरेक too Comp °*Locana* तस्येति सवरस्य । एकत्र हि विषयेऽलकारद्वयप्रतिभाल्लास सकर । सहरिशब्द एको विषय स हरि, यदि वा सह हरिभि सहरिरिति ॥”—p 228 Thus it is really an example of एक-वाचकानुप्रवणसकर¹

अत्र हि व्यतिरेकस्य—But in the instance cited in the *17th*—viz ‘रक्तस्त्वम्— etc, the two figures इत्थ and व्यतिरेक do not coinhere in the same substratum. Thus इत्थ belongs to such words as रक्त, शिलीमुख etc while the apprehension of व्यतिरेक is given rise to by the terms अशाक and सगोक So it cannot be called a case of एकवाचकानुप्रवणसकर ‘अत्र हीति । हिशब्दस्तुशब्दस्यार्थे । ‘रक्तस्त्वम् इत्यत्र यर्थ । अन्य इति—रक्त इत्यादि । अन्यश्च अशाक सगोकादि ।—°*Locana* यदि च स्यात्—Now, it might be contended that if the whole verse constituting a sentence be taken as *one single unit* instead of such discrete words as रक्त, सशाक etc, both इत्थ and व्यतिरेक can be looked upon as coinhering in the same substratum and the verse रक्तस्त्वम्— would be an instance of इत्थ-व्यतिरेक सकर Ānandavardhana argues that such a contention would leave no scope for समुष्टि where two or more figures come together independent of one another, for all such cases would be comprehended under सकर² As °*Locana* observes ‘नत्वेक वाक्यात्मक विषयमाश्रित्य एकविषयत्वाद् अस्तु सकर इत्याशङ्क्याह यदीति । एकविध वाक्यलक्षण विषये । विषय उत्पन्नत्व विवक्षित वाच्यम् । एकवाक्यापक्षया यद्येकविषयत्वमुच्यते, तत्र वचनानां समुष्टि स्यात् गारण व्यञ्ज्यत्वात् ॥ —p 229

1 Comp. ar मृत्येकत्र विषय एववाचकानुप्रवणम् । रक्तस्त्वम् प *Advya-prakāśa* \ 141

2 1 or the difference between सकर and समुष्टि see our notes on *Uddyota I* Sec. § 36

श्लेषमुखेनैवात्र दशनात् — Having refuted the view that 'रक्नस्त्वम्— is an instance of एकवाचकानुप्रवेशकर Ānandavardhana proceeds to confute the view that it is an illustration of अनुग्राह्यानुग्राहकभावसकर Others might argue that the figure of speech व्यतिरेक is based on उपमा, and as in the present verse the व्यतिरेक in the last foot is based on श्लेषोपमा, the latter is the cause of the former, and the relation of अङ्गाङ्गिभाव or अनुग्राह्यानुग्राहकभाव subsists between them So it is a case of श्लेष व्यतिरेक सकर of the अङ्गाङ्गिभाव variety Ānandavardhana replies that this argument is not reasonable For, though व्यतिरेक must be based on उपमा, still there is no hard and fast rule that the *similarity* must be explicitly stated in so many words It might as well be implied and hidden in the background ¹ So, though in the verse cited in the *Vṛtti* उपमा based on श्लेष is expressed in the opening lines, yet that particular उपमा should not be regarded as forming the basis of the व्यतिरेक of the last line Compare *°Locana* ननूपगागर्भो व्यतिरेक, उपमा च श्लेषमुखेनैवायातेति श्लेषोऽत्र व्यतिरेकस्यानुग्राहक इति सङ्करस्यैव विषय । यत्र तु अनुग्राह्यानुग्राहक भावो नास्ति तत्र एकवाक्यगामित्वेऽपि ससृष्टिरेव । तदेतदाह—किं सर्वत्र उपमाया स्वशब्देनाभिधाने व्यतिरेको भवति, उत गम्यमानत्वे । तत्राद्य पक्ष दूषयति—प्रकारान्तरेणेति । उपमाभिधानेन विनापि इत्यर्थं ॥—*Op cit*, p 229. Ānandavardhana illustrates this by citing the verse 'नो कल्थापायवायो —' (*Mayura's Surasataka*) Here he contrasts the flickering flame of an ordinary lamp with the luminous and inextinguishable blaze of the solar orb It is an instance of व्यतिरेक, but no similarity is expressed at all

1 Compare : गन्दोपात्त प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयो ।

तत्र यद् भेदवचन व्यतिरेकं स उच्यते ॥

As Ānandavardhana notes: अत्र हि ...दर्शितः. Compare °*Locana*: शम्या शमयितुं शक्या इत्यर्थः । दीपवर्त्तिस्तु वायुमात्रेण शमयितुं शक्यते । तम एव कज्जलं तेन । न नो रहिता अपितु रहितैव । दीपवर्त्तिस्तु तमसाऽपि युक्ता भवति, अत्यन्तमप्रकटत्वात् कज्जलेन च उपरिचरेण । पतङ्गात् अर्कात् । दीपवर्त्तिः पुनः शलभाद् ध्वसते, नोत्पद्यते । साम्येति । साम्यस्य उपमायाः प्रपञ्चेन प्रबन्धेन यत् प्रतिपादनं स्व-शब्देन तेन विनापीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—प्रतीयमानैव उपमा व्यतिरेकस्य अनुग्राहिणी भवन्ती नाभिधान स्वकण्ठेनापेक्षते । तस्मात् श्लेषोपमा व्यतिरेकस्य अनुग्राहित्वेन उपात्ता ॥—p. 230.

नात्र . दृश्यत एव—But, inspite of all that has been said in favour of श्लेष being an independent figure, the opponents might persist that though in other cases श्लेषोपमा might be considered in detachment from व्यतिरेक, yet in the present case श्लेषोपमा is the अङ्ग (being the cause) of व्यतिरेक, as there is no charm due to the former and consequently it would be a case of अङ्गाङ्गिभावसरर. Ānandavardhana demurs that श्लेषोपमा has its own beauty, and should be regarded as an *independent* figure and not merely a constituent element of व्यतिरेक. He quotes the verse—‘आत्रन्दा. स्तनितैः—’ to illustrate that in the case of व्यतिरेक, उपमा alone (without any touch of श्लेष) can enhance the beauty of a poem ; and there is no gainsaying the fact that उपमा based on श्लेष would be more charming still. Compare °*Locana* : ‘यद्यप्यन्यत्र नैव, तथापीह तत्प्रावण्येनैव सोपात्ता ; तदप्रावण्ये स्वय चाश्वहेतुत्वाभावान्—इति श्लेषोपमाऽत्र पुष्यगलवारभाषमेव न भजते । उदाह-नात्रेति । एतदचिद्ध स्व-मयेदनवाधितत्वादिति हृदये गृहीत्वा स्वसयेदनमपह्नूयान पर श्लेष विना उपमामात्रेण चाश्वसपन्नमुदाहरणान्तर दत्तयन् निश्चरीकरोति—यन् द्रव्यादिना ।’ —p. 231.

TEXT

१२९ । रसनिर्वहणैकतानहृदयो यं च नात्यन्तं निर्वाह-
मिच्छति । यथा—

कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन वद्ध्वा दृढं
नीला वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयो नैवमिति स्वलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निहुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ॥
अत्र हि रूपकमाक्षिप्तमनिर्वृद्धं च परं रसपुष्टये ॥

EXPOSITION

§ 29, Ānandavardhana now explains the hemistich 'नातिनिर्वहणेपिता' : "एवं ग्रहणत्यागी समर्थं 'नातिनिर्वहणेपिता' इति भागं व्याचष्टे—रसेति ।"—*Locana*. The poet should not carry a particular figure to its logical extreme (निर्वहण), if the emotional effect be hampered thereby. Thus, in the verse quoted the s'ender arm has been likened to 'a creeper' ; but the poet has stopped there, without availing himself of the implications of that super-imposition, which if worked out logically in all its details would have demanded the further superimposition of व्याधवधू on दयिता, of कारागारपञ्जर on वासगृह, a process contrary to the dictates of all good sense and propriety. Thus, the रूपक has been arrested, in conformity with the prevailing sentiment of शृङ्गार. Compare : "बाहुलतिकायाः बन्धनीयपाशत्वेन रूपकं यदि निर्वाहयेत्, दयिता व्याधवधूः, वासगृह कारागार-पञ्जरादीति परमनीचिर्यं स्यात्"—*Locana*, p. 232.

TEXT

१३० । निर्वाहमिष्टमपि यं यत्नाद्भवेन प्रत्यवेक्षते । यथा—

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रक्षणे दृष्टिपातं

गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां वर्धभारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि मतनुषु नदीवोचिषु भ्रूविलासान्

हन्तैरुस्थं त्र्यचिदपि न ते भोरु ! सादृश्यमस्ति ॥

स एवमुपनिवध्यमानोऽञ्जकारो रसाभिव्यक्तिहेतुः कवेर्भवति । उक्तप्रकारातिक्रमे तु नियमेनैव रसभङ्गहेतुः सम्पद्यते । लक्ष्यं च तथाविधं महाकविप्रवन्धेषु दृश्यते बहुशः । तच्च सूक्तिसहस्रद्योतितात्मनां महात्मनां दोषोद्घोषणम् आत्मन एव दूषणं भवतीति न विभज्य दशितम् । किं तु रूपकादेरलंकारवर्गस्य येयं व्यञ्जकत्वे रसादिविषये लक्षणदिग् दशिता तामनुसरन् स्वयं चान्यत् लक्षणमुत्प्रेक्षमाणो यद्वलक्ष्यक्रमप्रतिभमनन्नरोक्तमेवं ध्वनेरात्मानमुपनिवध्नाति मुकविः समाहितचेतास्तदा तस्यात्मलाभो भवति महीयानिति ॥

EXPOSITION

§ 30 In this section Ānandavarjha explains the *Kārikā*-portion 'नितद्रूढावपि . वेशणम्'—The *alankāra*, even though carried out to its logical extreme, must be subordinate to the principal sentiment. In the verse: 'श्यामास्वङ्ग—' (*Meghaduta*, 109), the figure of speech उत्पश्यामि has been effectively carried out to the very end by the poet and yet that does not run counter to the prevailing mood (i.e. विप्रलम्भ शृङ्गार). Compare *Locana* निर्वोदुमिति । निदोषेण परिगमापयितुमिच्छं । नममामु नुगन्धि प्रिय लगामु पाण्डिम्ना तनिम्ना वण्टविनत्येन च योगात् । शशिनि इति पाण्डुरत्वान् । उत्पश्यामि परनेनोत्पशं । जोविनमधारगायेत्ययं । हन्तैरुस्थं वष्टम् । एतस्यमादृश्याभावे हि दोलावमानोऽह मयं त्विदो न कुत्रचित् एतस्य घृति लने इति भाव । भीरु इति । यो हि वानरहृदयो भवति नायो सर्वंभ-

भेकस्य धारयतीत्यर्थः । अत्र हि उत्प्रक्षयास्तदभावाध्यारोप-
रूपाया अनुप्राणक सादृश्य यथोपक्रान्तं तथा निर्वाहितमपि विप्रलम्भ-
रस-वोपकमेव जातम् ॥—*Op. cit.*, p 233

स एवम् . दर्शितम्—If the principles formulated above be properly observed by a poet, the poetic figures would uniformly turn out to be important accessories towards the development of the sentiments in view. Otherwise, the *alamkāras* do only mar the charm of the aesthetic relish. There are numerous instances in the works of great poets, that can serve as illustrations of the breach of these poetic norms. But Ānandavardhana, out of intrinsic modesty and respect for genius, desists from citing the counter-examples (प्रत्युदाहरण). As he remarks : 'तत्तु सूक्ति . दूषण भवति'.¹ Hemacandra, the great Jaina teacher, however, records in his *Kāvyañūsāsana* instances to illustrate the violation of these principles. The relevant extracts are given below from that treatise :—

‘तत्र रगोपकारप्रकारानाह—

तत्परत्वे काले ग्रहत्यागत्योः नातिनिर्वाहेऽप्यङ्गत्वे रसोप-
कारिणः ॥

अङ्कारा इति व.ते । तत्परत्वं रसोपकारकत्वेनालकारस्य प्रवेश, न बाधकत्वेन, नापि ताटस्थ्येन । यथा—‘चलापाङ्गा’-मित्यादि । बाधकत्वेन यथा—

‘स्रस्त सगुदामशोभा त्यजति विरचितामाकुल. केशपाश.

श्रीवाया नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ नन्दत. पादलग्नौ ।

व्यस्त. नम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्या.

शीङ्गस्या पीडयेव स्तनभरयिनमन्मध्यमङ्गानपेक्षम् ॥’

x. Cp न केवल यो महतीशभापते

शृणोति तस्मादपि य स पात्रभात् ॥—*Kumārasambhava*,

—अत्र पीडयेवेत्युत्प्रक्षालंकारोऽङ्गी सन् तदनुग्राहकश्चार्यश्लेषः करुणो-
चितान् विभावानुभावान् संपादयन् वाधकत्वेन भातीति न प्रकृत-
रसोपकारी ॥ ताटस्थ्येन यथा—

‘लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुर्पति केयं चित्रगता राजहंसीव ॥’

पुलहक-लिखित-सागरिका-प्रतिबिम्बदर्शनाभिजाताभिलापस्य वत्स-
राजस्येयमुक्तिः ताटस्थस्येव कविनोपरचितेति श्लेषानुगृहीतोपमालकार-
प्राधान्येन प्रस्तुतो रसो गुणीकृतोऽपरिजिघटिषया ॥

अङ्गत्वेऽपि कालेऽवसरे ग्रहणं यथा—‘उद्दामोत्कलिकाम्—’
इति । न त्वेव यथा—

‘वाताहारतया जगद्विपघरेराश्वास्य निःशेषितं

ते प्रस्नाः पुनरभ्रतोयकणिका तीव्रवर्तबंधिभिः ।

तेऽपि क्रूरचमूश्चर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-

दम्भस्य स्फुरित विदन्नपि जनो जालमो गुणानीहते ॥’

अत्र वाताहारत्व पश्चाद् वाच्यमपि आदौ उक्तम् इत्यतिशयोक्ति-
रनवसरे गृहीता । तथाहि प्रथमत एव प्रथमपादे हेतूत्प्रेक्षया
यदतिशयोक्तैरुपादानं, न तत् प्रकृतस्य दम्भप्रकर्षप्रभावतिरस्कृतगुण-
गणानुशोचनमयस्य निर्वेदस्य अङ्गतामेति । नहि वाताहारादधिको
दम्भस्तोषकगघ्नतं, नापि ततोऽधिकं दम्भनत्वं मृगाजिनवसनमिति ॥
गृहीतस्यावसरे त्यागो यथा— ‘रक्तस्त्व’-मिति ॥ न त्वेव
यथा—

आज्ञा क्षत्रक्षितामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं

भ्रवितभूतपती पिनाकिनि पद लङ्केति दिव्यां पुरी ।

उत्पत्तिद्गुं हिणान्वये च तदहो नेदुग् यरो लम्पते

स्याच्चेदेव न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥

अत्र ‘न रावण’-इत्यस्मादेव त्यागो युक्तः । तथाहि रावण इत्येतज्
जगदाप्रन्दकारित्वाद्यन्तरं प्रतिपादयन्ननस्य घर्मधीरं प्रत्यनुभावता

प्रतिपाद्यते । एद्वयं पाण्डित्यं परमेशभक्तिर्देशविशेषोऽभिजन-
इत्येतत् सर्वं लोकमपवाधमानस्य अधर्मपरस्य नार्थक्रियाकारकमिति
तावतोऽर्थस्य तिरस्कारकत्वेनैव रावणचेष्टितं निर्वाहणीयम् । यत्
अन्यदुपात्तं 'क्व नु पुन'-रिति तद्यदि ससंदेहत्वेन योज्यतेऽथाक्षेपत्वेन
अथापि 'नेदृग्वरो लभ्यते' इत्यर्थान्परिग्रासत्वेन तथापि प्रकृतस्य
धर्मवीरस्य न कथञ्चित् निर्वाहः ॥

नात्यन्तं निर्वाहो यथा —

'कोपात् कोमले'ति ।....न त्वेवं यथा—

'सञ्चितपश्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपताडनेन ।

उद्घाट्य सा प्रविष्टा देहगृहं सा हृदयचोरी ॥'

—अत्र नयनद्वारमित्येतावदेव सुन्दरं शृङ्गारानुगुणं, नत्वन्यद्रूपणम् ॥

निर्वाहिष्यद्भवं यथा—'श्यामास्वङ्गमिति' ।....नत्वेवं यथा—

'न्यञ्चत् कुञ्चितमुत्सुकं हसितवत् साकूतमाकेकरं

व्यावृत्तं प्रसरत् प्रसादि मुकुलं सप्रम कम्प्रं स्थिरम् ।

उद्भ्रु भ्रान्तमपाङ्गवृत्ति विकचं मज्जत्तरङ्गीतरं

चक्षुः साश्रु च वर्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् ॥'

अत्र रावणस्य दृग्विंशतो वैचित्र्येण स्वभावोचितनिर्वाहिताऽपि
रसस्य अङ्गत्वेन न योजितेति ॥—*Op. cit.*, pp. 17-22.

TEXT

§ ३१ । क्रमेण प्रतिभात्वात्मा योऽस्यानुस्वान-

सन्निभः ।

शब्दार्थशक्तिमूलत्वात् सोऽपि द्वेषा

व्यवस्थितः ॥१०॥

अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः संलक्ष्यप्रमव्यङ्ग्यत्वाद्-
नुरणनमुखो य आत्मा सोऽपि शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूल-
श्चेति द्विमकारः ॥

EXPOSITION

§31 Having thus discussed the nature of असलक्ष्य-रुम ध्वनि in all its details, Ānandavardhana proposes to deal with the other variety of विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि—viz सलक्ष्यक्रमध्वनि, also called अनुस्वान-तनिम ध्वनि. The name is significant in so far as the sequence between the apprehension of the expressed and the suggested senses is distinctly noticeable, just as the sequence between the first sound and the vibrations thereof is noticeable when a bell is rung. This सलक्ष्यक्रम-ध्वनि again has two main divisions according as it is based on *formal suggestiveness* (शब्दशक्तिमूल^०) or *material suggestiveness* (अर्थशक्तिमूल^०). Compare °Locana —

“एव विवक्षितान्यपरवाच्यध्वने प्रथम भेदेमलक्ष्यक्रम विषयै द्वितीय भेदे विभक्तुमाह—क्रमेणेत्यादि । प्रथमपादोऽनुवादभागो हेतुत्वेनोपात्त । घण्टाया अनुरणनमभिघातजशब्दापेक्षया क्रमेणैव भावि । सोऽपीति । न केवल मूलतो ध्वनिद्विविध । नापि केवलं विवक्षितान्यपरवाच्यो द्विविध । अयमपि द्विविध एवे यपिशब्दाथ ॥”

Op cit, pp 23-35

TEXT

§ ३२ । ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं प्रसाद्यते न यदि ध्वने प्रकार उच्यते, तद्विदानीं श्लेषस्य विषय एवापहृतः स्यात् । नापहत इत्याह—

आचिप्न प्रार्थलंकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते ।

यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः ॥२१॥

यस्मादर्थस्य न यस्त्वभावं यस्मिन् शब्दे शब्दशक्त्या प्रकाशते न शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिर्हि यस्मात् विवक्षितम् । अतुदये च शब्दशक्त्या प्रसाद्यमाने श्लेषः । यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
 यश्चोद्भूतभुजङ्गहारबलयो मङ्गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्तां सर्वदोमाधवः ॥

EXPOSITION

§ 32 When a homonymous word (अनेकार्थशब्द) is used to denote more than one sense—one of which is प्रकृत (i.e. contextual) and the other अप्रकृत, the former alone is conveyed through the primary function or *Denotation* (अभिधा-व्यापार), while the latter is comprehended through suggestion (व्यञ्जना). The अप्रकृत sense cannot be conveyed through the self-same function of *denotation*, because the *context* (प्रकरण) is one of the restrictive factors enumerated by Bhartrhari, that delimit the scope of *denotation* to the field of the *contextual sense* alone, where the conventional meanings (शब्दार्थ) are many and consequently *indeterminable* (अनवच्छेद). In such cases the word-element is the most important factor, since the substitution of any other synonymous word for that particular word in question will fail to give rise to the cognition of the अप्रकृत sense. Now, it might be asked : 'What is the difference between श्लेष and शब्द-शक्तिमूलध्वनि ?' In both the cases we have homonymous words (अनेकार्थ-शब्द), and the apprehension of more than one sense therefrom. So what is the reason for differentiating them as two distinct categories ? What more, if in such cases we posit शब्दशक्तिमूलध्वनि instead of श्लेष, there would be left no exclusive scope for the latter. As Ānandavardhana puts it : 'ननु ...अपहृत. स्यात्—'. The Dhvanikāra has answered this contention in the present *Adrikā* : 'आक्षिप्तः....हि सः'—True, that in शब्दशक्तिमूलध्वनि, as in श्लेष, we have the apprehen-

sion of more than one sense But, while in the former we have in addition, the apprehension of an unexpressed *poetic figure* (अलंकार) *quâ* some definite relation like सादृश्य etc subsisting between the two senses (viz. the primary and the suggested), in the latter no such relation is cognised And this constitutes the essential difference between the two categories (viz इलेप and शब्दशक्तिमूलध्वनि) In इलेप two or more senses are realised—*minus* that *unexpressed* relation that constitutes the link between the two discrete meanings As Ānandavardhana observes यस्मादलंकारो इलेप—As an illustration of इलेप, when two unrelated facts alone are comprehended he cites the verse 'येन ध्वस्तमनोभवेन— This is an adoration to Siva and Viṣṇu simultaneously Compare *Locana येन ध्वस्त वालक्रीडायामात्मन शकटम् । अभवेन अजेन मता । बलिनो दानवान यो जयति तादृग येन वायो वपु पुराऽमृत-हरणकाले श्चोत्व प्रापित । यश्चोद्वृत्त समद वालियात्य भुजङ्ग हतवान् । रवे शब्दे लयो यस्य । 'अकारो विष्णु '—इत्युक्ते । यश्चाग गोवर्धनपर्वतं गा च भूमि पातालगताम अधारयत् । यस्य च नाम स्तुत्यमाय आहू । किं तन ? शशिने मथनानि इति विवप्—राहू, तस्य शिरोहरो मूर्धापहारक इति । स त्वा माधवो विष्णु मर्वद पायात् । कीदृक् ? अन्धानाम्ना जनाना येन क्षयो निवामो द्वारकाया कृत । यदि वा गौपले इषीकाभिस्तेषा क्षयो विनाशा येन कृत ॥ द्वितीयोऽर्थ—येन ध्वस्त-नामेन सता बलिजितो विष्णो मन्वन्धी वाम पुरा त्रिपुर निर्दहनाथमरेऽश्रीकृत शर च नीत् । उद्वृत्ता भुजङ्गा एव हारा बलयाश्च यस्य, मन्दाजितो च याऽधारयन् । यस्य च ऋण्य शशिमत् प-द्रमुक्त शिर प्राहू । हर इति च यस्य नाम स्तुत्यमाहू । स भगवान् स्वयमेव अध्वानुस्य विनाशकारी शो गर्धदा मर्वताल्म् उमाया धवो बन्धन पायादिति । अत्र यस्तुमात्र द्वितीय प्रतीत नालंकार इति स्वल्पस्यैव विषय ॥—Op. cit.

pp 235-36.

This view of Ānandavardhara—viz that in शब्दशक्तिमूलध्वनि there must necessarily be an apprehension of the unexpressed relation to link the two apparently discrete ideas, seems to be contrary to the opinion of later authors like Mammaṭa etc, who state that mere वस्तु (fact) might also be suggested in a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. As Mammaṭa observes —

अलंकारोऽथ वास्त्वेष शब्दाद् यत्रावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेय शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥

—Kavyaprokāśa, IV 38

As an example of शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि, Mammaṭa cites the verse —

‘पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मण पत्थरत्थले गामे ।

उण्णअपआहर पेत्थिउण जइ वससि ता वससु ॥’—and notes :

“अन यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाऽम्भवेति व्यज्यते ॥”—Rūpyaṭa, in his commentary called काव्यप्रकाशसकेत on Mammaṭa’s work, criticises Mammaṭa for regarding वस्तुध्वनि as a

variety of शब्दशक्तिमूलध्वनि, though he himself justifies शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि in his *Alamkāra-Sarvasva* Compare :

“ यत्र तु प्रस्तुताभिधेयपरत्वेऽपि वाक्यस्य द्रिष्टपदमहिम्ना

ब्रह्ममाणार्यनिष्ठमुपक्षेपापराभिधान सूचकत्व तत्र किं श्लेष उत

शब्दशक्तिमूलध्वनिरिति विचार्यते । तत्र न तावत् श्लेष ।

अर्थद्वयस्य अन्वितत्वेन अभिधेयतया वक्तुमनिष्टे । नापि ध्वनि ।

उपक्षेपस्य अर्थस्य असंबद्धत्वाभावात् तेन सह उपमानोपमेयत्वस्य

अविवक्षणात् । न चान्या गतिरस्ति । तदत्र किं कर्तव्यम् । उच्यते—

श्लेषस्य उक्तनयेन अप्रवृत्तेर्नरेवाय विषय इति निश्चय । तथाहि—

शब्दशक्तिमूले ध्वनी अर्थान्तरस्य अनबद्धत्वात् सम्बन्धार्थमीप्य

कल्प्यते । स च संबन्धः प्रकारान्तरेण औपम्यपरिहारेण यद्यप्युपपा-
दयितुं शक्यः स्यात् , तत् कोऽयमभिनवेशस्तत्र उपमाध्वनी । वस्तु-
ध्वनिरपि सम्बन्धान्तरेण तत्र समीचीनः स्यात् । अत एव—

‘अलंकारोऽय वस्त्वेव शब्दाद् यत्रावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥’—

इति न्यायभवनवन्देन (?) द्विधा शब्दशक्त्युद्भव उक्तः । एवं
प्रकृतेऽपि यत्र सूचनाव्यापारोऽस्ति तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनि-
र्बोद्धव्यः । यथा—

‘सद्यः कौशिकदिग्बिजृम्भणवशादाकाशराष्ट्रं रसात्

त्यक्त्वा धूसरकान्तिवल्कलधरो राजास्तशलं ययौ ।

तत्कान्ताऽप्यथ सान्त्वयन्त्यलिकुलध्वानंः समुल्लासिभिः

‘ऋन्दन्तं कुमुदाकरं मुत्तमिव क्षिप्रं प्रतस्थे निशा ॥’ इति ।

हरिश्चन्द्रवर्तितेऽत्र प्रभातवर्णनानुगुण्येन राजशब्दाभिधेयेऽस्तमुपेयुषि
चन्द्रे रोहिताश्वारुह्यतनयसहितया उशीनर्या बध्वा युक्तस्य हरिश्चन्द्रस्य
राज्ञो विद्वामिप्रसंपादितोपद्रववशात् प्रातः स्वराष्ट्रं त्यक्त्वा वाराणसी
प्रति गमनं सूचितं स्यात् । तथा च कौशिकशब्दः प्रकृते इन्द्रोलूकयो-
र्बन्तं । सूचनीयार्थविषयत्वेन तु विद्वामिप्रवृत्तिः । बल्कलमुताभ्यां
त्वौपम्यं सूचनीयार्थनैरपेक्ष्येण सादृश्यसंभवमात्रेण संभवनीयम् । अतश्च
प्रकृतेन सूचनीयस्य संबन्धात् शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरयम् ॥¹ —
Op. cit., pp. 101-103. Jayaratha remarks that this incongruen-

1. It is really an instance of शब्दार्थभेदव्यतिरेकध्वनि as Jayaratha observes in his commentary “अत्र च यद्यपि सुनादिस्वा-
र्थाङ्गिण्यस्ति इति वस्तुध्वनेरुपम्यव्यतिरेकध्वनिमूलत्वमेव तथापि शब्दशक्तिरत्र
स्फुटा स्थितिर्नैति तन्मूलत्वमेव प्रत्यहताऽप्योक्तम् ॥—*Ibid.* We might
justly Rūyyaka by referring to the maxim: ‘यो हि उभयो न्याने
भवति तत्र तेषामव्यतिरेकध्वनिरयम्’ as he has himself done in a
similar context in defending the *Dhvanīkāra*.

cy between the two views of Rūyyaka as stated in two different places is only apparent and can be easily reconciled. For the criticism in his *Kāvyaṅprakāśa-Saṃketa* should be construed as having reference to the particular illustration and not to वस्तुध्वनि as such. As he notes :—

“.. यत्तु काव्यप्रकाशसकेते ग्रन्थकृता वस्तुध्वनेः शब्दशक्ति-
मूलत्वं चिन्त्यमुक्तम्, तदुदाहरणाभिप्रायेणैवोन्नेयम् । तत्र हि
'पन्थिअ ण इय सत्यर—' इत्याद्युदाहरणम् उभयशक्तिमूल
शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुध्वने श्रोमम्मटेनोपात्तम् ॥”¹—*Vimarśinī*.
loc. cit Jagannātha, too, in his *Rasagangādhara* upholds
this twofold classification of शब्दशक्तिमूलध्वनि. The follow-
ing extract dealing with वस्तुध्वनि should be carefully
noted :—

“शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनिर्यथा—

‘राज्ञो मत्प्रतिकूलान्मे महद् भयमुपस्थितम् ।

बाले वारय पाथस्य वासदानविधानत. ॥’

अत्रोपभोग देहीति वस्तु राजादशक्तिमूलानुरणनविषयः । राज-
पदात् चन्द्रोपस्थितानेव चन्द्रजनितभयवारणकारणत्वेन उपभोगस्या-
भिष्यक्ते । न चात्र नृप-चन्द्रयोरुपमानोपमेयभाव, भेदापोहरूपं
रूपक वा तथाऽस्तु इति वाच्यम् । इह नृपरूपस्यार्थस्य चन्द्ररूपार्थ-
गोपनमात्रार्थमुपात्तत्वेन युगपदुल्लसितोपमानोपमेयकयोरुपमारूपक-
योस्नात्पर्यविषयताया अयोगात् । न चाससृष्टार्थद्वयबोधने वाक्यभेद-
इति वाच्यम् । तुल्यकक्षनया द्वयोरससृष्टयोरर्थयोः प्रतिपिपादयिपि-
तत्त्वं एव तस्याभ्युपगमात् । इह तु आच्छादकप्रतीतिसमये आच्छाद्या-

1 But this defence does not appear very satisfactory in view of the fact that Rūyyaka in his *Kāvyaṅprakāśasamketa* categorically denies शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि.

प्रतीतिः, आच्छाद्यप्रतीती च आच्छादक-न्यग्भाव एवेति नास्ति तुल्यकक्षता ॥—*Op. cit.* p. 162.¹ Thus, on the showing of Rūyyaka, Viśvanātha and Jagannātha alike, it becomes evident that when out of two senses apprehended through *homonymous words* one is intended to be merely covertly hinted at (आच्छाद्य) instead of being plainly stated, and the other serves as a cloak (आच्छादक) to hide the former in the first instance, it is a case of वस्तुध्वनि pure and simple, the former being conveyed through *suggestion* (व्यङ्ग्य) and the latter through *Denotation* (अभिधेय).

Appayya Dikṣita's view regarding शब्दशक्तिमूलध्वनि is somewhat different, however. According to him, when from a particular *homonym* (अनेकार्थ शब्द), प्रकृत and अप्रकृत senses are cognised, both of them are *equally* conveyed by Denotation (अभिधाव्यापार), the restrictive force of factors like सयोग, विप्रयोग etc. as enumerated by Bhartṣhari, being logically unjustifiable. The अप्रकृत sense is not *suggested*, as the followers of Mammāta would have it. But the apprehension of the relation (सम्बन्ध) that would link these two apparently isolated senses is caused by the function of suggestion (व्यञ्जनाव्यापार) and thus we have शब्दशक्तिमूलालकारध्वनि in such cases. As he states : ननु च यत्र अनेकार्थ प्रकरणाद्यविशिष्टम्, तत्र भवतु अनेकार्थाप्यभिधाव्यापारः । यत्र

I Compare also :

सत्पसा मधुरगिरः प्रसाधिताया मदीद्वतारम्भा ।

निस्तन्ति धातं राष्ट्रः कालवशाग्नेदिनोदृष्टे ॥—(वेणी० ११६)

—अत्र सारद्वर्णनया प्रवर्णनेन धातं राष्ट्रादिशब्दानां ह्यस्योभिपाने नियमनान् दुर्वापनादिस्तोत्र्यः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृत-अव्याभिधेयस्य द्वितीयाद्यस्य मुख्यतया विवक्षितत्वात् उपमातोमेयभावो न विवक्षित इति नीरमाध्वनिर्न च सत्तेर इति सर्वमवधार्यम् ॥—*Sāhitya-Darpana*, Chap. X.

प्रकरणस्य क्वचिदर्थेऽवस्थितत्वेऽपि अप्राकरणिक शक्यान्तर प्रतीयते,
तत्र का गति ? यथा—

‘असावुदयमारूढ कान्तिमान् रक्तमण्डल ।

राजा हरति लोवस्य हृदय मृदुभि करै ॥’—इति चन्द्रो-
दयवर्णनप्रस्तावे । अत्र हि अप्राकरणिको भूपतिरभ्युदयादिविशिष्ट-
प्रतीयते । अत्र प्राञ्च.—‘तत्र शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जनाव्यापार एव
शरणम्, गत्यन्तराभावात् । न हि तस्य तत्राभिधा सभवात्, तस्या-
प्रकरणेन नियन्त्रितत्वात् । नापि लक्षणा, मुख्यार्थवाघाद्यभावात् ।
न चाभिधाया इव व्यञ्जनस्यापि प्रकरणेन नियन्त्रणे, तेनापि न
तन्निर्वाह इति वाच्यम्, तस्य घमिंश्राहकमानेन तदनियम्यतयैव
सिद्धे ॥... वयं तु ब्रूम—‘असावुदयमारूढ—’ इत्यादौ प्राकरणिके-
ऽर्थे प्राकरणिकवत् अप्राकरणिकेऽपि ‘राज-कर-मण्डलादिशब्दानां
परस्परा-ध-योग्य-भूपति-तद्ग्राह्यनदेशादिवाचकानां समभिव्याहार-
रूपमभिधानियामकमस्तोत्यर्थद्वयस्यापि प्राकरणिकत्वे इव प्राकरणिका
प्राकरणिकरूपत्वेऽपि उभयत्र अभिधैव व्यापार, यथोक्तसमभिव्या-
हारस्यापि शब्दान्तरसन्धि-रूपत्वेन प्रकरणवदभिधानियामकत्वात् । . .
तथाहि—प्रकरणादिकमुल्लङ्घ्य व्यञ्जनाव्यापारेणापि अर्थान्तरप्रत्ययो
न सर्वत्र वक्तुं शक्यते, प्रकरणादीनामभिधानियामकत्वकल्पनस्यैव
व्यथेत्वापत्तेः ॥ तद्धि नादृष्टार्थम्, किं तु ‘सिन्धवमानय इत्यादौ एकार्थ-
मात्रपरानानार्थशब्दस्थले अर्थविशेषस्मृतिव्यवस्थाथ तत । यदि
तत्रापि व्यञ्जनव्यापारेणार्थान्तरप्रत्यय स्यात्, तदा कथमेवा सिध्येत् ।
न हि अभिमतानभिमतक्षेत्रसाधारणस्य जलाशयस्य अभिमतक्षेत्रगामिनी-
मेका कुल्या विधाय अनभिमतक्षेत्रगामिन कुल्यान्तरस्यापि कल्पने
जलस्याभिमतक्षेत्रगामित्व-व्यवस्था कृता भवति । तथाच यत्र
कवयितुद्वयमत्काराय अप्राकरणिकेऽप्यर्थे तात्पर्यम्, यत्र वाऽदलील-
दोष, तत्रैव व्यञ्जनाव्यापारोन्मेष, न सर्वत्र इति तद्व्यवस्थासिद्धये
तत्र तत्र नियामकानि अस्मद्भुवतानि अन्यादृशानि वा अवश्यमादर्त्त-

व्यानि, तेषा च अभिधानियामकत्वमेव वक्तुं शक्यमिति व्यर्थंस्तत्र
व्यक्तिकल्पनापरिश्रम, दुर्वारश्च तत्र व्यक्तिवादिमतेऽपि अभिधा
व्यापार । तस्मात् प्रस्तुताप्रस्तुतोभयपरेऽपि प्रस्तुताप्रस्तुतोभय
वाच्यार्थेऽभिधेयवृत्ति । तदुपस्थितेषु च पदार्थेषु आकाङ्क्षादि-
सहकारिवशाद् उभयविधवाक्यार्थप्रत्यय — इत्यप्रस्तुतविषये न पदार्थ-
प्रतीतये नापि वाक्यार्थप्रतीतये व्यक्तिरूपगन्तव्या ॥ यत्तु प्राचाम-
प्रस्तुते शक्तिमूलव्यञ्जनवृत्त्यभिधानम्, तदप्रस्तुतार्थप्रतीतिमूलकं
यथा 'उदयमाहूढ —' इत्यादिविशेषणविशिष्ट पृथिवीपत्ति स्वल्प-
ग्राह्येणैव लोकस्य हृदय रञ्जयति, एव तथाभूतश्चन्द्रमा मृदुलं,
किरणरित्यादिरूपेण प्रतीयमाने उपमायथालकारे तदवश्यम्भाष-
दृढीकरणाभिप्रायेण । न तु तत्रापि वस्तुतो व्यञ्जनव्यापारा-
स्तित्वाभिप्रायेण ॥—*Vṛttivartika*, pp 11-16

Now, it might be contended against this interpretation
of शब्दशक्तिमूलध्वनि, that there would be no scope for
वस्तुध्वनि based on शब्दशक्ति and the traditional two-fold
division would fall down. For, in the above view the अप्र-
स्तुत fact would also be conveyed through *denotation* (अभिधा),
and there being no *implied relation* to be communicated in
this case, as in the former, the aid of suggestion would not
be required here at all. Appayya Dikṣita's arguments are
ingenious though somewhat strained. 'न-वेद्यम्—शब्दशक्ति-
मूलस्यालङ्कारध्वने आच्छादितायतदिगम्बरम्— इत्याद्युदा-
हरणसत्त्वेऽपि तन्मूलो वस्तुध्वनित्पुंष्येत निरलङ्कारेऽप्रस्तुतार्थ एव
वस्तुध्वनेरुद-हरणीयत्वात् तत्र च त्वयाऽभिधाङ्गीकारात्—इति चेत्,
न । यत्र अप्रस्तुतेऽप्यभिधेयं प्रतिपाद्यमाने तन्मूलमभिधेय वस्तु
प्रतीयते, तत्र तदङ्गीकारान् इति । यथा—

'नानिरक्षतिश्च तमुद्धेनिहन्ति पुष्यमि नरेन्द्र । यस्मै स्वम् ।'
—इति । अत्र हि 'अक्षति'-शब्देन प्रस्तुताद् अस्यादन्वस्मिन् समभि-

व्याहृत-शनिविरुद्धरूपेऽप्ययं अभिधेयं प्रतिपाद्यमाने 'विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेक कार्यं कुरुतः' इत्युपश्लोक्यस्य प्रभावातिशयः प्रतीयते । इत्यमेव प्राचीनैरपि शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरुदाहृतः ॥"
—*Op cit*, pp. 16-17.

Jagannātha's distinction between श्लेष, समासोक्ति on the one hand and शब्दशक्तिमूलध्वनि on the other is more logical and precise :—

'श्रुत्यैकयाऽनेकार्थप्रतिपादनं श्लेषः ॥ तच्च द्वेषा । अनेकधर्मपुरस्कारेण, एकधर्मपुरस्कारेण च । आद्यं द्वेषा । अनेकशब्दप्रतिभानद्वारा, एकशब्दप्रतिभानद्वारा चेति त्रिविधः श्लेषः । तत्राद्यः सभङ्गो द्वितीयो ह्यभङ्ग इति वदन्ति । तृतीयस्तु शुद्धः । एव त्रिविधोऽप्ययं प्रकृतमात्राप्रकृतमात्र प्रकृताप्रकृतोभयाश्रितत्वेन पुनस्त्रिविधः । अत्राद्ये भेदे द्वितीये च विशेष्यस्य श्लिष्टतायां कामचारः । तृतीयभेदे तु विशेषणवाचकस्यैव श्लिष्टत्वं न विशेष्यवाचकस्य । तथात्वे तु शब्दशक्तिमूलध्वनेरुच्छेद एव स्यात् । विशेषणमात्रश्लिष्टतायामपि प्रकृताप्रकृतधर्मिणोरुपादान एव श्लेषः । प्रकृतधर्मिमात्रस्य उपादाने तु समासोक्तेरेव विषयः । यत्र तु प्रकृता प्रकृतोभयविशेष्योरपि श्लिष्टपदोपात्तत्वं स तु ध्वनेर्विषय इत्युक्तम् । स च यथा—

'अविरल-विगलहामोदक-धारासारसिन्धुधरणितलः ।

घनदाग्रमहितमूर्त्तिर्जयतितरां सार्वभौमोऽयम् ॥'

—अत्र राजनि प्रस्तुते उदग्दिग्गजोऽप्रस्तुतोऽपि व्यञ्जनमर्यादया प्रतीयते । तत्र अप्रस्तुताभिधानं मा प्रसाङ्क्षीत् इति प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुपमानोपमेयभावे तात्पर्यं कल्प्यते । इमं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपं ध्वनिमाहुः ॥"—*Rasagangādhara*, pp. 522-23 & 529.

TEXT

§ ३३ । ननु अलंकारान्तरप्रतिभायामपि श्लेषव्यपदेशो भवतीति दर्शितं भट्टोद्भवटेन, तत् पुनरपि शब्दशक्तिमूलो ध्वनि-

निर्वकाश इत्याशङ्क्येदमुक्तम्—‘आक्षिप्त’-इति । तदयमर्थः—यत्र शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरं वाच्यं सत् प्रतिभासते, स सर्वः श्लेषविषयः । यत्र तु शब्दशक्त्या सामर्थ्याक्षिप्तं वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यमेवालंकारान्तरं प्रकाशते, स ध्वनेविषयः । शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरप्रतिभा यथा—

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ ।

जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ ॥

अत्र शृङ्गारव्यभिचारी विस्मयारूपो भावः साक्षाद् विरोधालंकारश्च प्रतिभासत इति विरोधच्छायानुग्राहिणः श्लेषस्यायं विषयः, न त्वनुस्वानोपमस्य ध्वनेः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य तु ध्वनेर्वाच्येन श्लेषेण विरोधेन वा व्यञ्जितस्य विषय एव । यथा ममैव—

श्लाघ्याशपतनुं सुदर्शन-करः सर्वाङ्गलीलाजित-

त्रैलोक्यां चरणारविन्दललितेनाक्रान्तलोक्यो हरिः ।

विभ्राणां मुखमिन्दुरूपमखिलं चन्द्रात्मचक्षुर्दधत्

स्थाने थां स्वतनोरपश्यदधिकां सा रुक्मिणी बोधवतात् ॥

अत्र वाच्यतयैव व्यतिरेकच्छायानुग्राही श्लेषः प्रतीयते । यथा च—

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणं च जलदधुजगजं प्रसन्नं कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

यथा वा—

चमहिअमाणसकञ्चणपट्टजणिम्महिअपरिमला जस्त ।

अखण्डिअ-दाण-पसारा वाहुप्पलिहा च्चिअ गइन्दा ॥

अत्र रूपकच्छायानुग्राही श्लेषो वाच्यतयैवावभासते ॥

EXPOSITION

§ 33. In this section Ānandavardhana brings out the significance of the qualifying adjunct ‘आक्षिप्त.’ (implied.

suggested). 'आक्षिप्त-शब्दस्य कारिकागतस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयितुं चोद्येनोपक्रमते—नन्वलंकारेत्यादिना ।'—*Locana*.

ननु... ध्वनेर्विषय इति—The opponents might raise an objection to the above distinction between श्लेष and शब्द-शक्तिमूलध्वनि as being unsatisfactory and illogical. For, Udbhaṭa has elaborately shown in his *Kāvya-lāṅkāra-Sāra-Saṅgraha* that in the case of श्लेष too there is the comprehension of other poetic figures like उपमा, विरोध, रूपक etc., though in such cases श्लेष alone is the principal figure of speech, the apprehension of the latter being of a fleeting sort and thus momentary in existence. Consequently श्लेष is the real figure (वास्तव) and others only apparent (प्रतिभासिक). As he states :—

‘एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव विभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणेभिर्नैवंन्धः श्लिष्टमिहोच्यते ॥

अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत् पदैः ।

द्विविधैर्यशब्दोक्तिविशिष्टं तत् प्रतीयताम् ॥’¹

—*Op. cit.*, IV. 9-10.

1. The following exposition of Udbhaṭa's views on श्लेष and its relation to other figures in the event of their co-existence is very lucid :—

‘अत्र विचार्यते—अयं चालंकारः (viz. श्लेषः) प्रायेणालकारान्तरस्य विषयमभिनिविशते । तत्र किमस्य बाधकत्वम्, आहोस्वित् सकीर्णत्वम्, उताहो बाध्यत्वम् इति । अथाहुहृद्भ्रूटाचार्याः—‘येन नाप्राप्ते य आरभ्यते स तस्य बाधकः’—इति न्यायेन अलंकारान्तरविषय एवायमारभ्यभागोऽलंकारान्तर बाधते । न चास्य विविक्तः कश्चिदस्ति विषयो यत्र सापकाशो नान्यं बाधते । तथाहि अप्रकृतमात्रयोः प्रकृतगात्रयोर्वा तावत् तुल्ययोगित्वेव जागर्ति । प्रकृताप्रकृतयोस्तु दीपकम् । तदनुमोदिताः उपमादयश्च । न च—‘देव ! त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् । त्वं चामरमहद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥’—इत्यादि-काव्यप्रकाशोक्तौ विविक्तो विषय इति याच्यम् । रूपकस्यैवात्र

Thus, there is no real difference between श्लेष and शब्दशक्ति-मूलध्वनि, and the latter can be easily comprehended under the former, and as such need not be regarded as a separate category at all. The word 'भाक्षिप्तः' has been used in the *kārikā* as a guard against such a possible contention. Though an Udbhaṭa's view there is the apprehension of other poetic figures in the cases of श्लेष, still that other figure is *expressed in words* and not suggested. But in the case of शब्दशक्तिमूलध्वनि the cognition of the poetic figure (in the nature of a distinct relation between the प्रस्तुत and अप्रस्तुत ideas) is generated through the power of *suggestion* and not of *denotation*. And this makes all the difference between the two categories. Thus the word 'भाक्षिप्तः' as qualifying 'अलंकारः' in the above *kārikā* is significant. Ānandavardhana cites some instances of श्लेष where other अलंकार's are *explicitly stated*. These are certainly not cases of शब्दशक्तिमूलध्वनि, where the poetic figure *must be suggested*.

'तया...पयोधरी'—It is an instance of श्लेष and विरोध where the latter is *expressed* in so many words.

अद्य...ध्वने—Just as 'Wonder' (विस्मय), the व्यभिचारि-भान pertaining to शृङ्गार, is *expressed* by the term 'विस्मय' itself, so too the particle अपि *denotes* विरोध (*contraction*) instead of suggesting it. As 'Locana puts it—

स्तुट्स्वान् ।...। क्व तर्हि 'नरीना मरु विभ्रतामज्य हागरो यथा'—
 इत्यादी उगमाया प्रथम ? तय वा नरीय 'यथा'-मन्दस्वाने 'विन्' मन्ददाने
 उग्रेथायाः ? अत इति क्वे च स्वस्वदेति चेत्, न । अत्र हि उगमादीना
 प्रतिमानमात्र न तु वास्तवी स्थिति । नहि स्वैयेन दुवती रज्ज्मय प्रतीचमान-
 यपि यस्तुतोऽस्ति । तस्मादुगमादिप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष एव स्वस्वदे
 सर्वत्राप्यस्य" इति ॥—*Rasagarāḍhāra*, pp 525-26. Later theorists
 have however criticised this position of Udbhaṭa. See
Kāvya-prakāśa, 'IX ; *Sāhitya-darpana*, X ; *Rasagarāḍhāra*,
loc. cit.

“अपि शब्दोऽयं विरोधमाचक्षाणोऽर्थद्वयेऽपि अभिधाशक्तिं नियच्छति ।
हरतो हृदयमवश्यमिति हारिणी । हारो विद्येते यमोस्तौ हारिणा-
विति । अत एव विस्मयशब्दोऽस्यैवार्थस्योपोद्बलक । अपिशब्दाभावे
तु न तत एव अर्थद्वयस्याभिधा स्यात्, स्वसौन्दर्यादेव स्तनयोर्विस्मय-
हेतुत्वोपपत्ते । विस्मयाद्यो भाव इति दृष्टान्ताभिप्रायेण उपात्तम् ।
यथा विस्मय शब्देन प्रतिभाति ‘विस्मय’ इत्यनेन शब्देन, तथा
विरोधोऽपि प्रतिभाति अपीत्यनेन शब्देन ॥—*Op cit*, pp 236-37

‘अलक्ष्यक्रम विषय एव’—But though the verse ‘तस्या
विनापि—’ cannot be regarded as an instance of शब्दशक्ति-
मूलध्वनि of the सलक्ष्यक्रम category, yet it can be properly
regarded as an illustration of असलक्ष्यक्रमध्वनि, since the
emotion of love (शृङ्गार) is predominant in it. As ^o*Locana*
remarks ‘तत् किं सर्वथैवात्र ध्वनिर्नास्ति-इत्याशङ्कग्राह-अलक्ष्येति ।
विरोधेन वेति—वाग्रहणेन श्लेषविरोध-सकरालकारोऽयमिति
दर्शयति । अनुग्रहयोगादेकतरत्याग्रहणनिमित्ताभावो हि वा शब्देन
सूच्यते ॥’—*Op cit*, p 237

‘श्लाघ्याशेष प्रतीयते’—In this verse again श्लेष and
व्यतिरेक are both *expressed* and consequently it cannot be
regarded as an instance of शब्दशक्तिमूलध्वनि. Compare ^o*Locana*,
“सुदर्शन चक्रे करे यस्य । व्यतिरेकपक्षे सुदर्शनी श्लाघ्यौ करावेच
यस्य । चरणारविन्दस्य ललित त्रिभुवनाक्रमणक्रीडनम् । चन्द्ररूप
चक्षुर्धारयन् । वाच्यतयैवेति । स्वतनोरधिकामिति शब्देन
व्यतिरेकस्य उक्तत्वात् ॥”—*ibid* The verse भ्रमिमरतिम्—’
illustrates how श्लेष and रूपक are both वाच्य. Compare *Locana*
भुजगशब्दार्थपर्यालोचनावलादेव विषयशब्दो जलमभिधायापि न विरन्तु-
मुत्सहते । अपि तु द्वितीयमर्थं हालाहल लक्षणमाह । तदभिधानेन
विनाऽभिधाया एवासमाप्तत्वात् । भ्रमिप्रभृतीनां तु मरणान्तानां
साधारण एवार्थ ॥—*Op cit*, p 338 The verse has also been

cited in Mammata's *Kāvya-prakāśa* as an instance of गुणीभूत-
ज्यङ्ग of वाच्यसिद्धयङ्ग variety. 'अत्र हालाहल व्यङ्ग्य भुजग-
रूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत्. We are to note that while Abhinava-
gupta considers the idea of हालाहल to be expressed
(वाच्य), according to Mammata it is suggested (व्यङ्ग्य)

'चमहिम्...गइन्दा'—'निराशीकृतत्वेन स्रण्डितानि यानि
मानसानि शत्रुहृदयानि तान्येव काञ्चनपङ्कजानि । ससारत्वात्
संहेतुभूतं । णिम्महिम्परिमला इति । प्रसूतप्रतापसारा अखण्डित-
विसरणप्रसारा बाहुपरिधा एव यस्य गजेन्द्रा इति । गजेन्द्रशब्दवशाच्च-
महिम्नाशब्द परिमलशब्दो दानशब्दश्च नोटनसौरभ मद-लक्षणानर्थान्
प्रातपाद्यापि न परिसमाप्ताभिधाव्यापारा भवन्तीत्युक्तरूप द्वितीय-
मप्यर्थमभिदधत्येव ॥"—*Locana*, p 238

TEXT

§ ३४ । स चाक्षिप्तोऽलंकारो यत्र पुनः शब्दान्तरेणाभिहित-
स्वरूपस्तत्र न शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिव्यवहारः ।
तत्र चक्रोक्त्यादिवाच्यालंकारव्यवहार एव । यथा—

'दृष्ट्या केशव । गोपरागहतया किञ्चिन्न दृष्टं मया

तेनैव स्वलितास्त्रि नाथ । पतितां किं नाम नालम्बसे ।

एतस्तं विपमेपु खिन्नमनसां सर्वापलानां गति

गौर्ष्वेवं गदितः सलेशमवताड गोष्ठे हरिर्बधिरम् ॥

एतन्जातीयः सर्व एव भवतु कामं वाच्यश्लेषस्य विषयः ।

यत्र तु सामर्थ्याक्षिप्तं सदलंकारान्तरं शब्दशक्त्या प्रशङ्कते स सर्व
एव ध्वनेर्विषय । यथा—'अत्रान्तरे बुभुभसमययुगमुपसंहरन्न
जुम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमलिलनाथवलाट्टहासो महाहासः ।'

यथा च—'उन्नतः प्रोद्धसद्धारः कालागुरमलीपसः ।

पयोधरभरस्तन्व्या कं न चक्रोऽभिलापिणम् ॥'

यथा वा—'दत्तानन्दा प्रजानां समुचितविषयादृष्टसृष्टैः पयोभिः

पूराङ्गे विमरीणां दिशि दिशि विरमत्यङ्गि संहारभाजः ।

दीप्तांगोर्दोर्धदु खप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥'

एषुदाहरणेषु शब्दशक्त्या प्रकाशमाने सत्यप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसादक्षीद इति अप्राकरणिक-प्राकरणिकाथयोरुपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः सामर्थ्याद् इत्यर्थाक्षिप्तोऽयं श्लेषो न शब्दोपाखण्ड इति विभिन्न एव श्लेषादनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्विषयः । अन्येऽपि चालंकाराः शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ सम्भवन्त्येव । तथा हि विरोधोऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो दृश्यते । यथा स्थाण्वीश्वराख्य-जनपदवर्णने भट्टवाणस्य—

‘यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यौ विभवरताश्च-
श्यामाः पद्मरागिण्यश्च, धवलद्विजशुच्रिवदना मदिरामोदिश्वसनाश्च
प्रमदाः ॥

EXPOSITION

§ 34 Now Ānandavardhana justifies the use of the restrictive particle एव in the above *karika* ‘एवमाक्षिप्तशब्दस्य व्यवच्छेद्य प्रदर्श्य एवकारस्य व्यवच्छेद्य दर्शयितुमाह—स चेति । —°*Locana* स च व्यवहार एव—We have noted that when the relation between the प्रकृत and अप्रकृत ideas is not expressly stated, it is a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि But if the poet uses any such word that is *expressive* (वाचक) of the relation which has already been suggested, it would not entitle the piece to be considered as a specimen of शब्दशक्तिमूलध्वनि To be a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि the relation must always be suggested, and in no way expressed Otherwise it would be regarded merely as an instance of such figures of speech as वक्रोक्ति consisting in witty expressions and striking modes of speech Thus, एव is significant excluding as it does such cases from the scope of शब्दशक्तिमूलध्वनि

Abhinavagupta's comments are very illuminating on this point "उभयार्थप्रतिपादनशक्तशब्दप्रयोगे यत्र तावदेकतरवि नियमनकारणम् अभिधाया नास्ति, यथा—येन ध्वस्तमनोभवेन' इति, यत्र वा प्रत्युन द्वितीयाभिधाव्यापारसद्भावावेदक माणमस्ति यथा—तस्या विना' इत्यादौ, तत्र तावत् सर्वथा 'चमटिब' इत्यन्ते । सौख्योऽभिधेय इति स्फुटमद । यत्रापि अभिधायाम् एकत्र नियमहेतु प्रकरणादिविद्यते तेन द्वितीयस्मिन् अर्थे नाभिधा मनामति, तत्र द्वितीयोऽर्थोऽसावाक्षिप्त इत्युच्यते, तत्रापि यदि पुनस्तादृक्च्छब्दो विद्यते येनासौ नियामक प्रकरणादिरपहतशक्तिक सपाद्यते । अत एव साऽभि शक्तिर्बाधिताऽपि सती प्रतिप्रसूतेव तत्रापि न ध्वने- विषय इति तात्पर्यम् । चशब्दोऽपिशब्दाय भिन्नम् । आक्षिप्तो- ऽपि आक्षिप्ततया ऋटिति सम्भावयितुमारब्धोऽपि इत्यर्थं । न त्वसा- वाक्षिप्त किन्तु शब्दान्तरेण अन्येन अभिधाया प्रतिप्रसवनाद् अभि- हितस्वरूप सम्पन्न । पुनर्ग्रहणेन प्रतिप्रसव व्याख्यात सूचयति । तेनैवकार आक्षिप्ताभास निराकरोति"—*Locana*, pp 238-39

This rule holds good in the case of emotions (रस) as well Thus if a particular emotion properly developed and suggested through विभाव s अनुभाव s and सचरिभाव's be again denoted by words expressive (वाचक) of it, like शृङ्गार, करुण etc, it would be regarded as a defect and reflect the bad crafts- manship of the poet Jagannātha's structures on this point are worthy of note इत्यमविरोधसपादनेनापि नियच्यमानो रसो रसशब्देन शृङ्गारादिशब्दैर्वा नाभिधातुमुचित । अनास्वाद्य- तापत्ते । तदास्वादश्च व्यञ्जनमात्रनिष्पाद्य इत्युक्तत्वात् । यत्र विभावादिभिरनिव्यक्तस्य रसस्य स्वशब्देनाभिधानं तत्र यो दोष इति चेत् व्यङ्ग्यस्य वाच्यीकरणे सामान्यतो वगनास्यदोषस्य वक्ष्य- माणत्वात् । आम्नाद्यतावच्छेदकरूपेण प्रत्ययाजनकतया रसस्थले वाच्यवत्ते यापेयवत्पत्वेन विरोधदोषत्वाच्च ॥—*Op cit*, p 61.

‘दृष्ट्या केशव । . . . चिरम्’¹—Abhinavagupta explains the verse as follows : ‘हे केशव । गोधूलिहृतया दृष्ट्या न किञ्चिददृष्टमया । तेन कारणेन स्खलितास्मि मार्गो । ता पतिता सती मा किं नाम क खलु हेतु यन्नालम्बसे हस्तेन । यतस्त्वमेव एकोऽतिशयेन बलवान् निम्नोन्नतेषु सर्वेषामवलाना बालवृद्धाङ्गनादीना खिन्नमनसा गन्तुमशक्नुवता गतिरालम्बनाभ्युपाय इत्येवविधस्यै यदप्येते प्रकरणेन निबन्धिनाभिधाशक्तनिर्हृता सती ‘सलेश’मित्यनेन प्रत्युज्जीविता । तत्र सलेश ससूचनमित्यर्थ , अल्पीभवन हि सूचनमेव । हे केशव । गोप स्वामिन् । रागहृतया दृष्ट्येति । केशवगेन उपरागेण हृतया दृष्ट्येति वा सवन्ध । स्खलितास्मि खण्डितचरित्रा जातास्मि । पतितामिति भर्तृभाव मा प्रति । एक इति असाधारण सोभाग्यशाली त्वमेव । यत सर्वासामवलाना भदनविद्युरमनसामीष्याकालुष्य निरासेन सेव्यमान सन् गति जीवितरक्षोपाय इत्यर्थं ॥ —*Op cit*, p 240 Thus, the use of the word ‘सलेशम्’ (covertly) gives a fresh impetus to the function of denotation (अभिधाव्यापार) in conveying the second idea as addressed by the maiden to her paramour, which otherwise would have been communicated through the function of suggestion, the function of अभिधा being circumscribed within the sphere of the प्रकृत (contextual) meaning alone by virtue of the restrictive force of प्रकरण or context Compare ‘अत्र गापरागादिशब्दाना गोपे राग इत्यादि व्यङ्ग्यार्थाना सलेशमिति पदेन स्फुटतयाऽवभास । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव’—*Sahityadarpana*

1 The verse is really an instance of उभयशक्तिमूलध्वनि though it has been cited by the Dhvanikara as a counter instance (प्रत्युदाहरण) in the context of शब्दशक्तिमूलध्वनि For Rūpyaka’s justification of this apparent anomaly compare his remarks quoted later on

यत्र...विषयः—Ānandavardhana now defines and illustrates शब्दशक्तिमूलध्वनि. The अलंकार (i.e. the relation between the primary and the suggested meanings) must always be *suggested*, as has been so often stated above. He quotes the *Harṣacarita* passage : 'अत्रान्तरे...महाकाल.', as an instance of अलंकारध्वनि based on शब्दशक्ति. Here the word महाकाल has two meanings—one referring to the long summer (महान् काल.) through योगशक्ति and the other to Siva through रूढि. The former being contextual (प्राकरणीक), it is conveyed through *denotation*, and the latter as also the relation of *similarity* (सादृश्य) subsisting between the two are comprehended through *suggestion*.

Compare Abhinavagupta's comments :—

"एवं श्लेषालंकारस्य विषयमवस्थाप्य ध्वनेराह—यत्र स्थिति । कुसुमसमयात्मकं यद्युग मामद्वय तदुपसहरन् । घवलानि हृद्यानि अट्टानि आपणा येन तादृक् फुल्लमल्लिकानां हासो विकासः सितिमा यत्र । फुल्लमल्लिका एव घवलाट्टहामोऽस्येति तु व्याख्याने 'जलद-भुजगजम्' इत्येतत्तुल्यमेतत् स्यात् । महाश्चासौ दिनदैर्घ्यदुरनि-चाहतायोगात् काल. समय. । अत्र ऋतुवर्णनप्रस्तावनियन्त्रिता-भिधासक्तयः, अत एव 'अवयव-प्रसिद्धे. समुदायप्रसिद्धिवंलीयसी' इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभृतयः शब्दा एतमेवायंमभिधाय चतुर्वत्या एव । तदगन्नरमर्षाविगनिध्वंननव्यापारादेव शब्दशक्ति-मूलान् ॥"—The following passages from *Locana* are important inasmuch as they record the divergent views of various schools regarding the necessity and scope of the function of suggestion :—(१) अत्र केचिन्मन्यन्ते—'यत्र एतेषां शब्दानां पूर्व-मर्षान्तरेऽभिधान्तरं दृष्टं ततस्तथाविधेऽर्थान्तरे दृष्टतदभिधासक्तयेरेव प्रतिपत्तुर्नियन्त्रिताभिधासक्तिवैभ्य एतेभ्यः प्रतिपत्तिध्वंननव्यापारा-देवेति शब्दशक्तिमूलत्व व्यङ्ग्यत्व चेत्यविरुद्धम्' इति ॥

(२) अन्ये तु—‘साऽभिधैव द्वितीया अर्थसामर्थ्यं’ ग्रीष्मस्य भीषण-देवता-विशेष-सादृश्यात्मकं सहकारित्वेन यतोऽवलम्बते ततो ध्वनन-व्यापाररूपोच्यते’-इति ॥

(३) एके तु—‘शब्दश्लेषे तावद् भेदे सति शब्दस्य, अर्थ-श्लेषे-ऽपि शक्तिभेदात् शब्दभेद इति दर्शने द्वितीयः शब्दस्तथानीयते । स च कदाचिद् अभिधा यापारात् ययोभयोऽत्तरदानाय—‘श्वेतो धावति’ इति, प्रश्नोत्तरादौ वा तत्र वाच्यालकारता । यत्र तु ध्वनन-व्यापारादेव शब्द आनीतः, तत्र शब्दान्तरवलादपि तदर्थान्तरं प्रतिपन्नं प्रतीयमानमेव युक्तम् ॥

(४) इतरे तु—‘द्वितीयपक्षव्याख्याने यदर्थसामर्थ्यं’ तेन द्वितीयाऽ-भिधैव प्रतिप्रसूयते, ततश्च द्वितीयोऽर्थोऽभिधीयते एव न ध्वन्यते, तदनन्तरं तु तस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिपन्नस्य प्रथमार्थेन प्राकरणिकेन साकं या रूपणा सा तावद् भात्येव, न चान्यतः शब्दाद् इति सा ध्वनन-व्यापारात् । तत्र अभिधाशक्तेः कश्चिदपि अनाशङ्कनीयत्वात् । तस्या च द्वितीया शब्दशाक्तमूलम् । तथा विना रूपणाया अनुत्थानात् । अत एव अलकारध्वनिरयमिति युक्तम् । वक्ष्यते च—‘असम्बद्धार्थाभिधायित्व मा प्रसाङ्क्षीद्’ इत्यादि ।^१ पूर्वत्र तु सलेश-पदेनैवासम्बद्धता निराकृता । ‘येन ध्वस्त’-इत्यप्रसम्बद्धता नैव भाति । ‘तस्या विनापि’ इत्यत्रापिशब्देन, ‘श्लाघ्या—’ इत्यत्राधिकशब्देन, ‘भ्रमिम्—’ इत्यादौ च रूपकेण असम्बद्धता निराकृतेति तात्पर्यम् ॥”--^२Locana, pp. 141-44.

Mahimabhaṭṭa holds that the passage ‘अत्रान्तरे. . महाकाल.’ is really an instance of *double entendre* (श्लेष) based on रमासोक्ति, and that the term महाकाल. might as well be dispensed with and replaced by its equivalent महासमयः without

1. This is the position taken by Appayya Dikṣita. Consult the extracts from his *Vṛthavṛttika* cited above.

detracting in the least from the sense intended to be conveyed by the poet. Compare —

‘तत्र धर्म्यं यस्य श्लेषादभिन्नत्व यथा—‘अत्रान्तरे—’ इति । अत्र हि समासोक्तिनिवन्धना देवताविशेषवाचिनो महाकालशब्दस्यावृत्तिर्न तु तस्यैवोभयार्थत्वनिवन्धनेति वक्ष्यते’—*Op cit*, pp 344-45

Also —“अत्रान्तरे—’ इत्यथ अप्राकरणिक-महाकालान्यदेवता-विशेषविषया प्रतीति साध्या । तस्याश्च अट्टहास-सम्बन्धो युगसंहार-व्यापारश्चेत्युभय साधन, तस्य तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावात् सायश्च अनयोरागमप्रमाणमूल इति तत् एव समासोक्तिरूपेण अप्राकरणिकार्यान्तरप्रतीतिमिद्धि न तूभयार्थवृत्तेर्महाकालशब्दस्य सा शक्तिरित्येतदुक्त वक्ष्यते च”—*Op cit* p 417

‘उन्नत . . अभिलाषिणम्’—Here the term पयोधर is शिल्प, meaning स्तन and मेघ The other expressions like उन्नत, प्रोल्लसद्धार etc yield two meanings According to the Dhvanikara उपमा (similarity between स्तन and मेघ) is suggested here But Mahimabhatta observes that the verse cannot yield more than one meaning at all, for the poet has not thrown out any hint or clue that might necessitate the re-iteration (आवृत्ति) of the words¹ for the comprehension of the second sense, as in the passage ‘अत्रान्तरे—’ the poetic figure समासोक्ति led to the apprehension of the अप्रवृत्त meaning ‘Siva’ from the term महाकाल’, ‘उन्नत-इत्यन त्वन्तरोक्त प्रवारो न समवति इति कुतोऽर्थान्तरावगति’—*Op cit*, p 417

‘दत्तानन्दा . उत्पादयन्तु —The verse is from Mayūra’s *Sūryasataka* Here the rays of the sun are the objects of

¹ Compare the maxims ‘यावत् एतन्नावन्नाऽर्था’ and ‘प्रत्यक्ष एव निवेद्य’

description and as such प्राकरणिक. But since the vocable 'गो' has multiple meanings, it gives rise to the idea of सुरभि, 'the cow', and consequently the *similarity* (सादृश्य) between the two ideas is comprehended through *suggestion*. "पयोभिरिति पानीयं. क्षीरश्च । सहारो ध्वंस, एकत्र ढोकनं च । गावो रक्षय सुरभयश्च ।" —*Locana* Compare however Mahimabhaṭṭa's criticism 'दत्तानन्दा —' इत्यत्र तु गो शब्दस्य अनेकार्थत्वे साकरणिका न्तिरप्रतिभोत्पत्तौ न किञ्चिन्निबन्धनमवधारयाम । तथाहि गोशब्द एवानेकार्थत्वात् निबन्धनमुपकल्प्येत, तद्विशेषणजातम्, उभयमपि वा, अन्यस्य अर्थप्रकरणादेरसम्भवात् । तत्र न तावत् गो शब्द एवेति शक्यते वक्तु, सुरभिव्यतिरिक्ते वृष्ट्यादी अनभिमतोऽपि अर्थान्तरे प्रतीत्युपजननप्रसङ्गात्, तस्य अनेकार्थत्वाविशेषोऽपि नियमहेतोरभावात् । अथ विशेषणज्ञानमेव नियमहेतुर्नापर, तद्वि यदर्थांगुणमुपलभ्यते तत्रैव प्रतीतिमुपजनयतीति, तर्हि ततोऽपि सा तदनुगुणार्थावगतिर्निबन्धना तद्वदेवाकस्मिकी वधमिवोत्पद्येत । विशेष्यवाचिनोऽनेकार्थस्य तु तन्निबन्धनभावोपगमे अन्योन्याश्रयदोष । न च उभयमपि अन्योन्यानुग्राहि तदुपजननसामर्थ्यम् अवनिपवनादिकमिव अङ्कुरम् अर्थान्तरप्रतिभामुपजनयति । यतो जडपदार्थविषय एवायमुपपन्न कम, यत्र स्वाभाविक एवाय जन्मजनकभाव, न वाच्यवाचकभावविषय । यत्र हि प्रतिपत्तृपरामर्शापेक्षापरतन्त्रो र्थाध्यवसायोपजनो न स्वाभाविक ॥¹—*Op cit*, p 418

I Mahimabhaṭṭa regards the verse 'दत्तानन्दा —' an instance of the defect known as अवाच्यवचन, since the poet has not used any such particle expressive of *similarity* as इव etc in the absence of which the *double entendre* becomes ineffective and useless, and consequently the intended अप्रकृतार्थ is not cognised Comp 'अत्र हि गाव इत्यस्य विशेष्यवाचिन उपमानाभिमतार्थान्तरव्युत्पत्तेश्च विशेषणानाञ्चोभयार्थांगुण्योऽपि उपमानस्य तत्सम्बन्धाभिधायिनश्च अवश्य-वाच्यस्य अवचन यत् स दोष इत्येतद् वितनिष्यते'—*Op cit*, p 366

एषूदाहरणेषु .. विषय—As noted above the relation of similarity is apprehended in the illustrations cited in the previous sections, for in the absence of such a *relation* the two senses would remain *discrete* (असम्बद्ध) and the poet would be charged of incongruity for using words that yield ideas that have no bearing on the topic at hand (प्राकरणिकार्यं), and then the maxim 'आम्नान् पृष्ट कोविदारानावष्ट,'¹ would apply

अन्येऽपि . . . दृश्येत—Ānandavardhana now proceeds to cite additional instances of शब्दशक्तिमूलध्वनि where other relations like विरोध, आधिक्य, क्रम (constituting the basis of poetic figures like विरोधाभास, व्यतिरेक, यथासस्य respectively) are suggested besides औपम्य as already noted. The following extract from Rūyyaka's *Kāvya-prakāśa samketa* is highly illuminating on this point as it offers an answer to a very cogent and probable objection to the principle laid down above—viz 'असम्बद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसादं क्षीत् इति,' which seems *prima facie* inapplicable in these cases where विरोध and similar other figures are suggested. "ननु यद्येवमसम्बद्धार्थ-भयादुपमा व्यज्यते, तर्हि विरोधव्यतिरेकाद्यलकारान्तरं कथं व्यङ्ग्यं स्यात्, नहि तेनासम्बद्धार्थत्वं परिह्रियते। नैतत्। यत्र वस्तुमात्र-रूपस्य अर्थान्तरप्रतीतिस्तत्र तस्य वाच्यं प्रत्यसम्बद्धत्वभयात् औपम्यास्य सम्बन्धं कल्प्यते। यत्र तु विरोधादेरलकारस्य प्रतीतिस्तत्र तस्य अलकारत्वादेव वैचित्र्यप्राप्तकत्वाद् वैचित्र्यस्य च विचित्रयस्तुसलग्नत्वात् विचित्रणं अलकार्येण वाच्यभूतेन अव्यभिचरित एव सम्बन्धः। एवञ्चात्र असम्बद्धार्थत्वगभावना नास्ति। केवलमत्रालकारस्य प्रतीयमानत्वात् आत्मत्वेऽपि ब्राह्मण-धर्मणन्वायेन अज्ञातपूर्वकत्वात् अलकारत्वम् ॥" —*Op. cit.*, p 28.

¹ Compare Col G A Jacob's *A Handful of Popular Maxims*, Pt ii, p 30

“उपमानोपमेयभावः इति—तेनोपमा-रूपण-व्यतिरेचन-निह्नवादयो व्यापारमात्रत्वा एवात्रास्वादप्रतीतेः प्रधानं विश्रान्तिस्थानं, न तुपमेयादि इति सर्वत्रालंकारध्वनौ भन्तव्यम् । सामर्थ्यादिति । ध्वनन-व्यापारादित्यर्थः” —*Locana*, p. 245.

As an instance of विरोधालंकारध्वनि the author cites the *Harṣa-carita* text : ‘यत्र च . . . प्रमदाः’—Compare Abhinava-gupta’s explanation : “मातङ्गेति । मातङ्गवद् गच्छन्ति, तान् शत्रुराश्च गच्छन्ति इति विरोधः । विभवेपु रताः, विगतमहादेवे स्थाने च रताः । पद्मरागरत्नयुक्ताः पद्मसदृशलौहित्ययुक्ताश्च । धवलद्विजं दन्तः शुचि निर्मलं वदन यासां धवलद्विजवत् उत्कृष्टविप्रवत् शुचि वदन च यासाम् ॥”—*Locana*, p. 246.

TEXT

§ ३५ । अत्र हि वाच्यो विरोधस्तच्छायानुग्राही वा श्लेषोऽयमिति न शक्यं वक्तुम् । साक्षाच्छब्देन विरोधालंकारस्य अप्रकाशितत्वात् । यत्र हि साक्षाच्छब्दावेहितो विरोधालंकारस्तत्र हि श्लेषोक्तौ वाच्यालंकारस्य विरोधस्य श्लेषस्य वा विषयत्वम् । यथा तत्रैव—

‘समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् । तथाहि—सन्निहित-वालान्धकाराऽपि भास्यन्मूर्त्तिः’—इत्यादौ ।

यथा वा ममैव—

सर्वकशरणमक्षयमधीग धियां हरिं कृष्णम् ।

चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् ॥

अत्र हि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयते ॥

EXPOSITION

§ 35. अत्र हि वाच्यो विरोधः . . . अप्रकाशितत्वात्—According to Ānandavardhana in the instance ‘यत्र च मातङ्ग . . . प्रमदाः’ the figure विरोध (i.e. विरोधाभास) as based on श्लेष is not expressed through the denotative function of words, because an

the sentence itself there is no word like अपि directly expressive of *contradiction or incongruity* (विरोध), which is thus conveyed through *suggestion* (व्यञ्जना) alone. But as against this see Mahimabhatta's remarks : 'यत्र च मातङ्गामिन्यः'—इत्यत्र च-शब्दावेदितो विरोधः, तस्यापि अपिशब्दस्येव तदर्थाभिधानसामर्थ्योपगमात् । यथा—

“घृणी कर्णं. प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मत. ।’

इत्यसिद्ध विरोधस्य साक्षाच्छब्देन अप्रदर्शितत्वम्” — *Vyakti-viveka*, pp. 361-32.

यत्र हि.. इत्यादौ—In the passage ‘सन्निहिन—’, अपि expresses विरोध, and as such it cannot be regarded as a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. It is merely an instance of वाच्यश्लेष and वाच्यविरोध mixed up together (सङ्कर). Compare *Locana*. यत्र हीति । यस्या श्लेषोक्तौ काव्यरूपाया, तत्र यो विरोधः श्लेषो वेति सकर. तस्य विषयत्वम् । स विषयो भवतीत्यर्थं । कस्य ? वाच्यालकारस्य वाच्यालकृते. वाच्यालकृतित्वस्येत्यर्थं. । तत्रच विरोधे श्लेषे वा वाच्याल कारत्व सुवचमिति यावत् । बालेषु केशेष्वन्धकार. वाष्प्यं बाल प्रत्यग्रश्चान्धकारस्तम. ॥—*Op cit*, pp 245-46 Compare also the following note on विरोधाल कारध्वनि as taken from रसगङ्गाधर : ‘एवमलंकारान्तरमपि शब्दशक्तिमूलानुरणनस्य विषयः । यथा यमुनावर्णने—‘रविबुलप्रीतिमावहन्ती नर-वि-भु-उप्रीति-मावहति । अवारितप्रवाहा गुवारितप्रवाहा ।’ इह नराण्योना च बुलस्य प्रीतिमावहतीति प्रकृत्यर्थे सिद्धे रविबुलप्रीति-नावहतीति द्वितीयोऽप्रकृतोऽस्या विरोधश्च । एवमन्यत्रापि । यदि तु रविबुलप्रीतिमावहन्त्यपि न रविबुलप्रीतिमावहति, अवारित-प्रवाहाऽपि गुवारितप्रवाहा इ यपिरन्तर्भाष्यने । तदा विरोधास्य अपिना उक्तत्वात् द्वितीयार्थस्य च तदाक्षिप्तत्वात्, न ध्वनित्वम् । निपाताना घोषवतानयेऽपि स्फुटघोषितस्य तदाक्षिप्तस्य च वाच्य-

“उपमानोपमेयभावः इति—तेनोपमा-रूपण-व्यतिरेचन-निह्नयादयो
व्यापारमात्ररूपा एवान्नास्वादप्रतीतेः प्रधानं विश्रान्तिस्थानं, न
तूपमेयादि इति सर्वत्रालंकारध्वनौ मन्तव्यम् । सामर्थ्यादिति ।
ध्वनन-व्यापारादित्यर्थः.”—*Locana*, p. 245.

As an instance of विरोधालंकारध्वनि the author cites the
Harṣa-carita text : ‘यत्र च . . . प्रमदाः’—Compare Abhinava-
gupta’s explanation : ‘मातङ्गेति । मातङ्गवद् गच्छन्ति, तान्
शवराश्च गच्छन्ति इति विरोधः । विभवेषु स्ताः, विगतमहादेवे
स्थाने च रताः । पद्मरागरत्नयुक्ताः पद्मसदृशलोहित्ययुक्ताश्च ।
धवलद्विज्जैर्दन्तैः शुचि निर्मलं वदन यासा धवलद्विजवत् उत्कृष्टविप्रवत्
शुचि वदन च यासाम् ॥’—*Locana*, p. 246.

TEXT

§ ३५ । अत्र हि वाच्यो विरोधस्तच्छायानुग्राही वा
श्लेषोऽयमिति न शक्यं वक्तुम् । साक्षाच्छब्देन विरोधालंकारस्य
अप्रकाशितत्वात् । यत्र हि साक्षाच्छब्दावेहितो विरोधालंकारस्तत्र
हि श्लेषोक्तौ वाच्यालंकारस्य विरोधस्य श्लेषस्य वा विषयत्वम् ।
यथा तत्रैव—

‘समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् । तथाहि—सन्निहित-
वालान्धकाराऽपि भास्वन्मूर्त्तिः’—इत्यादौ ।

यथा वा ममैव—

सर्वैकशरणमक्षयमधीश धियां हरिं कृष्णम् ।

चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् ॥

अत्र हि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयते ॥

EXPOSITION

§ 35. अत्र हि वाच्यो विरोधः . . . अप्रकाशितत्वात्—According
to Ānandavardhana in the instance ‘यत्र च मातङ्ग . . . प्रमदाः’
the figure विरोध (i.e. विरोधाभास) as based on श्लेष is not
expressed through the denotative function of words, because in

the sentence itself there is no word like अपि directly expressive of *contradiction* or *incongruity* (विरोध), which is thus conveyed through *suggestion* (व्यञ्जना) alone. But as against this see Mahimabhatta's remarks : 'यत्र च मातङ्गगामिन्यः—इत्यत्र च-शब्दावेदितो विरोधः, तस्यापि अपिशब्दस्येव तदर्थान्निधानसागर्थोपगमात् । यथा—

“घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ।’

इत्यसिद्धं विरोधस्य साक्षाच्छब्देन 'अप्रदर्शितत्वम्'—*Vyakti-
viveka*, pp. 361-32.

यत्र हि....इत्यादी—In the passage 'सन्निहित—', अपि expresses विरोध, and as such it cannot be regarded as a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. It is merely an instance of वाच्यश्लेष and वाच्यविरोध mixed up together (सङ्कर). Compare °*Locana* : यत्र हीति । यस्यां श्लेषोक्तौ काव्यरूपाया, तत्र यो विरोधः श्लेषो वेति सकारः तस्य विषयत्वम् । स विषयो भवतीत्यर्थः । कस्य ? वाच्यालंकारस्य वाच्यालंकृतेः वाच्यालंकृतित्वस्येत्यर्थः । तत्रच विरोधे श्लेषे वा वाच्यालंकारत्व सुवचमिति यावत् । बालेषु केशेष्वन्धकारः काष्ण्यं बालः प्रत्यग्रश्चान्धकारस्तमः ॥—*Op. cit.*, pp. 245-46. Compare also the following note on विरोधालंकारध्वनि as taken from रसगङ्गाधरः : “एवमलंकारान्तरमपि शब्दशक्तिमूलानुरणनस्य विषयः । यथा यमुनावर्णने—'रविकुलप्रीतिमावहन्ती नर-वि-कुलप्रीति-मावहति । अवारितप्रवाहा सुवारितप्रवाहा ।' इह नराणां च कुलस्य प्रीतिमावहतीति प्रकृतेऽर्थे सिद्धे रविकुलप्रीति-नावहतीति द्वितीयोऽप्रकृतोऽर्थो विरोधश्च । एवमन्यत्रापि । यदि तु रविकुलप्रीतिमावहन्त्यपि न रविकुलप्रीतिमावहति, अवारित-प्रवाहाऽपि सुवारितप्रवाहा इत्यपिरुत्तर्भाव्यते । तदा विरोधांशस्य अपिना उक्तत्वात् द्वितीयार्थस्य च तदाक्षिप्तत्वात्, न ध्वनित्वम् । निपातानां शोतकतानयेऽपि स्फुटद्योतितस्य तदाक्षिप्तस्य च वाच्य-

कल्पत्वात् न तथात्वम् ॥—*Op. cit.*, pp. 159-60.

यथा वा . . . प्रतीयते—One might, however, say following Mahimabhaṭṭa, that in the previous illustration of विरोधालंकार-ध्वनि, viz. 'यत्र च मातङ्गामिन्यः—', the विरोध has been expressed by the particle च, so it is not a genuine instance of शब्दशक्तिमूलध्वनि. In anticipation of such an objection Ānandavardhana cites another verse of his own, viz. 'सर्वक-शरण—'¹, where विरोध is completely beyond the scope of the denotative function of words.

Cp. °Locana : "ननु मातङ्गेल्यादावपि धर्मद्वये यश्चकारः स विरोधद्योतक एव । अन्यथा प्रतिधर्मं सर्वधर्मान्ते वा, न क्वचिद् वा चकारः स्यात् यदि समुच्चयार्थः स्यात्, इत्यभिप्रायेण उदाहरणान्तरमाह—यथेति । शरण गूहम् अक्षयरूपमगूहं कथम् । यो न घीशः स कथं धियामीशः । यो हरिः कपिलः, स कथं कृष्णः । चतुरः पराक्रमयुक्तो यस्यात्मा स कथं निष्क्रमः । अरिणामरयुक्तानां यो नाशयिता स कथं बहुमानेन धारयति । विरोध ति । विरोधन-मित्यर्थः । प्रतीयते इति । स्फुटं नोच्यते केनचिद् इति भावः ।"—*Op. cit.*, p. 246.

TEXT

§ ३६ । एवंविधो व्यतिरेकोऽपि दृश्यते । यथा ममैव—

'खं येऽत्युज्ज्वलयन्ति नूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो
ये पुष्पान्ति सरोरुहश्रियमपि क्षिप्त्वाञ्जभासश्च ये ।

1 According to Mahimabhaṭṭa this too is an illustration of वाच्यावचन on grounds already noted in the previous foot-note : 'इहापि वाच्यावचनमयगन्ताव्यम्'—*Op. cit.*, p. 366. Pratihārendurāja however considers it an example of श्लेष which gives rise to the cognition of विरोध, though only apparent. Compare : 'सर्वकशरणम्—'इत्यादावपि श्लेषः । तथास्य सर्वकशरणमक्षयमित्यादीनां शब्दानामर्थभेदेन भिन्नत्वे सति यथायोगमेकप्रयत्नो-च्चार्याणामेव प्रयत्नोच्चार्यशब्दसदृशानां बोधवारणम् । अतो विरोधालंकार-प्रतिभोत्पत्तिहेतुरयं श्लेषः ।—*Op. cit.*, p. 88.

ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः ॥

एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्नानरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः
सन्ति, ते सहृदयैः स्वयमनुसर्त्तव्याः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयाच्च
तत्प्रपञ्चः कृतः ।

EXPOSITION

§ 36 Ānandavardhana cites his own verse—'ख येऽभ्युज्ज्व-
लयन्ति—', to illustrate शब्दशक्तिमूलव्यतिरेकध्वनि 'नखरुद्धा-
सन्ते येऽवश्य खे गगने न उद्भासन्ते । उभये रश्म्यात्मानोऽङ्गुली-
पाष्पर्वाद्यवयविरूपाश्चेत्यर्थः ॥'—*Locana* Thus the excellence of
the solar rays over the feet of the anthropomorphic deity
is suggested in this verse Mahimabhaṭṭa represents it as a
case of logical inference Comp ख येऽभ्युज्ज्वलयन्ति—'इत्यत्र
उभयेवा पादाना व्यतिरेकोऽनुमेयस्तत्र चैषा भिन्नविशेषणत्वमेव
हेतु ॥'—*Op cit*, p 362 एवमन्येऽपि कृत—In this way
other poetic figures too might be suggested For example,
Jagannātha cites the following verse as an instance of शब्द-
शक्तिमूल-परिणाम-ध्वनि—

'पान्य मन्दमते कि वा सन्तापमनुविन्दसि ।

पयोधर समाशास्व येन शान्तिमवाप्नुया ॥'—

and observes अत्र ऋगिति तापशमनहेतुत्वेनोपस्थिते पश्चात् मन्द-
बोधनीय विशेष्यक-स्मरतापवत्ता-वैशिष्ट्यबुद्धौ सत्या सहृदयस्य
तादृश तापशमक रमणीस्तरूप विषयताद्रूप्यबुद्धिर्भवति— *Op cit*,
pp 338 59 It is to be noted that Ānandavardhana does not
at all refer to the शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि as a separate category
This silence on the part of the Dhvanikāra has been construed
by Ruyyaka in his *Kavayaprakāśa samketa* as testifying to the
non-existence of any such category. The verse दृष्ट्या केशव—
however which has been cited as a counter illustration seems
at first sight to go against such a thesis, but Rūyyaka has

ably explained it away with clever arguments. The following extract from the *Saṅketa* is very illuminating as it clarifies the position of Dhvanikāra vis-à-vis that of later theorists like Mammaṭa with regard to शब्दशक्तिमूलध्वनि in general and its possible divisions in particular "... एव तर्हि यत्र शब्दशक्त्या वस्तुमात्रं प्रतीयते यद् 'ध्वस्वेवे'ति : लक्षितं, तत्र कथमुपमान्तरेण असम्बद्धान्यत्वपरिहारः ? अथ उपमाया अत्राङ्गीकारः कथं तर्हि वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं स्यात् ? सत्यम्, यत्र शब्दशक्त्या वस्त्वन्तरस्य प्रतीतिस्तत्र यदि नासम्बद्धान्यत्वैनीपम्यं नालङ्कारान्तरम् तर्हि वाच्यप्रतीयमाणयोरन्यत् किञ्चित् ज्ञातेयमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा ससम्बद्धान्यत्वस्य परिहारो न स्यात् । ज्ञातेयञ्च चिन्त्यमानं व्यङ्ग्यं प्रति वाच्यार्थस्य सामर्थ्यविशेषे पर्यवस्यति । स च वक्त्रोचित्यादिरूपः । एव शब्दशक्त्या वाच्यगतेन च सामर्थ्यविशेषेण अर्थान्तरप्रतीती कार्यायाम् उभयशक्तिमूलत्वमेवात्र पर्यवस्यति, न केवलं शब्दशक्तिमूलत्वम् । अत एव ध्वनिकृता "आक्षिप्त एवालकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते"—इत्यादिकारिकायाऽलङ्कारध्वनिरेव शब्दशक्तिमूला लक्षितः, न वस्तुमात्रध्वनिः । उभयशक्तिमूलस्तु 'शब्दार्थशक्त्याऽक्षिप्तोऽपि'—इत्येतत्कारिकावृत्तिग्रन्थे प्रकाशितः । अयन्तु ग्रन्थकारः उभयशक्तिमूले भ्रान्तः, शब्दशक्तिमूल वस्तुध्वनिमभ्युपगतवान् । 'पथिअ ण एत्थ—' इत्युदाहरणद्वये क्रमेण वक्त्रोचित्यं प्रतिपाद्योचित्यं च आश्रित्य शब्दशक्त्याऽर्थान्तरप्रतीतिरित्युभयशक्तिमूलत्वात् केवलशब्दशक्तिमूलत्वं चिन्त्यम् । यत्तु ध्वनिकृता 'दृष्ट्या केशवे'त्यादि शब्दशक्तिमूले प्रत्युदाहरणत्वेन उदाहृत्योभयशक्तिमूलत्वम् उदाहृतम् तत् 'यो हि उभयोर्भवति लभतेऽसावन्यतरतोऽपि ध्यपदेशम्' इति न्यायेन मुख्यतयोभयशक्तिमूलत्वेऽपि अन्यतर-पदेशेन शब्दशक्तिमूले प्रकाशनात् । एतद्ग्रन्थकृता तु उभयशक्तिमूलोऽन्यादृशः प्रदर्शितः इति प्रकृते शब्दशक्ति-

मूलत्वमुक्तमिति, चिन्त्यतया प्रतिपादितम् ॥—*Op. cit.*, pp. 29-30. Also, while commenting on the verse 'अतन्द्रन्नन्द्राभरणा—' cited by Māmmāṭa as an illustration of उभयशक्तिमलध्वनि, Rūyyaka observes : अत्र ग्रन्थकृता उभयशक्तिमूलत्वमित्थमभिप्रतम् । शिल्पदशब्दमाहात्म्यात् शब्दशक्तिमूलत्वम्, तद्वर्जितसाधारण-शब्दमाहात्म्यात् अर्थशक्तिमूलत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम्, एव च शब्दशक्तिमूले यान्युदाहरणानि तानि उभयशक्तिमूले स्युः । अवश्य हि तत्र केनचित् साधारणशब्दप्रयोगेण भवितव्यम् । अथ सति शिल्पदशब्दप्रयोगे वक्त्रौचित्याद्यर्थशक्तिमाधित्योभयशक्तिमूलत्वमत्र वर्ण्यते, तद्यज्यत एतन् । किंतु 'पथिअ—' इत्याद्युभयशक्तिमूलस्यैवोदाहरण वाच्यम्, अर्थशक्तेरपि व्यापारात् । अन्यथा केवलशब्दशक्तेर्वस्तुमात्र ध्वन्य न स्यात् । अनेनैव आशयेन शब्दशक्तिमूल वस्तुध्वनि ध्वनिकृत् नाङ्गीकृतवान् इत्युक्तप्रायम् ॥—*Op. cit.*, p. 36.

TEXT

§३७ । अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः स प्रकाशते ।
यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद् व्यनक्त्युक्तिं विना स्वतः ॥२२॥

यत्रार्थः स्वतामर्थ्यादर्थान्तरमभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं विनैव सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानोपमव्यङ्ग्यो ध्वनिः । यथा—

एवंवादिनि देवर्षी पाश्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्श्वती ॥

अत्र हि लीलाकमलपत्रगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति । न चागम-लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः । यतो यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभायानुभाष्यव्यभिचारिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः, स तस्य केवलस्य मार्गः । यथा कुमारसंभवे मधुसंगे वसन्त-

पुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसंधान-
पर्यन्तं शम्भोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टानिशेषवर्णनादि साक्षा-
च्छब्दनिवेदितम् । इह तु सामर्थ्याक्षिप्तव्यभिचारिसुखेन रस-
प्रतीतिः । तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकारः ।

यत्र च शब्दव्यापारसहायोऽर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जकत्वेन
उपादीयते स नास्य ध्वनेर्वापयः । यथा—

संकेतकालमनसं विदं शक्ता विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥

अत्र लीलापद्मनिमीलनस्य व्यञ्जकत्वमुक्त्यैव निवेदितम् ॥

EXPOSITION

§ 37. Ānandavardhana now takes up the other variety of *sallakṣya* *śrīmad* *dhvani* based on *material significance* (अर्थशक्ति). In the case of *अर्थशक्तिमूलध्वनि* it is the *matter* that is more important than the words expressive of it. In *शब्दशक्ति* the change of the *श्लिष्ट* word would be accompanied by the absence of the suggested sense. But we must note one thing—viz that in the case of *material suggestiveness* (अर्थशक्तिमूलध्वनि), a knowledge of *प्रकरण*, *वस्तु*, *बोद्धव्य* etc besides that of the *matter* itself is *absolutely necessary* for the comprehension of the suggested sense. As Mammaṭa notes —

“वक्तृबोद्धव्यकाकूता वाक्यवाच्यान्यसनिधेः

प्रस्ताववेशकालादेर्वेशिष्टघात् प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यतिरेव सा ॥”—*Op cit* III 1-2

As Abhinavagupta observes later on in commenting on ‘दृष्टघा केशव—’ as an example of *उभयशक्तिमूलध्वनि*—‘शब्दशक्तिस्तावद् गोपरागादिशब्दश्लेषवशात् । अर्थशक्तिस्तु प्रकरणवशात् । यावदत्र राधारमणस्य अखिलतरुणीजनच्छन्नानुरागगरिमास्पदत्व न विदित तावदर्थान्तरस्याप्रताते ॥’—*Locana*, pp 253-

254. Rūpyaka, too, follows Abhinavagupta in distinguishing between the two divisions. *Vide* his remarks on उभयशक्ति-मूलध्वनि in the extracts quoted above.

'अयंशक्तुद्भवः . . . स्वतः'—Comp. 'Locana' : "एवं शब्दशक्त्युद्भवं ध्वनिमुत्त्वाऽयंशक्त्युद्भवं दर्शयति—अयेति । अन्य इति शब्दशक्त्युद्भवात् । स्वतस्तात्पर्येणेत्यभिधाव्यापारनिराकरणपरमिदं पदं ध्वननव्यापारमाह, नतु तात्पर्यंशक्तिम् । सा हि वाच्यार्थ-प्रतीताद्येवोपक्षणा इत्युक्तं प्राक् । अनेनेवाशयेन वृत्ती व्याचष्टे—यत्रार्थः स्वसामर्थ्यात् इति । स्वत इति शब्दः स्वशब्देन व्याख्यातः । उक्तिं विनंति व्याचष्टे—शब्दव्यापारं विनंवेति ॥"—*Op. cit.*, pp. 247-48. The suggested sense thus based on *material significance* (अयंशक्ति) must not be *expressed or hinted at* by any particular word or words. We have already discussed this topic in a previous section.

34215

यथा . . . विषयः—Ānandavardhana cites the *Kumārasambhava* verse 'एवंवादिनि—' as an instance of अयंशक्तिमूल-भावध्वनि of the संलक्ष्यक्रम type. Though रस, भाव etc. are generally classed as अक्रम, yet under certain circumstances they might be classed with वस्तु and अलंकार as falling within the domain of the संलक्ष्यक्रम category.

यतो . . . ध्वनेः प्रकारः - Where the विभाव's, अनुभाव's and व्यभिचारिभाव's, are clearly stated in all their details, the *emotion* suggested therefrom would be regarded as असलक्ष्य-क्रमव्यङ्ग्य. But when the apprehension of the व्यभिचारिभाव or any of the constituent factors be delayed, the रस suggested, would be classed as सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य. Compare 'Locana' :—

"साक्षादिति—व्यभिचारिणा यत्रालक्ष्यक्रमतया व्यदधिवन्धैव प्रतिपत्तिः स्वविभावादिबलात्, सत्र साक्षात् शब्दनिवेदितत्वं विवक्षितम् इति न पूर्वानरविरोधः । पूर्वं हि उक्तम् व्यभिचारिणामपि

10154

भावत्वान्न स्वशब्दत प्रतिपत्तिरित्यादि¹ विस्तरत । “ एतदुक्तं
भवति—यद्यपि रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव न वाच्य 'कर्दाचिदपि
तथापि न सर्वोऽलक्ष्यक्रमस्य विषयः । यत्र हि विभावानुभावेभ्य
स्थायिगतेभ्यो व्यभिचारिगतेभ्यश्च पूर्णेभ्यो ऋटिर्येव रसव्यक्ति-
स्तत्रास्त्वलक्ष्यक्रमः । यथा—

निर्वाणभूयिष्ठमयास्य वीर्यं सन्धुक्षयन्तीव वपुगुणेन ।

अनुप्रयाना वनदेवताभिरदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥’ ।

—इयादौ सम्पूर्णालम्बनोद्दीपनविभावतायोग्यस्वभाववर्णनम् ।

प्रणिग्रहीतु प्रणयिप्रियत्वात् त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।

समोहनं नाम च पुण्यधन्वा धनुष्यमोघ समधत्त वाणम् ॥’

—इत्यनेन विभावतोपयोग उक्तः ।

‘हरस्तु निचित् परिलुप्तवैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे किम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

—अत्र हि भगवत्या प्रथममेव तत्प्रवणत्वात् तस्य चेदानीं तदु मुखी-
भूतत्वात् प्रणयिप्रियतया च पक्षपातस्य सूचितस्य गाढीभवद्रथा
त्मन स्थायिभावस्य औत्सुक्यावेगचापत्यहृषदिश्च व्यभिचारिण
साधारणीभूतोऽनुभाववर्गं प्रकाशित इति विभावानुभावाचर्वणैव
व्यभिचारिचर्वणाया परवस्यति । व्यभिचारिणा परतन्त्रादेव चक्र
सूत्रकं रसव्यभिचर्वणात्रिधा तत्तलक्ष्यक्रमत्वम् । इह तु पक्षदलणन
मयोमुखत्व च अययाऽपि कुमारीणा सम्भाव्यते इति ऋटिति न
लज्जाया विश्रमयति हृदय, अपि तु प्रागृत्ततपश्चर्मादिपृत्तान्तानु-
स्मरणेन तत्र प्रतिपत्तिं कराति—इति क्रमव्यङ्ग्यतैव । रसास्त्वद्यापि
दूरत एव व्यभिचारिस्वरूपे पर्यालोच्यमाने भातीति तदपेक्षयाऽलक्ष्य
क्रमतैव । लज्जापेक्षया तु तत्र लक्ष्यक्रमत्वम् । अमुमेव भावमेव-
शब्दो वैवल्लशब्दश्च सूचयति ॥—*Op cit pp 248 49*

यत्र च ..उत्प्रेव निवेदितम्—In the verse ‘तद्वैतवाल-

मनसम्—² the sense suggested by the act of closing the lotus petals—viz the time of assignment of the lovers after sunset has been hinted at by the expression 'सकेतकालमनसं विट—' and as such it cannot be regarded as a case of अर्थ-पवितमूलवस्तुध्वनि. Comp °*Locana* उक्ति विना-इति यदुपत तद्व्यवच्छेदं दर्शयितुमुत्क्रमणे—यत्र चेति । च शब्दस्नुशब्दस्यार्थे । अस्येति । अलक्ष्यक्रमस्तु तत्रापि स्यादेवेति शेष । उक्त्यैवेति । बाधपादत्रयेण इत्यर्थे । यद्यपि चात्र शब्दान्तरसन्निधानेऽपि प्रदोषार्थं प्रति न कस्यचिदभिवाशक्ति पदम्येति व्यञ्जकत्व न विघटितं तथापि शब्देनैव उक्तम् अपमर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जक इति । ततश्च ध्वनेयंद् गोप्यमानतोदितचाहृत्वात्मक प्राणित तदपहस्तितम् । यथा कश्चिदाह— 'गम्भीरोऽहं न मे कृत्य कोऽपि वेद न सूचितम् । किञ्चिद् ब्रवीमि'- इति । तेन गम्भीर्यसचनार्थं प्रत्युत आविष्कृत एव । अत एवाह- व्यञ्जकत्वमिति उक्त्यैवेति च ॥—*Op cit*, pp. 250-51 See also Jagannatha's remarks in his *Rasagangadhara*, pp 250-51, where the verse has been cited

TEXT

§ ३८ । तथा च—

शब्दार्थशक्त्यान्निप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्रात्रिण्क्रियते श्लोक्या साऽन्यैवालंकृतिध्वनेः ॥२३॥

शब्दशक्त्याऽथशक्त्या शब्दार्थशक्त्या वाशिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनर्यत्र श्लोक्या प्रकाशीक्रियते सोऽस्मादनु-

z The verse has been cited as an instance of the figure of speech सूक्ष्म in the *Kavyaprakāśa*, Ullasa X Compare: 'अत्र नश्रीन् साह्रूपेणङ्गितेन लक्षितं वामिनं सकेतकालाभिलाषं वामिन्या निशासूचनेन पदसमन्वितं लीलायां प्रकाशितं'—*Govinda Thakura's Pradipa*

स्वानोपमव्यङ्ग्याद् ध्वनेरन्य एवालंकारः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य
वा ध्वनेः सति सैभवे स तादृगन्योऽलंकारः ॥ तत्र शब्दशक्त्या
यथा—

वत्से ! मा गा विपाद् श्वसनमुरुजव सन्त्यजोर्ध्वप्रवृत्तं
कम्पः को वा गुरुस्ते भवतु बलभिदा जम्भितेनात्र याहि ।

प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयशमनच्छन्नना कारयित्वा
यस्मै लक्ष्मीमदाह वः स दहतुं दुरितं मन्यमूढां पयोधिः ॥

अर्थशक्त्या यथा—

अम्बा शैतेऽत्र वृद्धा परिणतवयसामग्रणीरत्र तातो
निःशेषागारकर्मश्रमशिथिलतनुः कुम्भदासी तथाऽत्र ।

अस्मिन् पापाहमेका कतिपयदिवसप्रोषितमाणनाथा

पान्थायेरथं तरुण्या कथितमवसरव्याहृतिव्याजपूर्वम् ॥

उभयशक्त्या यथा—‘दृष्ट्वा केशव—’ इत्यादौ ॥

EXPOSITION

§ 38. In the preceding sections the two divisions of संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य—viz. शब्दशक्तिमूलध्वनि and अर्थशक्तिमूलध्वनि have been already defined and illustrated. And it had also been noted in that connection that *the suggested sense* should in no way be *stated* in words—which would take away its claim to be included in the domain of ध्वनि. In the present *Kārikā* the Dhvanikāra makes similar observation with regard to the third variety of संलक्ष्यक्रमध्वनि—viz. शब्दार्थोभयशक्तिमूलध्वनि, in which शब्द and अर्थ conjointly suggest a particular sense. Thus there *must* be one or more द्रिष्ट words besides others that are not so (*see* Abhinavagupta's remarks already quoted), in a case of उभयशक्तिमूलध्वनि. So it is *a priori* evident that the *unit* of उभयशक्तिमूलध्वनि must be a *sentence* or a *compound expression*, consisting of more than one component, some of which must be द्रिष्ट

and consequently *irreplaceable* (परिवृत्त्यसह) by synonyms. As Govinda observes in his commentary on the verse— 'अतन्द्रचन्द्राभरणा—' cited by Mammaṭa as an illustration of उभयशक्तिमूलध्वनि : 'अत्र श्यामारूप-कामिनीविशेष-रजन्योहपमा व्यङ्ग्या । सा च अतन्द्रचन्द्रेत्यादेः परिवृत्त्यसहताया, समुद्दीपितेत्यादे-स्तत्सहताया उ यस्यापि व्यञ्जकत्वेन शब्दार्थोभयशक्तिमूला ॥'¹—² *Pradīpa*, p. 10³ Hemacandra in his *Kāvya-ānuśāsana*, however, does not record उभयशक्तिमूल as a separate variety at all and includes it under शब्दशक्तिमूलध्वनि itself. He quotes 'अतन्द्रचन्द्राभरणा—' as an instance of शब्दशक्तिमूलालंकारध्वनि. Compare : अत्र शब्दशक्त्या रात्रियोपितोहपमा व्यङ्ग्या । यद्यपि समुद्दीपितेति सानन्दमिति चार्थो व्यञ्जकस्तथापि न शब्दशक्तिविनाऽर्थशक्तिरुन्मीलतीति शब्दक्षरेव प्रधानम् ॥—*Op. cit.*, p.

1. वाक्ये द्रुत्य —*R.P.*, IV. 19.

2 The following extract from 'प्रभा, a gloss on 'प्रदीप by Vaidyanātha Tatsat, is important : उभयस्यापीति प्राधान्येनेति शेषः । तेन शब्दशक्तिमूलेऽप्यर्थस्य व्यञ्जकत्वेऽपि तस्य प्राधान्याभावात् नोभयशक्तिमूलत्वम् । परिवृत्त्यसहशब्दप्राचुर्ये च शब्दशक्तिप्राधान्यम् परिवृत्तिसहशब्दप्राचुर्ये त्वर्थशक्तिप्राधान्यम् तत्साम्ये तुभयशक्तिप्राधान्यादुभयशक्तिमूलत्व व्यपदिश्यते । अतएव, 'पन्थिय न एत्य—' इत्यादौ उपभोग-दामोऽसि चेदास्त्रेत्यादिवस्तुव्यञ्जने मत्परपत्रोहरणयोरेव परिवृत्त्यसहयो प्राधान्यम्, न तु पथियारण्यस्येति न तत्र उभयशक्तिमूलवस्तुध्वनि । किं तु उदाहरणजातीयेषु अलंकारध्वनिरित्येक इत्युक्तम्—*loc. cit.* We should note that according to Mammaṭa's view अलंकार *alone* can be suggested *conjunctly* by शब्द and अर्थ, and not वस्तु. As he states : 'शब्दार्थोभयमूदेव—', IV. 18. But this view is contrary to the position of Rūpyaka and Dhvanikāra as well, who includes वस्तुध्वनि too as one of the varieties of अर्थशक्तिमूलध्वनि. See Rūpyaka's statements cited above.

42 Mānikyacandra in his °*Samketa* on *Kāvya-prakāśa* follows Hemacandra. As he notes : अत्र चातन्द्रचन्द्रादिशब्दानामेक-
नैकार्थानाम् परावृत्तिसहासहस्रेण क्रमेण अर्थशब्दशक्तिप्राधान्यम्,
तेनोभयमूलत्वम् । तथाऽत्र यद्यपि अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तथापि श्लिष्ट-
शब्दशक्तिरेव व्यञ्ज्यमुन्मीलयति नार्थशक्तिरिति शब्दोत्पध्वनिरेव न
द्वयुत्थ इति तत्त्वम् ॥—*Op. cit.*, p. 119.

Jagannātha very ably summarises the different views in the following passage of the *Rasagangādhara*. यद्यपि शब्दशक्ति-
मूलकत्व अर्थशक्तिमूलकत्व चेत्युभयमपि सकलव्यञ्ज्यसाधारणम्,
शब्दार्थयोरनुसंधान विना व्यञ्ज्यस्यैवानुल्लासात्, तथापि परिवृत्त्य-
सहिष्णूना शब्दाना प्राचुर्ये तत्प्रयुक्तात् प्राधान्यात् सत्या अप्यर्थ-
यकोरप्राधान्याच्च व्यञ्ज्यस्य शब्दशक्तिमूलकत्वेनैव व्यपदेश ।
परिवृत्तिरसहिष्णूना तु प्राचुर्येऽर्थशक्तेरेव प्राधान्यात् सत्या अपि
शब्दशक्ते प्रधानानुगुण्यार्थतया मल्लग्रामादिवत् प्रधानेनैव
व्यपदेश । यत्र तु काव्ये परिवृत्ति सहमानानामसहमानाञ्च
शब्दाना नैकजातीयप्राचुर्यम्, अपि तु साम्यमेव, तत्र शब्दार्थोभय-
शक्तिमूलकस्य व्यञ्ज्यस्य स्थितिरिति द्वयुत्थो ध्वनिः । न चाय
शब्दशक्तिमूलकतयैव अर्थशक्तिमूलकतयैव वा व्यपदेश्चु शक्यः,
विनिगमकाभावात् । नापि शब्दशक्तिमूलकार्थशक्तिमूलकयो-
रसदरेण मतार्थयिनुम्, व्यञ्ज्यभेद एव सकररयेष्टे.; इह तु
व्यञ्ज्यस्यैव्येन तस्यानुत्थानात् । . . . अयं च वाक्यभाषे । पदसमूहश्च
यानयम् । तेनास्य नानार्थानानार्थपठितसमासविषयत्वेऽपि न
विरोधः । न तु शुद्धवपदे, तस्मिन् नानार्थानानार्थयोरसमा-
वेशात् । अन्ये तु—‘अर्थशक्तिमूलकत्वव्यपदेशे नानार्थप्रकाशकशब्द-
शक्त्युल्लास्यत्वसामान्यद्वन्द्वत्व तन्त्रम्, विषयप्राचुर्यात् । शब्दशक्ति-

1 सत्यापि यवान्तरपदशत्वमाशय पदसमूहत्वादिति भाव —Nāgōji
Bhalla's gloss

मूलकत्वव्यपदेशे तु नार्थशक्त्युल्लास्यत्वतामान्यशून्यत्वं तथा ;
 विषयदौलभ्यापत्तेः । न हि नानार्थशब्दभाष्यघटितपद्यं प्रचूरविषयम् ।
 अतः शब्दशक्तिमूलकत्वेनैवायं शक्यव्यपदेशो ध्वनिः—इत्यप्याहुः ।
 —Op. cit., pp. 172-174.

शब्दशक्त्या . . . अलंकारः—When the sense suggested through
 शब्दशक्ति, अर्थशक्ति or उभयशक्ति, is again expressed
 in words, it is reduced to a more poetic figure from the status
 of ध्वनि. Or, if there be any असलक्ष्यक्रमध्वनि—like रस,
 भाव etc. besides the suggested sense in question, the latter
 becomes a sort of embellishment somewhat different from the
 common poetic figures and enhances the effect of the former
 (viz. रस, भाव etc.). Ānandavardhana has noted these two
 alternative interpretations of the present *Kānīkā*. In the
 first case ध्वने must be in the *ablative* case, in the second it
 is in the *genitive*. Compare °*Locana* : प्रवान्तप्रकारद्वयोप-
 सहारतृतीयप्रकारसूचनचक्रेनेव यत्नेन करोमीत्याशयेन साधारण-
 मवतरणपदप्रक्षिपति वृत्तिवृत्—तथा चेति । तेन चोक्तप्रकार-
 द्वयेनायमपि तृतीयप्रकारो मन्मथ इत्यर्थः । शब्दायो
 चेत्येकशेषः । साञ्जयेति । न ध्वनिरसो, अपि तु श्लेषादिभङ्गकार
 इत्यर्थः । अथवा ध्वनिशब्देन अत्रशक्यम तस्य अलंकार्यस्याङ्गित-
 सव्यङ्ग्योऽर्थोऽन्यो वाच्यमाशालकारापेक्षया द्वितीयो लोकोत्तरद्वि-
 लकार इत्यर्थः । एवमेव वृत्ती द्विधा व्याख्याम्यति ॥—Op. cit.,
 pp. 251-52

वृत्ते . . . पयोधि—°*Locana* explains the verse as
 follows : विषयमस्तीति विषयः । ऊर्ध्वमृत्तम् अग्निमित्यत्र पामो
 मन्मथ । मन्मथोऽपि यो व्रता या तव गुरुः । वन्द्यमिदं
 इन्द्रेण जृम्भितेन त्वेदमदमत्तनेयम् । जृम्भितं चात्र मागमद-
 नारमकं यत् भिनत्ति आयातवारिरवात् । प्रवादयानमिति पद्य-
 च-

वात्र द्वितीयोऽर्थोऽभिधीयत इति निवेदितम् । कारयित्वेति । सा हि कमला पुण्डरीकाक्षमेव हृदये निधायोत्थितेति स्वयमेव देवान्तराणा प्रत्याख्यानं करोति । स्वभावसुकुमारतया तु मन्दरान्दोलितजलधितरङ्गभङ्गपर्याकुलीकृतां तेन प्रतिबोधयता तत्समर्थाचरणम् अन्यत्र दोषोद्घाटनेन अत्र याहीति चाभिनयविशेषेण सकलगुणादरदर्शनेण कृतम् । अत एव मन्थमूढामित्याह । इत्युक्तप्रकरणे भयनिवारणव्याजेन सुराणां प्रत्याख्यानं मन्थमूढां लक्ष्मी कारयित्वा पयोधिर्यस्मै तामदात् स वो युस्माकं दुरितं दहत्विति संबन्धः—*Op. cit.*, pp. 252-53.

‘अम्बा....व्याजपूर्वम्’—व्याजशब्दोऽत्र स्वोक्तिः—*Locana*.

‘दृष्ट्या... चिरम्’—सलेशमिति चात्र स्वोक्तिः—*Locana*.

TEXT

§ ३९ । प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः सम्भवी स्वतः ।
अर्थोऽपि द्विविधो ज्ञेयो वस्तुनोऽन्यस्य दीपकः ॥२४॥

अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ यो व्यञ्जकोऽर्थं उक्त-
स्तस्यापि द्वौ प्रकारौ - कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्ति-
मात्रनिष्पन्नशरीर एकः, स्वतःसम्भवो च द्वितीयः ॥ कवि-
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा—

सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइजणलउत्तमुहे ।

अहिणवसइभारमुहे णवपल्लवपत्तले अणद्धस्त शरे ॥

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथोदाहृतमेव-
‘शित्तरिणि—’ इत्यादि । यथा वा—

साअरविइण्णजोअणइत्थावलम्बं समुण्णमन्तेहिं ।

अच्छुट्ठाणं विअ मम्महस्त दिण्णं तुह थणेहिं ॥

स्वतःसम्भवो य औचित्येन बहिरपि सम्भाव्यमानसद्भावो न

केवलं भणित्वशेनैवाभिनिष्पन्नशरीरः । यथोदाहृतम्—‘एव-
वादिनि—’ इत्यादि । यथा वा—

सिंहिपिञ्जकण्णपूरा जाआ वाहस्य गञ्जिरी भमइ ।

मुत्ताफलरइअपसाहणाणं मञ्ज्जे सवत्तीणं ॥

EXPOSITION

§ 39. Ānandavardhana classifies *suggestion based on material significance* (अर्थशक्तिमूलध्वनि) into *three categories* according as the *matter* (अर्थ) concerned is objectively possible (स्वतःसम्भवी) or invented by the poet's own imaginative faculty (कविप्रौढोचितनिष्पन्न) or again brought into being not by the poet's fancy but by the imagination of some one among the characters created by the poet—the creatures of the poet's Muse (कविनिवद्धवस्तुप्रौढोचितनिष्पन्न). Mammaṭa follows the Dhvanikāra without trying to justify the plausibility of the above classification See *Kāvya-prakāśa*, IV. 16-17. But Hemacandra in his *Kavyānuśāsana* contends that this classification is unnecessary and incongruous inasmuch as the three above mentioned varieties have the essential property of being the outcome of poetic fancy common to all of them. Even matters that are objectively real *per se* cannot find place in a true poetic art if they are not transfigured by the poet's imagination. As he remarks . “इह चार्थं स्वतःसंभवी, कवि-
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर, कविनिवद्धवस्तुप्रौढोचितमात्रनिष्पन्न-
शरीरो वा—इति भेदवचनं न व्याप्यम् । कविप्रौढोक्तिमात्रनिर्मित-
स्वेनैव साध्यसिद्धे । प्रौढोचितमन्तरेण स्वतःसंभविनोऽपि अवि-
चित्करत्नान् । कविप्रौढोक्तिरेव च कविनिवद्धवस्तुप्रौढोक्तिरिति
किं प्रवृत्तेन”—*Op cit*, p 46 Manikyaacandra in his *Samiketa*
follows Hemacandra Jagannātha in his *Rasagangādhara*
criticises the threefold classification, though he recognises
the first variety—viz. स्वतःसंभवी. According to him the last

two varieties should be really classed under one single head. Compare his remarks : प्रतिभानिमित्त्वादिशेषाच्च कवि-तदु-
 म्भितवक्तु-प्रौढोक्तिनिष्पन्नयोरयंयोः न पृथग्गणनोचिता, उम्भितो-
 म्भितादेरपि भेदान्तरप्रयोजकतापत्तेः । न च तस्यापि कव्युम्भितत्वान-
 पायात् तत्प्रयोज्यभेदान्तर्गतत्वमेवेति वाच्यम् । प्रथमोम्भितस्यापि
 लोकात्तरवर्णनानिपुणत्वलक्षणकवित्वानापायात् पृथग्भेदप्रयोजकताऽनु-
 पपत्तेः ।—*Op. cit.*, pp. 134. Nāgoji Bhatta, however, in his
 comments on the above text of the *Rasagāṅgādhara* upholds
 the view of the Dhvanikāra. As he observes :—

‘बुद्धोक्तिविषयात्’ शिखरिणोक्तिविषय इव कव्युक्तिविषयात्
 कविनिबद्धोक्तिविषये चमत्काराधिक्यानुभविकत्वात् पृथगुक्तिः ।
 ततः परञ्च प्रतिनिधानसाध्यप्रतीतिक्रिया चमत्कारस्यंगनात्
 नोम्भितोम्भितादेः पृथग्गणनेति तु नव्याः ॥—*loc. cit.* The
 following observations of Rūyyaka in his *Kāvya-prakāśa-
 sariketa* in this connection are important and worth perusal :
 ‘ननु स्वतःसंभविप्रभृतयो यदि व्यञ्जकार्यंगतत्वेन भेदा उच्यन्ते तत्
 केवलयोर्वाच्यलक्ष्ययोरपि भेदत्वेन किमिति न कथ्यन्तेऽविशेषात् ।
 अथ व्यञ्जनोपयोगितया तेषां भेदत्वं तर्हि व्यञ्जनस्योभयत्र दत्त-
 पादत्वाद् व्यङ्ग्यार्थंगतत्वेनापि किमिति नाभिधीयन्ते । उच्यते—
 निमित्ताभिप्रायेणोक्तत्वात् । व्यञ्जकत्वं हि तन्निमित्तं न व्यङ्ग्यत्वम् ।
 तथाहि कश्चिदयं कविनिबद्धेन वक्त्रा प्रौढोक्त्या प्रतिपादित इति
 व्यञ्जको न कविप्रतिपादितो नापि स्वतःसंभवेन । यथा ‘शिखरिणि-
 व्रतु नामेत्यादी रागित्वमन्तरेण तस्यार्थस्य अवचनानर्हत्वात्,
 अर्थान्तरं प्रति व्यञ्जकत्वाभावाच्च । कश्चित्तु कविनिबद्धोक्तिमग-
 पेक्षयैव कविप्रौढोक्तिप्रतिपादित इत्येव व्यञ्जको न स्वतःसंभवेन
 यथा ‘सञ्जइ गुरहिमानो—’ इत्यादावुदाहृतौ वहि-संभवाभावे,
 न स्वतःसंभवी, नापि कविनिबद्धं वस्तारमपेक्षते, वचुरायेताभावात् ।

कविप्रजापतिः प्रौढि-निर्मितत्वेन तु अर्थान्तरं व्यनक्ति । कश्चित् पुनर्वहिरपि भावात् स्वतःसंभवेन व्यञ्जको यथा 'एवंवादिनी'-श्यादौ स्वयंकृतप्रचुरं लोकव्यवहारे स्थितः, तथाविधञ्च व्यञ्जकत्वेन प्रतीयते । लज्जा चात्र व्यभिवारिभूताऽपि विभावानुभावयोरति-चाहत्वेन प्रतीतिविश्रान्तिस्थानत्वात् प्रतिपाद्यमाना सती वस्तुत्वेन व्यवहृता, न भावत्वेन । तेनार्थशक्तिमूलस्य वस्तुध्वनेरिदमुदाहरणम्, नासंलक्ष्यक्रमस्य भावध्वनेः । तस्माद् व्यञ्जकस्यैवार्थस्य व्यञ्जने निमित्तत्वात् स्वतःसंभविप्रभृतयो भेदा उक्ताः, न व्यङ्ग्यार्थगतत्वेनापीति ॥"—*Op. cit.*, pp. 31-32.

कविप्रौढोक्ति....अणञ्जस्य शरे—Abhinavagupta explains the *gāthā* : 'सज्जइ गुरहिमासो—' as follows : अत्र वसन्तश्चेतनाऽ-नञ्जस्य सखा सज्जयति केवल, न तावदप्यति-इत्येवंविधया समर्पयि-तव्यवस्वर्पणकुशलयोक्त्या सहकारोद्भेदिनी वसन्तदशा यत् उक्ता अतो ध्वन्यमानं भन्मथोन्माथस्यारम्भं क्रमेण गाढगाटीभविष्यन्तं व्यनक्ति । अन्यथा 'वसन्ते सपत्नवत्सहकारोद्गम' इति वस्तुमार्थं न व्यञ्जकं स्यात् । एषा च कवेरेवोक्तिः प्रौढा ॥²—*Op. cit.*, p. 255.

'कविनिवद्ध....इत्यादि'—The verse 'शिरारिणि—' has been already cited in the first Uddyota. 'अत्र लोहितं विम्बफलं शुषो दशतीति न व्यञ्जकता काचित् । यदा तु कविनिवद्धन्य गाभिला-पस्य तरुणस्य वस्तुरित्यं प्रौढोक्तिस्तदा व्यञ्जकत्वम्'—*ibid.*

2. Mahimabhatta thus establishes the inferential nature of the suggested sense 'सज्जइ—' इत्यत्र कविप्रौढीतिप्रमाणनिष्पन्न-परीरे गुरभिमास संभवात्ताम् आधिभूताभिनवपत्न्यानाम्, सम्प्रामाविरभावि-युवतिजनमदनीन्मादशामिन्वमनुमेयम् । सत्र च सहचार-गुरभिमास-मदनात् स्वरवोरनिवद्धने सर सरवार-धानुषानुस्वपुत्तान्तरौ गति दशगन्तनगुलं-भयना मप्रति गहराराणा सरागामिमागद्वासागममप स हेतु । वन्दरी-शीरागपर्वतनासर्गादनेष च तेषां गुरभिमासेन वन्दरीवागममर्षेण नात्यदिः—*Op. cit.*, p. 451.

'साअर धगेहि'—See °*Locana* for an explanation of this Prakrit stanza स्तनी तावदिह प्रधानभूतो ततोऽपि गौरवित कामस्ताभ्यामभ्युत्थानेनोपचर्यते । यौवन चानयो परिचारकभावेन स्थितमित्येवविधेन उक्तिवचित्येण त्वदीयस्तनावलोकनप्रबृद्धमन्मयावस्थ को न भवतीति भङ्गा स्वाभिप्रायध्वनन कृतम् । तव तास्येनो नतो स्तनी इति हि वचने न व्यञ्जकता ।'—p 256

सिंहिपिच्छ सवत्तीण'—Comp °*Locana* शिखिमात्र-
मारणमेव तदासवतस्य कृत्यम् । अन्यासु तु आसवतो हस्तिनोऽपि
अमारयत् इति हि वचनेन उक्तमुत्तमसोभाग्यम् । रचितानि विविध-
भङ्गीभि प्रसाधनानि इति तासा सभोगव्यग्रिमाभावात् तद्विरचन-
शिल्पकौशलमेव परमिति दोर्भाग्यातिशय इदानीमिति प्रकाशितम् ।
गर्वश्च दाल्याविवेकादिनाऽपि भवति इति नात्र स्वोक्तिसङ्काव
शङ्का । एष चार्थो यथा यथा वर्ण्यत आस्ता वा वर्णना, बहिरपि
यदि प्रत्यक्षादिनाऽवलोक्यते तथा तथा सोभाग्यानिशय व्याधवध्वा
घातपति ॥—p 257 Thus the suggestiveness of a स्वत सभवी
matter (वस्तु) is irrespective of any poetic description
and imaginative remoulding as the closing statement in the
above extract from °*Locana* makes it sufficiently clear Vide
the observation of Mahimabhaṭṭa on this *gāthā* सिंहिपिच्छ—'
इत्यत्र नवोढ्याया व्याधवध्वा सपत्नीभ्य सोभाग्यातिरेकोऽनुमेय ।
तत्र चास्या शिखिपिच्छवर्णपूरया अपि सगर्वं भ्रमण हेतु । यतो
ऽयमभिप्रायस्स्या —मयि सत्त्वामय सभोगैवरसिको व्याधो वारि-
तायत्तन्धो दिवानित मत्परायण एव केवल मद्दिनोदार्यं यद्
च्छयाऽतव पतितममूरमात्रमारणव्यापारो यत्तंते इति शिखिपिच्छ-
मात्रवर्णपूराऽह जाना । भवतीषु सतीषु दूरदेगमालव्यवधात्साध्य-
महारम्भमात्नमारणादिव्यापाररतिरयमागीदिति मुक्तापत्तरचित्त
प्रसाधना भवत्य इति । तत्र यदनत् सगर्वं भ्रमण तदेव सत्या सपत्नी
भ्य सोभाग्यातिरेकमनुमानयति इत्ययत्तेषम्'—*Op cit*, p 452

TEXT

§ ४० । अर्थशक्तेरलंकारो यत्राप्यन्यः प्रतीयते ।

अनुस्वानोपमव्यङ्गाः स प्रकारोऽपरो ध्वनेः ॥२५॥

वाच्यालङ्कारव्यतिरिक्तो यत्रान्योऽलङ्कारोऽर्थसामर्थ्यात् प्रतीय-
मानोऽवभासते सोऽथशक्तयुद्धवो नामानुस्वानरूपव्यङ्गोऽन्यो
ध्वनिः ॥

EXPOSITION

§ 40 In the illustrations already cited in the previous section dealing with the two (or three) divisions of अर्थशक्ति-मूलध्वनि, the suggested sense was in the nature of a mere fact (वस्तुमात्र) In the present section the Dhvanikara observes that there are cases of अर्थशक्तिमूलध्वनि where the content of suggestion is an अलंकार, as in the case of शब्दशक्तिमूलध्वनि already discussed in details What more, in अर्थशक्तिमूलध्वनि, the suggestive matter (व्यञ्जकोऽर्थ) itself might be a mere fact (वस्तुमात्र) or an 'imaginative mood' partaking of the characteristics of a distinct poetic figure (अलङ्कृत वस्तु) So, just as a वस्तु might give rise to the comprehension of some other वस्तु or अलंकार, so also a particular अलंकार might in its part similarly suggest both वस्तु and अलंकार Comp *Locana* एवमर्थशक्तयुद्भवो द्विभदो वस्तुमात्रस्य व्यञ्जनीयत्वे वस्तुध्वनिरूपतया निरूपित । इदानीं तस्यैव अलंकाररूपे व्यञ्जनीयेऽलंकारध्वनित्वमपि भवति इत्याह— अर्थेत्यादि । न केवलं शब्दगणरलंकार प्रतीयते पूर्वोक्तनीत्या यावदर्थशक्तेरपि । यदि वा न केवलं यत्र वस्तुमात्र प्रतीयते यावद-लंकाराऽपि इत्यपि शब्दात् । अन्यशब्द व्याचष्टे—वाच्येति ।—

TEXT

§ ४१ । तस्य प्रविरलविषयत्वमाशङ्कयेदमुच्यते—

रूपकादिरलंकारवर्गो यो वाच्यतां श्रितः ।

स सर्वो गम्यमानत्वं विभ्रद् भूमनां प्रदर्शितः ॥२६॥

अन्यत्र वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलंकारः सोऽन्यत्र प्रतीयमानतया बाहुल्येन प्रदर्शितस्तत्रभवद्भिर्भट्टोडभटादिभिः । तथा च ससंदेहादिपूपमारूपकातिशयोक्तीनां प्रकाशमानत्वं प्रदर्शितमित्यलंकारान्तरस्यालंकारान्तरे व्यङ्ग्यत्वं न यन्नप्रतिपाद्यम् ॥

EXPOSITION

§ 41. Poetic figures like उपमा, रूपक etc. are usually found as *expressed* (वाच्य), but they can also be *suggested* (व्यङ्ग्य). See notes on *Uddyota* I, Sec. §30 ff. Thus in the case of ससंदेह, उपमा is apprehended in the background through suggestion, and even ancient teachers like Bhāmaha, Udbhaṭa etc. have noted this phenomenon and it is not very difficult to demonstrate either. As *Locana* remarks : सर्व इति प्रदर्शित इति च पदेन असंभावनाऽत्र मिथ्यैवेत्याह ।

उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदतः पुनः ।

ससंदेहं वचः स्तुत्यं ससंदेहं विदुयंथा ॥ इति ॥

‘तस्याः पाणिरयं नु मासुतचलत्पत्राङ्गुलिः पल्लवः’—इत्यादौ उपमा रूपकं वा ध्वन्यते । अतिशयोक्तेश्च प्रायशः सर्वालंकारेषु ध्वन्यमानत्वम् ॥” — *Op. cit.*, p. 258.

TEXT

§ ४२ । इयत् पुनरुच्यते एव—

अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मागो ध्वनेर्मतः ॥२७॥

अलंकारान्तरेषु त्वनुरणनरूपालङ्कारप्रतीतौ सत्यामपि यत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनौमुख्येन चारुत्वं न प्रकाशते नासौ ध्वने-
मार्गः। तथा च दीपकादावलंकारे उपमाया गम्यमानत्वेऽपि तत्परत्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानान्न ध्वनिव्यपदेशः ॥

EXPOSITION

§ 42. For instance, though in व्यतिरेक the apprehension of *similarity* lingers in the background, yet we would be wrong to regard it as an instance of उपमाध्वनि, for it is the *expressed contrast* that is more charming than the suggested similarity. Jagannātha in his *Rasagāṅgādhara* has a very illuminating note on this point : ननु अस्य अलंकारस्य (viz. व्यतिरेकस्य) वैधर्म्यमूलस्योपमाप्रतिकूलत्वमेवोचितम्, न तूपमागर्भत्वम् । तस्या साधर्म्यमूलकत्वात् । अस्य च तन्निर्घेयरूपेणैव प्रवृत्तेः । न चेष्टापत्तिः । सिद्धान्तमङ्गप्रसङ्गात् । सत्यम् । यद्गुणपुरस्कारेण यस्य यत्सादृश्यनिषेध उत्कंपपमं वसायी तस्य तद्गुणपुरस्कारेण तत्सादृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात् । यदि च तत्सादृश्यसामान्यनिषेधो विवक्षितः स्यात्, गुणविशेष-पुरस्कारोऽनर्पकः स्यात् । धनेनापमस्मादधिक इत्युक्तेविद्यया रूपेण कुलेन च सम इति सर्वजनीनप्रत्ययात् । एवं च प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणान्तरकृतनिषेधोऽप्यमपि तेनोत्कर्षेण हतप्रभमिव वन्दीकृतमिव न चमत्कारविशेषमाघातुं प्रभवतीति प्राञ्चामाशयः ॥—*Op. cit.*, pp. 470-71. So also in the case of दीपक, रूपक etc. *Vide notes on Uddyota I, Sec. §33.*

TEXT

§ ४३ । यथा—

चन्द्रमङ्गलहि जिता णलिणी कमलेहि कुमुमगुच्छेहि लला ।
हंसेहि सरसोदा फण्यंकदा सज्जणेहि फरः गरुड ॥

इत्यदिपप्रमाणत्वेऽपि सति वाच्यालंकारमुखेनैव चाख्यं व्यव-
 तिष्ठते अतो व्यङ्ग्यलक्षणत्वमुच्यते ॥ तस्मात् तत्र वाच्यालंकार-
 मुखेनैव साध्यमपदेशो न्याय्यः ॥

EXPOSITION

§ 43 'चन्द्रमऊर्हि . गुरुर्ह'—Comp. 'Locana . चन्द्रमयूखादीना

न निशादिना विना कोऽपि परभागलभः । सज्जनानामपि काव्यकथा
 विना कीदृशी साधुजनता । चन्द्रमयूखेश्च निशाया गुरुकीकरणं
 भास्वरत्व-सौन्दर्यत्वादिः सत् क्रियते . कमलनलिन्या शोभापरिमल-
 लक्ष्यादि . कुमुदगुच्छं लताया अभिगम्यत्व-मगोहरत्वादि . हंस . शारद-
 शोभाया श्रुतिमुखकरत्वमनीहरत्वादि . तत्सर्वं काव्यकथायाः
 सज्जनैरिन्वेतावीनियमयो मूढे क्रियते इति दीपकबलाच्चकास्ति ॥
 कथाशब्द इदमोहो—ओसता सावित् काव्यस्य केचन सूक्ष्मा विशेषाः
 सज्जनविना काव्यमित्येव शब्दोऽपि ध्वसते । तेषु च सत्स्वास्ति
 सुभग काव्यशब्दव्यपदेशमार्गापि शब्दसंदर्भमाश्रम् । तथोक्तं क्रियते
 यथादरेणोयता प्रीतिपद्यते इति दीपकस्यैव प्राधान्येनोपमाया ॥

Op. cit., p. 268—This is the iteration of what has been
 already discussed in the *Pratīma* under *Kurukū*, p. 13.

पुत्रोऽपि सत्सु सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः

सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः

सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः

सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः

सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः

सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः

सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः

सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः

सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः

सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः सज्जनैः

यथा वा मयैव—

— ॥ १६ ॥

॥ १६ ॥—संवाच्यकान्तिप्रतिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्

॥ इत्येवमुना तत्र मुखे तत्रलायताक्षिणा न न च ॥

§ 44. *Abhinavagupta* explains रूपकध्वनि in the verse 'प्राप्तथोरप'— as follows:— 'कस्मिदिचद्वन्द्वन्तवलसमुदायवति नरपती समदपरिसरवत्तिनि पूणचन्द्रोदय-तदोयवलावगाहनादिना निमित्तन पयोषस्तावत् कम्पो जातः। साज्जनसदेहेन उतप्रक्यते इति, तसदेहोवप्रेक्षयोः सकृत्कालकारो, वाच्यः। तैत च वासुदेवकृपता तस्य नृपतेष्वन्यते। यद्यपि, त्वाव व्यतिरेको भूतिः, तस्मापि इ पूर्व-वामुदेवस्वरूपात्, भाद्यतनात्। अथ्यतनत्वे भगवतोऽपि (प्राप्तधीक-त्वेन) अनालस्येन' सकलद्वीपाधिपतिर्विजयित्वेन च वत्तमानित्वात्। न च सुन्देहोतप्रेक्षानुपपत्तिबलाद् रूपकस्याक्षयः, येन वाच्यालंकारो-पस्कारकत्वं व्यङ्ग्यस्य भवेत्। यो योऽसंप्राप्तलक्ष्मीका नित्याज-

EXPOSITION

§ 44. *Abhinavagupta* explains रूपकध्वनि in the verse 'प्राप्तथोरप'— as follows:— 'कस्मिदिचद्वन्द्वन्तवलसमुदायवति नरपती समदपरिसरवत्तिनि पूणचन्द्रोदय-तदोयवलावगाहनादिना निमित्तन पयोषस्तावत् कम्पो जातः। साज्जनसदेहेन उतप्रक्यते इति, तसदेहोवप्रेक्षयोः सकृत्कालकारो, वाच्यः। तैत च वासुदेवकृपता तस्य नृपतेष्वन्यते। यद्यपि, त्वाव व्यतिरेको भूतिः, तस्मापि इ पूर्व-वामुदेवस्वरूपात्, भाद्यतनात्। अथ्यतनत्वे भगवतोऽपि (प्राप्तधीक-त्वेन) अनालस्येन' सकलद्वीपाधिपतिर्विजयित्वेन च वत्तमानित्वात्। न च सुन्देहोतप्रेक्षानुपपत्तिबलाद् रूपकस्याक्षयः, येन वाच्यालंकारो-पस्कारकत्वं व्यङ्ग्यस्य भवेत्। यो योऽसंप्राप्तलक्ष्मीका नित्याज-

Kuntaka, as appears from the *Re'sume* (Upanesa, III) of the *Vakroktijivita* prepared by Dr. De, cites the verse 'प्राप्तथोः'— as an instance of प्रतीयमानव्यतिरेक (see p. 208). Does *Abhinavagupta* here refer to this verse of the author of the *Vakroktijivita*? In another place, *Abhinavagupta* appears to echo *Kuntaka's* observations. For example, the following passage of the *Locana* तथा हि तदो तारं ताम्बिनि-द्वयत्र तदगंरस्य पुस्त्रेनानु गन्वे अनादुर्व स्वोत्वमेकाधिने भेदुदयेः स्वोनि निामोपि मवुरम इति इत्या (Op. cit. p. 355)—is 'evidently' a remissive of *Vakroktijivita*, II. 28—साज्जनि-निभगन्तरे-प्रम तस्तीतिज्ञे च प्रयुज्यते। चाभानिदात्तवे यद्विपत्, नार्थव स्त्रीति, पेशदम् ॥—and *Foot* thereunder, in which the verse, of which तदो तारं ताम्बिनि is but a hemistich, is read in 'full.

विजिगीषाश्रान्तः स स मां मथ्नीयादित्याद्यर्थसंभावेनात् । न च पुनरपीति भूय इति च शब्दैरयमाकृष्टोऽर्थः । पुनरर्थस्य भूयोऽर्थस्य च कर्तृभेदेऽपि समुद्रैक्यमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा पृथ्वी पूर्वं कात्तं-वीथेण जिता पुनरपि जामदग्न्येनेति । पूर्वा निद्रा च सिद्धा राजपुत्राद्य-वस्यायामपीति सिद्धं रूपकध्वनिरैवायमिति । शब्दव्यापारं विनैव अर्थसौन्दर्यबलाद्रूपणाप्रतिपत्तेः ॥—*Op. cit.*, pp. 162-53. Jagannātha however criticises Ānandavardhana and holds that the poetic figure भ्रान्तिमान् is suggested here. The knowledge of identity (तादात्म्याध्यवसाय) between the king and Lord Viṣṇu brought about by a conscious act of volition (आहार्य), which forms the basis of the figure of speech रूपक, cannot produce the feeling of terror, which can be caused only by an *illusion of identity* (तादात्म्यभ्रान्ति) that is spontaneous (स्वारसिक) and as such requires no aid of *volition* at all. Besides, the knowledge of identity and the feeling of terror, standing to each other in the relation of cause and effect, must coinhere in the same substratum, which however is not the case in the present illustration, the former being in the poet and the latter in the ocean. Thus रूपकध्वनि is absurd. As Jagannātha observes :—

“आनन्दवर्षनाचायास्तु—‘प्राप्तश्रीः—’ इत्यत्र रूपकाश्रयेण काव्य-चाष्टवव्यवस्थापनाद्रूपकध्वनिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अत्र च जलधिकम्पहेतुत्वेन विकल्पत्रयं कल्प्यते । तच्च प्रकृते राजविशेष्य-कां जलनिधिगतमनाहार्यविष्णुतादात्म्यज्ञानरूपां भ्रन्तिमेवादिपति, न रूपकम् । तज्जीवातोराहार्यविष्णुतादात्म्यनिश्चयस्य कम्पाजनक-त्वात् । कविजलधिगतत्वेन वैयधिकरण्याच्च । अज्ञातमेव केवलं विष्णुतादात्म्यं जलधेः कम्पेऽनुपयुक्तमेव । समतुकारिण्यपि चात्र भ्रान्तिरेवेति ध्वनिरपि तस्या एव युक्तः ॥”—*Op. cit.*, pp. 327-28.

Vide Mahimabhatta's remarks " 'प्राप्तश्री —' इत्यत्र लक्ष्मी-
लाभलम्पटतया पयोनिधौ मन्थनव्यथावितरण विलासालसतया योग-
निद्रासुखास्वाशो द्वीपान्तराधीशदशकन्धरनिधनधिया सेतुबन्धश्च
इति भगवतो वामुदेवस्य अमी व्यापारा प्रसिद्धा सन्तो यदन्यत्र
राजादौ आरोप्य तस्य समीहितप्राप्त्या निविध्यन्ते तेन सत्कार्यत्वात्
कारणभूतभगवद्रूपतारोपमव तत्रानुमापयन्तीति पकानुमितिरिति
व्यपदेश प्रवर्तते ॥"—*Op cit*, p 430

'लावण्य पयोधि'—Abhanavagupta explains the verse
as follows "लावण्य सस्थानमुग्धिमा कान्ति प्र । ताभ्या परि-
प्रितानि सविभक्तानि हृद्यानि सपादितानि दिङ्मुखानि येन ।
अधुना कोपकालुष्यात् अनन्तर प्रसादीन्मुख्येन स्मेरे ईपदविहसनशीले
तरलायते प्रसादान्दालनविकाससुन्दरे अक्षिणी यस्या तस्या
आमन्त्रणम् । अथ चाधुना न एति, वृत्ते तु क्षणान्तर क्षोभमगमत् ।
कोपकपायपाटलस्मेर च तत्र मुख सन्ध्यारुणपूर्णशशधरमण्डलमेवेति
भाव्य क्षोभेण चलचित्ततया सहृदयस्य । न चंति तत सुन्यवत-
मन्वर्षतयाय जलराशिर्जाड्यमचय । जलादय शब्दा भावार्थप्रधाना
इत्युक्तं प्राक् । अत्र च क्षोभो मदतविकारात्मा सहृदयस्य त्वन्मुखा-
वलोकनेन भवतीतीयत्यभिधाया विश्राग्ततया, रूपक ध्वन्यमानमेव ।
वाच्यालकारदत्तात्र श्लेष । स च न व्यञ्जक । अनुरणनरूप यद्रूप-
कमर्थशक्तिव्यञ्जक तदाश्रयेणेह काव्यस्य चास्त्व व्यवतिष्ठते । तत-
स्तेनैव व्यपदेश इति सवन्ध ॥"— *Op cit*, pp 263-64 For
Mahimabhatta's observations see *Op cit*, p 431

TEXT

§ ४५ । उष्माध्वनिर्यथा—

वीरानं रमड घुसिणरणम्मिणतदा पिआत्थणुच्छद्रे ।
दिही रिउगअनुम्भत्यन्मि अह वदलसिन्दुरे ॥

यथा वा ममैव विपमवाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्य—
 तं ताण सिरिसहोअरअणाहरणम्मि हिअअमेकरसं ।
 विम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥

आक्षेपध्वनिर्यथा—

स वक्तुमखिलाब् शक्तो ह्यग्रीवाश्रितान् गुणान् ।
 योऽभ्युकुम्भैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधेः ॥
 अत्रातिशयोक्त्या ह्यग्रीवगुणानामवर्णनोयताप्रतिपादनरूप-
 स्यासाधारणतद्विशेषप्रकाशनपरस्याक्षेपस्य प्रकाशनम् ॥

EXPOSITION

§ 45. 'वीराण'... 'बहुलसिन्दूरे'—*Locana* thus explains the
 verse : प्रसाधितप्रियतमाश्वासनपरतया समनन्तरीभूतयुद्धत्वरित-
 मनस्कतया च दोलायमानदृष्टित्वेऽपि युद्धे त्वरातिशय इति व्यतिरेको
 र्वाच्यालङ्कारः । तत्र तु।येयं ध्वन्यमानोपमा प्रियाकुचकुड्मलाभ्यां
 सकलजनवासकरेष्वपि शाश्वेषु भर्दनोद्यतेषु गजकुम्भस्यलेषु तद्वसेन
 रतिमाददानामिव बहुमान इति सैव वीरतातिशयवमत्कारं विषते
 इत्युपमायाः प्राधान्यम् ॥—*Op. cit.*, pp. 264-65.

यथा... कुसुमवाणेन—'असुरापरक्रमणे इति । त्रैलोक्य-
 विजयो हि तत्रास्य ध्वन्यंते । तेषामसुराणां पातालवासिनां यः
 पुनः पुनरिन्द्रपुरावमर्दनादि किं किं न कृतं तद्वृद्धयमिति यत्तेभ्योऽति-
 दुष्करेभ्योऽपि अकम्पनीयव्यवसायं तच्च । श्रीसहोदराणामत एव
 अनिर्वाच्योत्कर्षाणामित्यर्थः । तेषां रत्नानाम् आ समन्तात् हरणे
 एकरसं तत्परं यद् हृदयं तत् कुसुमवाणेन सुकुमारतरोपकरणसंगारेण
 प्रियाणां विम्बाघरे निवेशितम् । तदवलोकन-परिधुम्बन-दर्शनमात्र-
 कृत्यताऽभिमानयोगि तेन कामदेवेन कृतम् । तेषां हृदयं तदत्यन्तं
 विजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानमभूदिति यावत् । अत्रातिशयोक्ति-
 र्वाच्यालङ्कारः । प्रतीयमाना चोपमा । सकलरत्नसारतुल्यो विम्बाघर

इति हि तेषां बहुमानो वास्तव एव । अत एव न रूपकध्वनि ।
रूपकस्यारोप्यमाणत्वेन अवास्तवत्वात् । तेषामसुराणां वस्तुवृत्त्येव
सादृश्य-स्फुरति । तदेव च सादृश्य चमत्कारहेतु-प्राधान्येन ॥—

Op. cit., pp 265-66 Thus, the above two verses are instances of अयंशक्तिमूलोपमाध्वनि.

एव वक्तुम्... महोदधे—According to Ānandavardhana this verse illustrates आक्षेपध्वनि, because the impossibility of describing the innumerable qualities of Hayagrīva is suggested from the apparent assertion to the contrary. As Abhinavagupta puts it 'अवर्णनीयताप्रतिपादनमेवाक्षेपस्य रूपमिष्ट-प्रतिषेधात्मकत्वात्'. But Rūyyaka in his *Alāṅkāra Śarvasva* criticises this view of the Dhvanikāra. He contends that *real negation* does not constitute आक्षेप. The *negation* must be *apparent* and *unreal*. But in the illustration cited by the Dhvanikāra the *suggested negation* of the possibility of description is *real* and consequently he is *erroneous*. We quote the following extract from Ruyyaka's treatise —

अयं चोक्षेपो ध्वन्यमानोऽपि भवति । यथा—

‘गणिकासु विधेयो न विश्वामो वल्लभ । त्वया ।

‘विश्वामो वल्लभे बुधेतेऽन्ये निमा घनपरायणा ॥’

अत्र हि गणिकाया उक्तौ तद्वापावितप्रस्तावे नाह गणिकेति प्रतीयते । न चासौ निषेध एव । गणिकात्वेनावरिद्यततमेव गणिकात्वस्य निषेधनात् । सोऽयं प्रस्तुतद्रूपो निषेधोभागरूपो यत्र गणिकायां शुद्धस्नेहनिबन्धनत्वेन पाविमुत्पत्तादौ विरोधे पर्यवस्यति इत्युत्तेष्वपि आक्षेपस्यनिरयम् ॥ ३ तु—‘यैश्चैकमुक्तिर्न्यायः सवर्णो—’ इत्याक्षेपत्वेनावुदाहायम् । निषेधस्यैवात्र गम्यमानत्वात् । न निषेधाभासस्य । गुणानां यत्तुमत्प्रत्यय एवात्र सात्पर्यम् । तत्र निषेध एवात्र चमत्कारो न निषेधाभासहेतुव इति नाक्षेपध्वनिधीरत्र कार्या ।

सर्वदोष्टनिषेधाभासस्य विध्यन्मुखस्याक्षेपत्वमिति स्थितम् ॥”—
Op. cit., p. 119. But Jagannātha justifies the Dhvanikāra's
 view by controverting Rūyyaka's criticism. Comp. इत्यं
 स्वस्वाभिमानभेदादाक्षेपाणां भेदात्तद्धवनीनां स्थिते विवेके 'स वक्तुम्
 —' इति पद्यं ध्वनिकारैराक्षेपध्वनित्वेनोदाहृतं 'स्वाभिमताक्षेपान-
 भिव्यक्तेरनुदाहरणमेवैतत्' इति नियुक्तिकं वदन् अलंकारसर्वस्वकृत्
 परास्तः । न हि आभासरूप एव निषेध आक्षेप इत्यस्ति वेदस्याज्ञा ।
 नापि प्राचामाचार्याणाम् । नचापि युक्तिः । येन ध्वनिकारोक्तमु-
 पेक्ष्य त्वदुक्तं श्रद्धदधीमहि । प्रत्युत यैपरीत्यमेवोचितम् । ध्वनि-
 कृतमालंकारिकसरणिव्यवस्थापकत्वात् । न हि अस्मिन् शास्त्रे
 आक्षेपादिशब्दसकेतग्राहक प्रमाणान्तरमस्ति, ऋते प्राचीनवचनेभ्यः ।
 अन्यथा सकलविपर्यासापत्तेः ॥—*Op. cit.*, pp. 567-68.

TEXT

§ ४६ । अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुरणनरूप-
 व्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणरूपव्यङ्ग्यश्च संभवति । तत्राद्यस्योदा-
 हरणम्—

देव्वाएत्तम्मि फले किं कीरइ एत्तिअं पुणा भणिमो ।

कड्डिल्लपल्लवाः पल्लवाणं अण्णाणं ण सरिच्छा ॥

पदप्रकाशश्चायं ध्वनिरिति वाक्यस्यार्थान्तरतात्पर्येऽपि सति न
 विरोधः । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—

हिअअट्टाचिअमण्णुं अवरुण्णमुट्ठं हि मं पसाअन्त ।

अवरद्धस्स त्रि ण हु दे पट्टजाणअ रोसित्तं सक्कं ॥

अत्र हि वाच्यविशेषेण सापराधस्यापि बहुस्य कोपः कर्तु-
 मशक्य इति समर्थकं सामान्यमन्वितमन्यत् तात्पर्येण प्रकाशते ॥

EXPOSITION

§ 45. अर्थान्तरन्यासध्वनिः.....संभवति — Though शब्द-
 शक्तिमूलध्वनि has been discussed in a previous context and

the present section exclusively deals with अर्थशक्तिमूलध्वनि, yet Ānandavardhana has here a passing reference to शब्द-शक्तिमूलार्थान्तरन्यासध्वनि As Abhinavagupta remarks: 'संभवतीत्यनेन प्रसंगात् शब्दशक्तिमूलस्यात्र विचार इति दर्शयति।' —*Op. cit.*, p 256.

'देव्याएतन्मि..... सरिच्छा'—Here the word फल is शिल्प meaning 'fruit' and 'reward' Cp 'Locana': "अशोकस्य फलमा-
भ्रादिवत् नास्ति, किं क्रियता, पल्लवास्तु अतीव हृद्या इतीयताऽभिधा
समाप्तैव। अथ फलशब्दन्य शक्तिवशात् समयंकमस्य वस्तुनः पूर्व-
मेव प्रतीयते—'लोकोत्तरजिगीषातदुपायप्रवृत्तस्यापि हि फल' सपल्ल-
क्षण देवायत्तं कदाचित् न भवेदपि'—इत्येवरूप सामान्यात्मकम् ॥"
—*Op. cit.*, p 267. Thus, the suggested sense—*viz.* that the
rewards of our deeds depend upon the will of Providence is
a universal (सामान्यात्मक) statement, and it supports the
expressed idea—*viz.* that the Aśoka tree, though adorned with
twigs (पल्लव) of exquisite loveliness, has no fruits¹, because
Providence (देव) has so ordained it It is a case of पदप्रकाश्य
शब्दशक्तिमूलध्वनि, because the substitution of another syno-
nymous word for the single word फल which is शिल्प, would
fail to give rise to the cognition of the universal judgement
noted above.

पदप्रकाशश्चायं न विरोध —Now, one might argue
that the verse as a whole is an instance of अप्रस्तुतप्रकाशा based
on सारूप्य where the statement of an अप्रस्तुत विशेष (*particular
idea*) suggests a similar प्रस्तुत judgement For example, the
statement about अशोक suggests the idea of a person
disappointed in his hopes endowed with merits as he is.
Thus it should rather be a case of वाक्यप्रकाशध्वनि. To this

1. Compare, 'नाम्यगोते व' शान्'—*Sāhityadarpaṇa*. X.

Ānandavardhāna answers that the particular word फल suggests the figure of speech अर्थान्तरन्यास, while the verse as a whole suggests the universal proposition "So the factors of substrata of suggestion being different, there is no conflict between the two Comp °Locana ननु अस्य सर्ववाक्यस्य अप्रस्तुतप्रशंसा प्राधान्येन ध्यङ्गता, तत् कथमर्थांतरन्यासस्य ध्यङ्गता, -द्वयोरुपगमदेकत्र प्राधान्यायोगादित्याशङ्क्याह—पदप्रकाशेति । सर्वो हि ध्वनिप्रपञ्चः पदप्रकाशो वाक्यप्रकाशश्चेति वक्ष्यते । तत्र फलपदेऽर्थान्तरन्यासध्वनिः—प्राधान्येन ।—वाक्ये—तु—अप्रस्तुतप्रशंसा ।—अत्रापि पुनः फलपदोपात्तरामर्थ्यसमर्थकभावप्राधान्यमेव भातीत्यर्थान्तरन्यासध्वनिरेवायमिति भावः ॥—Op cit, pp. 267-68. ३

३ 'हिअञ्ज - सक्क'—This is an instance of अर्थशक्ति-मूल अर्थान्तरन्यासध्वनि Comp °Locana हृदये स्थापितो न वहि प्रकटितो मयुर्यथा । अत एवाप्रदर्शितरोपमुखीमपि मा प्रसादयन् हे बहुज्ञ ! अपराद्धस्यापि तव न खलु रोपकरण शक्यम् । अत्र बहुज्ञेति आमन्त्रणार्थो विशेषेण पयवसित । अनन्तरं तु तदर्थपर्यालोचनाद् यत् सामान्यरूप समर्थकं प्रतीयते तदेव चमत्कारकारि । सा हि खण्डिता सती वेदग्यानुनीता त प्रत्यमूया दर्शयतीत्यमाह । य कश्चिद् बहुज्ञो घूर्तं स एव सापराधोऽपि स्वापराधावकाशमाच्छादयतीति मा त्वमात्मनि बहुमान मिथ्या ग्रहीरिति ॥—Op cit, p 268

TEXT

§ ४७ । ज्यतिरेकध्वनिरप्युभयरूपः संभवति । तत्राय-
स्योदाहरणं प्राक् प्रदर्शितमेव । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—

जाएज्ज वणुहेसे खुज्जं विअ पाअवो गडिअरत्तो ।
मामाणुसम्मि लोए ताएक्करसो दरिदो अ ॥

अत्र हि त्यागैकरसस्य दरिद्रस्य जन्मानभिनन्दनं च्रुदितपत्र-
कुञ्जपादपजन्माभिनन्दनं च साक्षाच्छब्दवाच्यम् । तथाविधादपि
पादपात् तादृशस्य पुंसोऽप्रमानोपप्रमेत्त्वप्रतीतिपूर्वकं शोच्यता-
यामाधिक्यं तात्पर्येण प्रकाशयति ॥

EXPOSITION

§ 47. तत्र... प्रवेशितमेव—*Vide* the verses 'खं रोऽयुञ्ज्व-
लयन्ति' and 'रक्तम्वम्—' for शब्दशक्तिमूलव्यतिरेकध्वनि. अत्र
हि... प्रकाशयति—*Anandavardhana* states that the contrast
(व्यतिरेकः) between a tree, gnarled and devoid of foliage, and
a generous and kind hearted person in straitened circumstance
is cognised in the wake of the similarity (सादृश्यं) which is
first apprehended, since, as has been noted before, व्यतिरेक
must be based on *ओपमेयं* Comp. *Locana* : जायेय, यनोद्दिने एव
वनस्यैकान्ते गहने यत्र स्फुटनखहृवक्षसपत्या प्रकृतेऽपि न कश्चित् ।
कुञ्ज इति रूपघटनादावनेपयोगो । गलितपत्र इति । छायामपि न
करोति । तस्य को पुष्पकं श्वत्तमित्यभिप्रायः । तादृशोऽपि कदाचि-
दाङ्गारिकस्योपयोगी भवेत् उलूकादीनां वा निवासार्थेति भावः ।
मानुष इति । सुलभार्थिजन इति भावः । लोक इति । यत्र लोचयते
सोऽर्धभिस्तेन चार्थिजनो न च विञ्चित् शक्यते यत्तु तन्महद्
वैरासमिति भावः । अत्र वाच्यालकारो न कश्चित् । उपमानेत्यनेन
व्यतिरेकस्य मागपरिदुद्धि करोति । आधिक्यमिति । व्यतिरेक-
मित्यर्थः ॥—*Op. cit.*, pp 269 270. *Vide Vyaktiviveka* :
'जाण्डज—' इत्यत्र यद्योवनस्वरूपस्याप्रस्तुतस्यैव वनपादपस्य,
पुंसश्च कस्यचिद् दरिद्रस्य प्रस्तुतस्य अनुपयोगिताया निष्कलदो-
हमधोरूपभिनन्दनजन्मताप्रतीतो तुल्यायां यदेतदेवस्यैव जन्मानभि-
नन्दनं नेतरस्य तत् तस्य शोच्यतातिरेकलक्षणं व्यतिरेकमनुमाप-
यतात्यस्य व्यतिरेकानुमिति-व्यपदेशसिद्धिः ॥—*Op. cit.*, p. 437.

TEXT

§ ४८ । उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा—

चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येप पथिकान् मधौ मलयमारुतः ॥

अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्च्छाकारित्वं यन्मथोन्माथ-
दायित्वेनैव । तच्च चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितं त-
त्वेनोत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षा साक्षादनुक्ताऽपि वाक्यार्थसामर्थ्याद्-
अनुरणनरूपा लक्ष्यते । न चैवंविधे विषय इवादिशब्दप्रयोग-
मन्तरेण असम्बद्धतैवेति शक्यते वक्तुम् । गमकत्वादन्यत्रापि
तदप्रयोगे तदर्थव्यवहारेणैव । यथा—

ईसाकल्लसस्य वि तुह मुहस्स णं एस पुण्णिमाचन्दो ।

अज्ज सरिसत्तणं पाविऊण अङ्गे विअ ण माइ ॥

यथा वा—

त्रासाकुलः परिपतन् पारतो निकेतान्

पुभिनै कैश्चिदपि धन्विभिरन्ववन्धि ।

तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिद्गुणाभि-

राकर्णपूर्णनयनेषु हतेक्षणश्रीः ॥

शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ॥

EXPOSITION

§ 48 Here the expressed sense is coherent and complete in itself, even without the apprehension of उत्प्रेक्षा, if we take 'मूर्च्छितः' to mean 'swelled, increased' (उपचित). But when the वाच्यार्थ has been understood, the idea of उत्प्रेक्षा in the form 'मूर्च्छित इव' where the root मुच्छ् means 'to swoon away' is suggested.¹ As Abhinavagupta remarks—"विषयानेन हि मूर्च्छितो व हित उपचितो मोहं करोति । एकश्च मूर्च्छितः

1. 'मुच्छं मोहसमुच्छ्राययोः'—Dhātu-Patha.

पथिकमध्येऽन्येषामपि धैर्यच्युतिं विदधन्मूर्च्छां करोति-इत्युभययोत्-
 प्रेक्षा ॥'—Thus, it is a case of उत्प्रेक्षाध्वनि, and not of
 प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, which should not be confounded with the
 former.¹ Viśvanātha distinguishes the two categories thus :
 प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा—

‘तन्वङ्गाराः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥’

—अथ लज्जयेवैतीवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एवमन्यत् । ननु
 ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽङ्काराणां सर्वेषामपि व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तम् ।
 संप्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वम् । उच्यते—
 व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां ‘महिला-सहस्र—’ इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनापि
 वाक्यविश्रान्तिः । इह तु स्तनयोलङ्गाया असंभवात् लज्जयेवेत्युत्-
 प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्य-प्रतीयमानयोर्भेदः ॥’—*Sāhityadarpana*, X.

न चैवंपिद्ये....दर्शनात्—It cannot be argued that the non-
 mention of the particle इव is a defect here. Since even in a
 case of प्रतीयमानोत्प्रेक्षा (as distinguished from उत्प्रेक्षाध्वनि)
 the sense of उत्प्रेक्षा is understood even without इव. Ānanda-
 vardhana cites the verse ‘ईसाकलुसस्र—’ in support of his
 statement. For explanation see *Locana* : ‘सस्येवादेरप्रयोगेऽपि
 तस्यास्येऽस्युत्प्रेक्षारूपस्यावगते. प्रतीतिवर्शनात् । एतदेवोदाहरति—
 यथेति । ईर्ष्याकलुषस्यापीपदरूपच्छायाकस्य । यदि तु प्रसन्नस्य
 मुखस्य सादृश्यमुद्देहेत्. सर्वदा वा, तत् किं कुर्यात् स्वमुखं स्वेतद्
 भवतीति मनोरथानामपि अनयनिश्चित्यपिगदस्याभिप्रायः । अहं

1. Kuntaka, however, cites the verse ‘सदनायक—’ as
 an illustration of प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, where particles such as
 इव etc. expressive of उत्प्रेक्षा, are understood. *Ide op. cit.*,
Résumé (*Unmeṣa III*), p. 194.

स्वदेहे न मात्येव दश दिशः पूरयति यतः । अथ इयता कालेन एकं
दिवसमात्रमित्यर्थः । अत्र पूर्णबन्धेण दिशां पूरणं स्वरससिद्धमेव
मुत्प्रेक्ष्यते ॥” — *Op. cit.*, p. 271.

यथा वा . . . प्रमाणम्—One might, however, contend that the particle णं (ननु) in the above verse signifies उत्प्रेक्षा and consequently it cannot prove the thesis that (उत्प्रेक्षा is apprehended even if इव etc. are suppressed. Anticipating such a possible “objection” the Dhvanikāra cites another illustration which is altogether “devoid of particles expressive (वाचक) of उत्प्रेक्षा—

—“As Abhināvagūpta puts it : “ननु ननु-शब्देन वितर्कोत्प्रेक्षारूपमावेक्षाणेन असम्बद्धता निराकृतेति संभाव्यमान उदाहरणान्तरमाह—यथा चेति : परितः सर्वतो निकेतान् परिपतेन्नाक्रमन्न कश्चिदपि चापपाणिभिरसौ मृगोऽनुबद्धस्तथाऽपि न वचित् तस्योत्रानचापलयोयात् स्वाभाविकादेव । तत्र चोत्प्रेक्षा ध्वन्यते—अङ्गनाभिराकर्णपूर्णनेत्रशरैर्हता ईक्षणधीः सर्वस्वमूता यस्य यतोऽतो न तस्योत्र” — *ibid.* Anandavardhana appeals to the experience of the सहृदय’s on this question of verbal cognition (शाब्दज्ञान). If the सहृदय’s apprehend उत्प्रेक्षा even if इव etc. are absent, no logic can controvert this experience, which must be taken valid. Mahimabhaṭṭa too reproduces this statement of Anandavardhana where he reads प्रतीतिः for प्रसिद्धिः. Compare : “शब्दार्थव्यवहारे च प्रतीतिरेव प्रमाणम् । प्रतीतार्थश्चापि शब्दः प्रयुज्यमानः पीनरुतस्यमेवावहतीति अथेवार्थस्य अवगमाद् उत्प्रेक्षानुमितिरित्योपा व्यपदिश्यते ॥” — *Op. cit.*, pp. 449-40.

1. Compare ‘युक्त्या पर्यनुपुज्येत स्फुरन्नुभवः इत्या’—Dharmakīrti.

TEXT

§ ४९ । श्लेषध्वनिर्यथा—

रम्या-इति प्राप्तवतीः पताकाः
 रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।
 यस्यामसेवन्त नमद्बलाकाः
 समं वधूभिर्वलभीषुवानः ॥

अत्र वधूभिः सह बलभीरसेवन्तेति वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरं वध्व
 इव बलभ्य इति श्लेषप्रतीतिरशब्दाऽप्यर्थसामर्थ्यान्मुख्यत्वेन
 विवर्त्तते ॥

EXPOSITION

§ 49. The word 'समम्' denotes 'similarity' (तुल्यम्)
 as well as 'simultaneity' (सह). When the expressed sense is
 cognised the second meaning of 'समम्'—viz. सह, is taken
 into account. But to सहृदय's, the first meaning is suggested
 thereafter, which leads to the apprehension of the *double entendre*
 in the adjuncts qualifying बलभीः—viz. रम्याः, पताकाः,
 प्राप्तवती. etc. which now qualify the term वधू also, thus
 finally suggesting the apprehension of similarity between वधू
 and बलभी. Compare 'Locana', पताका ध्वजपटान् प्राप्तवतीः ।
 रम्या ति हेतोः । पताका. प्रसिद्धी. प्राप्तवतीः । किमाकाराः
 प्रसिद्धीः, रम्या इत्येवमाकाराः । विविक्ता जनसङ्कुलत्वा-
 भावाद् इत्यतो हेतो रागं समोगाभिलाष वर्धयन्तीः । अन्ये तु
 रागं विविक्षोभामिति । तथा रागमनुराग वर्धयन्तीः । यतो हेतो
 विविक्ता विभवताङ्गघो लटभा या । नमन्ति बलीकानि हृदिपर्यन्त-
 भागा यामु । नमन्तो बल्यस्त्रिबली लक्षणा यासाम् । सममिति
 सहैत्यर्थः ॥ ननु सम शब्दान् तुल्यार्थोऽपि प्रतीतः । सहम् । सोऽपि
 श्लेषवशात् । श्लेषस्य नाभिधावृत्तेरालिप्त, अपि स्वर्थसौन्दर्य-
 यलादेवेति सर्वथा ध्वन्यमान एव श्लेषः । अत एव वध्व इव बलभ्य

इत्यभिदधताऽपि वृत्तिकृतोपमाध्वनिरिति नोक्तम् । श्लेषम्यवात्र
मूलत्वात् । समा इति हि यदि स्पष्ट भवेत् ततोपभोग्या एव स्पष्टत्वाच्
श्लेषस्तदाक्षिप्तः स्यात् । सममिति निपातोऽञ्जसा सहायंवृत्ति-
व्यञ्जकत्वबलेनैव क्रियाविशेषणत्वेन शब्दःश्लेषतामेति । न च तेन
विनाऽभिधायया अपरिपुष्टतां काचित् । अत एव समाप्तायामेवाभिधायं
सहृदयैरेव स द्वितीयोऽर्थोऽप्यकप्रयत्नेनैवावगम्यः । यथोक्तं 'क्-
'शब्दार्थ-शासनज्ञानमात्रेणैव'—इत्यादि । एतच्च सर्वोदाहरणेष्व-
नुसर्तव्यम् । 'पीनहर्षत्रो दिवा नात्ति'-इत्यत्राभिधेवापर्यवसिता
इति सैव स्वार्थनिर्वाहायार्थान्तर गद्धान्तर व कर्पंतीत्यनुमानस्य
श्रुतार्थापत्तेर्वा ताकिंक-मीमासकयोर्न ध्वनिप्रसङ्ग इत्यल बहुना ॥—
pp. 272-74 Mahimabhatta's comments on this verse are
worth note : 'रम्या—' इत्यत्र काव्यायं प्रतीतेरनन्तरमुपमाप्रतिभोद्-
भदनिबन्धनभूतं न किञ्चिदवधारयाम., यत्सामर्थ्यात् वध्व इव
वलम्ब्य इत्यमुमयंमदगच्छेम । न चोभयार्थसाधारणस्य वलभीविशेषण-
कलापस्यैव तत्र निबन्धनभाषोऽवगन्तुं युक्तः । तस्य भिन्नविभक्तिकस्य
वधूमिरभिसम्बन्धानुपपत्तेरित्युक्तमेव । अथ सममित्यस्य तुल्यार्थस्य
वधूवलभीराबन्धबलात् विभक्तिविपरिणामेन कल्पिततदुचितविभ-
क्त्यन्ताना वधूना विशेपणकलापाभिसबन्धसहत्वात् वलभीभिः सहोप-
मानोपमेयभावावगतिर्भवति, यथा 'सममिन्दुना सक्लकलोऽब्धिरुदित.'-
इति । एव तर्हि तुल्यतासबन्धाव रण निबन्धनेय वधूवलभीनामु-
पमानोपमेयभावावगतिरिति नामी अनुमेयतामतिपतति इति श्लेषानु-
मितिरिति उच्यते ॥—*Op cit*, pp 440-41

TEXT

§ ५० । यथासंख्यध्वनिर्यथा—

अद्भ्रितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च सहकारः ।

अद्भ्रितः पल्लवितः पुष्पितश्च हृदि मदनः ॥

अत्र हि यद्गोद्देशमनुद्देशे यच्चारुत्वमनुकरणरूपं मदनविशेषण-
भूताद्भ्रितादिशब्दगतं तन्मदनसहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चय-
लक्षणाद् वाच्यादतिरिच्यमानमालक्ष्यते । एवमन्येऽप्यर्लकारा
यथायोगं योजनीयाः ॥

EXPOSITION

§ 50. *Vide* Mahimabhatta's remarks 'अङ्कुरित —' इत्यत्र
मुस्यामुस्याङ्कुरितत्वादिधर्मविशिष्टया सहकारमदनयो प्रमाणान्तराव-
गतकार्यकारणभावयोरपि अनिशयोक्तिच्छायया मस्तुल्यकालतयोप-
निबन्धस्तत्र कार्यकारणधर्माणा यथाश्रुतक्रम सस्थासाम्यमेव
यथासद्यमनुमापदति, यथाश्रुतक्रमातिक्रमे प्रयोजनाभावात् निबन्धना-
भावाच्च । को हि अविप्लुतमतिरसनि बाधके श्रुतमर्थमनादृत्य
अश्रुत परिकल्पयेत् इति यथासहयानुमतिरितीयमुच्यते—*Op cit*,
p. 442

एवमन्येऽपि . . . योजनीया — *Abhinavagupta* in the follow-
ing extract cites a few more instances of अर्थशक्तिमूलालकार-
ध्वनि *Comp* यथा च दीपकध्वनि —

‘मा भवन्तमनल पवनो वा धारणो मदकल परधुर्वा ।

वज्रमिन्द्ररुद्विप्रसूत वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥

इत्यत्र चाधिष्ठेति गोप्यमानादेव दीपकादत्यन्तस्नेहास्पदत्वप्रतिपत्त्या
घातत्वनिष्पत्ति । अप्रस्तुतप्रसन्नसाध्यनिरपि—

दुण्डुल्लम्बो मरिहिसि कण्ठजकलिजाइ नभइवणाइ ।

मालइकुमुमसरिच्छ भगर भमन्तो ण पाविहिसि ॥

प्रियतमेन साधमुद्याने विहरन्तो वाचिन्मायिका भ्रमरमेवमाहेति
भूङ्गस्य अनिघाया प्रस्तुतत्वमेव । न चाभ्यन्तणादप्रस्तुत्वावगति,
प्रत्युत्तामन्वण तस्या मीम्यध्विज्जुम्भितमिति अनिघया तावत् नाप्रस्तुत-
प्रसन्ना साध्या । समाप्तार्था पुनरभिप्राया वाच्याप्यंवालादन्वापदेशता
ध्वन्यत । यत् सोभायाभिमानपूर्णा गुणुमारपरिपलमारतीकुमुम-

सदृशी कुलवधूनिर्व्याजप्रेमपरतया कृतकध्वेदम्भप्रसिद्धप्रतिशयानि
 शम्भलीकण्टकव्याप्तानि दूरामोदकतकीवनस्थानीयानि वेश्याकुला-
 भौतिश्चेतश्च चञ्चूयमाणं प्रियतममुपालभते ॥ अपह्नुतिध्वनियथा
 अस्मदुराध्यायभट्टेन्दुराजस्य—

यः कालागुरुपत्रभङ्गरचनावासकसारायते
 गौराङ्गीकुचकुम्भभूरिसुभगाभोगे सुधाधामनि ।
 विच्छेदानलदीपितोतकवनिताचेतोधिवासोद्भव
 सन्तापं विनिनीपुरेप वितर्तरङ्गनन्ताङ्गि स्मरः ॥

अथ चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनो लक्ष्मणो वियोगाग्निपरिचितवनिता-
 हृदयोदितप्लोपमलीमसच्छवि-मन्मथाकारतयाऽपह्नुवो ध्वन्यते । अत्रैव
 ससन्देहध्वनिः—यतश्चन्द्रवर्तिनस्तस्य नामापि न गृहीतम् । अपि
 तु गौराङ्गीस्तनाभोगस्थानीये चन्द्रमसि कालागुरुपत्रभङ्गविच्छिद्यस्या-
 स्पदत्वेन यः सारतामुत्कृष्टतामाचरतीति तन्न जानीमः, किमेतद्वस्तु-
 इति ससन्देहोऽपि ध्वन्यते । पूर्वमनङ्गीकृतप्रणयामनुत्पत्ता विरहोत्-
 कण्ठना बलभागमनप्रतीक्षापरत्वेन कृतप्रसाधनादिविधितया वासक-
 सञ्जीभूता पूर्णचन्द्रोदयावसरे दूतीमुखानीतः प्रियतमस्त्वदीयकुचकलश-
 न्यस्त-कालागुरुपत्रभङ्गरचना मन्मथोद्दीपनकारिणीति चाटुकं
 कुर्वाणश्चन्द्रवर्तिनी चेयं कुवलयदलश्यामलकान्तिरेवमेव करोति
 इति प्रतिवस्तूपमाध्वनिरपि । सुधाधामनीति चन्द्रपर्यायतयोपात्तमपि
 पद सन्तापं विनिनीपुरिद्यत्र हेतुतामपि व्यनक्ति इति हेत्वलंकार-
 ध्वनिरपि । स्वदीयकुचशोभा मृगाङ्गशोभा च सह मदनमुद्दीपयत
 इति सहोक्तिध्वनिरपि । 'स्वतकुचसदृशश्चन्द्रश्चन्द्रसमस्त्वत्कुचा-
 भोग' इत्यर्थप्रतीतिरूपमेयोपमाध्वनिरपि । एवमन्येऽप्यत्र भेदाः
 शक्योत्प्रेक्षा । महाकविवाचोऽस्या कामधेनुत्वात् । यतः—

हेलाऽपि कस्यचिदचिन्त्यफलप्रसूत्यै

कस्यापि नालमणवेऽपि फलाय यत्नः ।

दिग्दन्तिरोमचलनं घरणिं घुनोति

खात् सपतन्नपि लता चलयेन्न भृङ्गः ॥

—Op. cit., pp. 274-277.

TEXT

§ ५१। एवमलंकारध्वनिमार्गं व्युत्पाद्य तस्य प्रयोजनवत्तां
ख्यापयितुमिदमुच्यते—

शरीरोकरणं येषां वाच्यत्वे न व्यञ्जितम ।

तेऽलङ्काराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गताः ॥२८॥

ध्वन्यङ्गता चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च ।
तत्रेह प्रकरणाद् व्यङ्ग्यत्वेनेत्यवगन्तव्यम् । व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलंकाराणां
प्राधान्यविवक्षायामेव सत्यां ध्वनावन्तःपातः । इतरथा तु शुणीभूत-
व्यङ्ग्यत्वं प्रतिपादयिष्यते ॥

EXPOSITION

§ 51. Ānandavardhana now brings out the difference between an *expressed* and a *suggested* poetic figure. The self-same poetic figure when suggested comes to acquire an indescribable charm that was foreign to it when it was expressed in words. When *expressed* they are like popular ornaments such as necklace, bangles etc. or if carefully worked out they can at most hope to attain the status of such objects of decoration as कुङ्कुमद्रव्य (saffron-paste), that are more closely related to the body than the former. Nevertheless, they remain nothing but external appendages. But those identical अलंकार's are turned into the very soul of poetic art if they are conveyed through the function of suggestion. Such is the spell of the power of *suggestion*. As Abhinavagupta observes: मनुष्यास्तावत् चिरन्तनैरलंकारास्तेषां तु भवता यदि व्यङ्ग्यत्वं प्रदर्शितं किमियतेत्याशङ्क्याह—एवमि-

यादि । येषामलकाराणा वाच्यत्वेन शरीरीकरण शरीरभूतात् प्रस्तुतादर्थान्निरभूततया अशरीराणा कटकादिस्थानीयानां शरीरतापादन व्यवस्थित सुकवीनामयत्नसपाद्यतया । यदि वा वाच्यत्वे सति येषा शरीरतापादनमपि न व्यवस्थित दुर्घटमिति यावत् । तेऽलकारा ध्वनेर्व्यापारस्य काव्यस्य वाऽङ्गता व्यङ्ग्यरूपतया गता सन्त परा दुर्लभा छाया कान्तिमात्मरूपता यान्ति । एतदुक्तं वति—सुकविर्विदग्धपुरन्धीवत् भूषण यद्यपि श्लिष्ट योजयति, तथापि शरीरतापत्तिरेवास्य कष्टसपाद्या कुङ्कुमपीतिकाया इव ।^१ आत्मतायास्तु का सभावनाऽपि । एवम्भूता चैव व्यङ्ग्यता या अप्रधानभूताऽपि वाच्यमात्रालकारेभ्य उत्कर्षमल काराणा वितरति । बालक्रीडायामपि राजत्वमिवेत्यमुमर्थं मनसि कृत्वाह—इतरथात्विति ॥— *Op cit*, pp 278-79

इतरथा तु . प्रतिपादयिष्यते—*Vide Karikā*, III 34 'प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्य काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्ग्यचान्वये वाच्यचारुत्व स्यात् प्रकर्षवत् ॥'—and *ītti* thereon, which reads as follows .
"व्यङ्ग्यचालकारस्य गुणीभावे दीपकादिविषय ॥"

TEXT

§ ५२ । अङ्गिचेन व्यङ्ग्यतायामप्यलंकाराणां द्वयी गतिः । कदाचिद् वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते, कदाचिदलंकारेण । तत्र—
व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलंकृतयस्तदा ।

1 Bhoja in his *Śṅgārāprakāsa* classifies *alamāras* into three categories, on the basis of the degree of their intimacy with the *expressed sense* which constitutes the body of poetry. As he notes अलकाराश्च त्रिधा—बाह्या आभ्यन्तरा, बाह्याभ्यन्तराश्च । तेषु बाह्या—वस्त्र-मात्य-विभूषणादयः । आभ्यन्तरा—स्नान घूप विलेपनादयः ॥—*Vide Dr V Raghavan's Some Concepts of Alamkāra Śāstra*, p 53

अत्र हेतुः—

ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तिस्तदाश्रया ॥२६॥

यस्मात्तत्र तथाविधव्यङ्गलंकारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तम् ।

अन्यथा तु तद् वाक्यमात्रमेव स्यात् ॥

EXPOSITION

§ 52. The present *Kārikā* has been cited by Mammaṣa under *Kāvyaṣprakāsa*, v 2¹ Govinda explains the *Kārikā* as follows: "अत्र ध्वन्यङ्गता व्यङ्ग्यतया । ध्रुव ध्वन्यङ्गता ध्वनिव ता व्यज्यन्ते । तद्व्यञ्जकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः । कुतः ? काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्, काव्यवृत्तेस्तदभिसंधानपूर्वकत्वात् । वस्तुमात्रा-पेक्षयाऽलंकारस्य चारुतानियमादित्यर्थः । ननु यदलंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्य नातिशयनियमस्तदा कथमलंकारेण वस्तुमात्र-व्यञ्जने ध्वनित्वमिति चेत्, उच्यते—स एवार्थो वाच्यः सन्न तथा चमत्करोति यथा व्यङ्ग्यतापन्न इत्यनुभवतिद्धम् । अतो वाच्यताऽ-पकर्षहेतुः, व्यङ्ग्यता तु उत्तंकर्पायेति स्थितम् । यत्र चालंकारेण वस्तुमात्र व्यङ्ग्यं तत्रालंकारस्य वाच्यत्वेन किंचिदपकर्षितं, वस्तुमात्रस्य च व्यङ्ग्यत्वेन किंचिदुत्कर्षितं युज्यत एव ध्वनित्वम् । यत्र तु वस्तुनाऽलंकारो व्यज्यते, तत्र वस्तुलंकारयोर्वाच्यत्व-व्यङ्ग्यत्वा-भ्यामतिशयेनैवोत्कर्षापकर्षो इति कुतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाव-काशः । इदं तु चिन्त्यम् । एव चारुत्वाभावनिवन्धनं गुणीभूतत्वं मा भूत् । अगूढत्वादिनिवन्धने तु तस्मिन् को वारयितेति ॥"—
*Pradīpa, p. 145.

x The reading adopted by Mammaṣa is 'काव्यवृत्तेस्तदा-श्रयात्, which is also reading in the N S.P. Edn of our text.

2 Compare .

'विनीतकर्षापकर्षाभ्यां स्वस्त्वेषां न जातुचिन् ।

तदर्थमेव कथंश्लकारान् पर्वण्यम् ॥"—*Vyākṛtīśekhā*, p. 218.

TEXT

§ ५३ । तासामेवालंकृतीनाम्—
अलंकारान्तरव्यङ्ग्यभावे

पुनः,

ध्वन्यङ्गता भवेत् ।

चारुत्वोत्कर्षतो व्यङ्ग्यप्राधान्यं यदि लक्ष्यते ॥३०॥

उक्तं होतु— 'चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्य-विवक्षे'ति ।^१ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे चालंकाराणामनन्तरोपदर्शितेभ्य एवोदाहरणेभ्यो विषय उन्नेयः । तदेवमर्थमात्रेणालंकारविशेषरूपेण वाऽर्थान्तरस्यालंकारस्य वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबन्धने मति प्राधान्येऽर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिरवगन्तव्यः ॥

EXPOSITION

§ 53. तासामेव....विषय उन्नेय.—*Vide notes on Uddyota I (Sec. §30 ff)*. तदेवम्....अवगन्तव्यः—“व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकस्य च प्रत्येकं वस्तुवत्कारस्वरतया द्विप्रकारत्वात् चतुर्विधोऽयमर्थशक्त्युद्भव इति तात्पर्यम् ॥”—*Locana*, p 281.

TEXT

§ ५४ । एवं ध्वनेः प्रमेदान् प्रतिपाद्य तदाभासविवेकं फर्त्तुमुच्यते—

यत्र प्रतीयमानाऽर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते ।

वाच्यस्याङ्गव्या वाऽपि न.स्यासौ गोचरो ध्वनेः ॥३१॥

द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्च । तत्र य एव स्फुटः शब्दशक्त्याऽर्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मार्गी नेतरः ।

^१ Cf. *Vṛttis* on 1.13 (*Uddyota I. Sec. 32*).

स्फुटोऽपि योऽभिधेयस्याङ्गत्वेन प्रतीयमानोऽवभासते सोऽस्या-
नुरणनरूपव्यङ्गस्य ध्वनेरगोचरः ॥ यथा—

कमलाभरा णं मलिआ हंसा उडाविआ ण अ पिउच्छा ।

केण वि मामतडाए अब्भं उत्ताणअं फलिहं ॥

अत्र हि प्रतीयमानस्य मुग्धवध्वा जलधरप्रतिबिम्बदर्शनस्य
वाच्यङ्गत्वमेव । एवंविधे विषयेऽप्यत्रापि यत्र व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्य
चारुत्वोत्तरूपं प्रतीयमाना प्राधान्यमवसीयते, तत्र व्यङ्ग्यस्याङ्गत्वेन
प्रतीतेर्ध्वनेरविषयत्वम् । यथा—

वाणीरकुडङ्कोडीणसउणिस्सोलाहलं गुणन्तीए ।

घरकम्भवावडाए बहुए सोअन्ति अद्दाई ॥

एवंविधो हि विषय प्रायेण गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणत्वेन
निर्देक्ष्यते । यत्र तु प्रकरणादिप्रतिपत्त्या निर्धारितविशेषो वाच्योऽर्थः
पुनः प्रतीयमानाङ्गत्वेनैवावभासते सोऽस्यैवानुरणनरूपव्यङ्गस्य
ध्वनेर्मात्रः । यथा—

उच्चिणमृ पट्टिअकृसुमं मा धुण सेटालिअ इलिअमुण्हे ।

अह दे विसमचिराओ ससुरेण सुओ वलअसदो ॥

अत्र हि अविनयपतिना सह रममाणा सखी वहिःश्रुतवलय-
कलकलया सहसा प्रतिबोधयते । एतदपेक्षणीयं वाच्यार्थप्रतिपत्तये ।
प्रतिपत्तौ च वाच्येऽर्थे तस्याविनयप्रख्यादननात्पर्येणाभिधीय-
मानत्वात् पुनर्व्यङ्ग्याङ्गत्वमेवेत्यस्मिन्तानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनावन्त-
र्भावः ॥

EXPOSITION

§ 54 एव . प्रविवाच—Abhinavagupta thus sums up
the various classifications of ध्वनि, as shown by the Dhyani-
kāra in the present Uddyota परमिति । अविदक्षितायाश्चो
दिवक्षितायापरवाच्य इति द्वौ सूत्रभेदौ । आत्म्य द्वौ भेदो—प्रत्यक्ष-

तिरस्कृतवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यश्च । द्वितीयस्य भेदो—अलक्ष्य-
क्रमोऽनुरणनरूपश्च । पश्चिमस्त्रिविधः—कविप्रौढोक्तिकृतशरीरः,
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिकृतशरीरः, स्वतःसंभवी च । ते च प्रत्येकं
व्यञ्ज्यव्यञ्जकयोरेकभेदनयेन चतुधति द्वादशविधोऽर्थशक्तिसमूहः ।
आद्याश्चत्वारो भेदा इति षोडश मुख्यभेदाः । ते च पदवाक्य-
प्रकाशत्वेन प्रत्येकं द्विविधा वक्ष्यन्ते । अलक्ष्यक्रमस्य तु वर्ण-पद-
वाक्य-संघटना-प्रवन्धप्रकाशत्वेन पञ्चत्रिंशद्भेदाः ॥¹— °*Locana*,
p. 281. Pratihārendurāja's scheme of classification, as record-
ed by him in his *Laghuvṛtti*, is somewhat different :—

“तदेवं वाचकशक्तिसमूहेऽलंकारैकनियते वाच्यशक्तिसमूहे च रसा-
दिविषये व्यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वैकरूपत्वम् । वस्त्वलं-
कारविषये तु वाच्यशक्तिसमूहे व्यञ्जकत्वे प्रत्येकं वाच्यस्य विवक्षित-
त्वाविवक्षितत्वाभ्यां द्विभेदता । अतस्तत्समाश्रयणेन त्रिविधप्रतीय-
मानार्थनिष्ठस्यापि व्यञ्जकत्वस्य पदप्रकारता भवति । एतेषां च
षण्णां भेदानां मध्याद् द्वयोर्भेदयोर्वाच्यस्याविवक्षोक्ता । चतुर्षु
विवक्षितत्वम् । यत्र च विवक्षितत्वम् तत्र वाच्यस्य स्वतःसंभवि-
त्वात् प्रौढोक्तिसमाश्रयिष्वादिशरीरत्वाच्च द्विविध्यम् । अतस्तत्र
तस्याष्टो भेदा भवन्ति । एते चाष्टौ भेदा वाच्यस्य यत्राविवक्षा
तद्विषयाभ्यां पूर्वोदिताभ्यां द्वाभ्यां भेदाभ्यां संकलिताः सन्तो
दश संपद्यन्ते । एत एव तु पदवाक्यप्रकाशतया द्विगुण्यं भजमाना
विंशतिर्भवन्ति, वर्ण-संघटनाप्रवन्धा इत्येव व्यञ्जकत्वस्य वृत्तद्विधा-
दिगतस्य च पदवाक्यानुप्रवेशेनैवाविर्भाधात् ।...यथा च प्राधान्यभूते

1. Mammaṭa's classification is scrupulously based on this °*Locana*-text. It is to be observed, however, that Abhinava-
gupta does not include the तद्विषयाभ्यां पूर्वोदिताभ्यां द्वाभ्यां भेदाभ्यां संकलिताः सन्तो
दश संपद्यन्ते though it has been recognised by him and the Dhvanīkāra as
well as a separate division. See his comments on *Kārikā*, II.
23.

व्यङ्ग्य एषा व्यञ्जकता विंशतिविधा भवति तथा गुणीभूतेऽपि यथा-
संभवं योज्येति । तदाहुः—

निवक्ष्यमविवक्ष्यं च वस्त्वलंकारगोचरे ।
वाच्यं ध्वनी विवक्ष्यं तु शब्दशक्ति-रसास्पदे ॥
भेदपट्टके चतुर्धा यद् वाच्यमुक्तं विवक्षितम् ।
स्वतःसंभवि वा तत् स्यादधवा प्रौढिनिमित्तम् ॥
दश भेदा ध्वनेरेते विंशतिः पदवाक्यतः ।
प्रधानवद् गुणीभूते व्यङ्ग्ये प्रायेण ते तथा ॥इति॥”¹

—Op. cit., pp. 91-92.

Ānandavardhana now differentiates a genuine case of ध्वनि
from pseudo-ध्वनि (ध्वन्याभास). यत्र...गोचरो ध्वनेः—See
notes on Uddyota I. Sec. §38. कमलाकरा..फलिहं..अविपयत्वम्—
केनापि अनिपुणेन । वाच्याङ्गत्वमेवेति । वाच्येनैव हि विस्मय-
विभावरूपेण मुग्धमातिशयः प्रतीयत इति वाच्यादेव चास्त्वसंपत् ।
वाच्यं तु स्वात्मोपपत्तयेऽर्थान्तरं स्वोपकारवाञ्छया ध्वनयति ।’—
*Locana.

वाणीर.....अङ्गाइ—Abhinavagupta thus explains the
gūthā: ‘अत्र दत्तसकेतचौर्यकामुकरतसमुचितस्थानप्राप्तिध्वंन्यमाना
वाच्यमेवोपस्क्रुते । तथा हि गृहकर्मभ्यापृताया इत्यन्यपराया अपि,
वध्वा इति सातिशयलज्जापारतन्त्रावदाया अपि, अङ्गानि इति एक-
भवि न तादृगङ्गं यद् गाम्भीर्याविहित्यवशेन संवरीतुं पारितम्, सीद-
न्तीत्यास्तां गृहकर्मसंपादनं स्वात्मानमपि घत्तुं न प्रभवन्तीति । गृह-
कर्मयोगेन स्फुटं तथा लक्ष्यमाणानीति । अस्मादेव वाच्यात् साति-
शयमदनपरवशताप्रतीतिश्चास्त्यसंपत्तिः ॥—Op. cit., p. 283.

एवविधो .. निर्देशयते—Mammaṣa cites the verse as an

illustration of गुणीभूतव्यङ्ग्य of the असुन्दर type and observes : 'वाणीर—' इत्यत्र दत्तसकेतः कश्चित्प्रलताग्रहर्तुं प्रविष्टः इति व्यङ्ग्यात् सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम् ॥'— *Kāvya prakāśa*, Chap V.

यत्र तु . . . ध्वनेर्भागं.—Compare °*Locana* : प्रकरणमादिर्यस्य शब्दान्तरसंनिधानसामर्थ्यलिङ्गादेस्तदवगमादेव यत्रार्थो निश्चित-समस्तभावः । पुनर्वाच्यः पुनरपि स्वशब्देनोक्तोऽत एव स्वात्माव-गतेः संपन्नपूर्वत्वादेव तावन्मात्रार्थवसाधी न भवति, तथाविधश्च प्रतीयमानस्याङ्गतामेति योऽस्य ध्वनेर्विषय इत्यनेन व्यङ्ग्यतात्पर्य-निबन्धन स्फुटं वदता व्यङ्ग्यगुणीभावे त्वेतद्विपरीतमेव निबन्धनं मन्तव्यमित्युक्तं भवति ॥—*Op. cit.*, pp. 283-84.

उच्चिणसु . . . . . अन्तर्भावः.—°*Locana* explains the *Prakrit* stanza as follows : यतः श्वशुरः शोफालिंकालतिकां प्रयत्नं रक्षन् तस्या आकर्षणघूननादिना कुप्यति । तेनात्र विषमपरिपाकत्वं मन्तव्यम् । अन्यथा स्वोक्त्यैव व्यङ्ग्याक्षेपः स्यात् । अत्र च 'कस्स वा ण होइ रोसो'—इत्येनदनुमारेण व्याख्या कर्तव्या ॥ वाच्यार्थस्य प्रतिपत्तये लाभाय एतदपेक्षणीयम् । अन्यथा वाच्योऽर्थो न लभ्येत । स्वतःसिद्धतयाऽवचनीय एव सोऽर्थः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं व्यङ्ग्यस्थोपस्कारना प्रत्युक्तोक्ता भवेदित्याशङ्क्याह—प्रतिपन्ने चेति । शब्देनोक्त इति यावत् ॥—*Op. cit.*, pp. 284-85.

TEXT

§ ५५ । एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेस्तदाभासविवेके प्रस्तुते सत्यविनक्षितवाच्यस्यापि तं फक्तुं माह—

अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स्वलद्गतैः ।

शब्दस्य स च न ज्ञेयः सूरिभिर्विषयो ध्वनेः ॥३२॥

सबल्लहगतैरुपचरितस्य शब्दस्याव्युत्पत्तेश्चरक्षतेर्वा निबन्धो यः
स च न ध्वनेर्विषयः ॥ यतः—

सर्देष्वेव प्रभेदेषु स्फुटत्वेनावभासनम् ।

यद्व्यङ्गस्याङ्गिभूतस्य तत्पूर्णं ध्वनिसञ्चरणम् ॥३३॥

तच्चोदाहृतविषयमेव ॥

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते ध्वन्यालोके

द्वितीय उद्घोतः ॥

EXPOSITION

§ 55. अव्युत्पत्तेः . . . . . ध्वनेः—‘अव्युत्पत्तिः’-अनुप्रासादि-
निबन्धनतात्पर्यप्रवृत्तिः । यथा—

प्रेङ्खत्प्रेमप्रबन्धप्रचुरपरिचयो प्रोढसीमन्तिनीना

चित्ताकाशावकाशे विहरति सतत यः स शीभास्यभूमिः ॥

अत्रानुप्रासरसिकतमा प्रेङ्खदिति लाक्षणिक, चित्ताकाश इति गौणः
प्रयोगः कविना कृतोऽपि न ध्वन्यमानरूपसुन्दरप्रयोजनाशपर्यवसायी ॥

अशमितवृत्तपरिपूरणाद्यसामर्थ्यम् ॥ यथा—

वि मकाण्डकुट्टुम्बकस्रचयप्रवर वारिनिधौ पतता स्वया ।

चलतरङ्गविधूर्णितमाजने विचलतात्मनि कुड्रमये कृता ॥

अत्र प्रवरान्तमाद्यपदं चन्द्रमसि उपचरितम् । भाजनमित्याशये,
कुड्रमय इति च विचले । अत्रतत् कामपि कान्तिं न धुव्यति,

ऋते वृत्तपूरणात् ॥— *Locana*, pp 285-86. See notes on
Uddyota I. *Kārikā* 14 et seqq.

सर्वेष्वेव . . . लक्षणम्—*Vide the Saṅgraha-śloka*s . ‘व्यङ्ग्यस्य
मन्नाप्राधान्यम्—’ etc cited in *the Vṛtti*, *Uddyota* I Sec. 38.

End of Uddyota II

APPENDICES.

APPENDIX I

Supplementary Notes

Section	Page	
§ 2	3	'स्निग्धश्यामलकान्ति°—'—This is <i>Mahānāṣaka</i> , V. 7. It has been cited by Viśvanātha in his <i>Sāhitya-darpaṇa</i> under II. 11 ^a ; by Mammaṭa in <i>Kārya-prakāśa</i> , IV. See Kane : <i>Notes on Sāhitya-darpaṇa</i> , pp. 61-62 (Second Edition.)
§ 3	4	'ताला जाग्रन्ति गुणा—'—Cf. श्वातिं गमयति सुजन. सुकविर्विदधाति केवल काव्यम् । पुष्पाति कमलमम्मो लक्ष्म्या तु रविर्भियोजयति ॥"—Vallabha's <i>Subhāṣitāvalī</i> , No. 154, attributed to Bhadanta Raviguṇa (Peterson's Edn.).
§ 5	6	'गद्येन च भक्तमेह—'—This is from <i>Gauḍavaṣṭo</i> of Vākpatirāja (v. 406 S. P. Pandit's Edn.). It occurs in the course of a description of the rainy season (प्रावृद्धवर्गन). Comm. 'हरन्ति रवीवृन्ति विरहिताना मदनोद्दीपनेन ।' Ānandavardhana refers to another Prakrit poem of Vākpatirāja entitled 'मधुमघनविजय' from which verses are quoted by Abhinavagupta in his <i>Locana</i> .
§ 11	20	'रमभावाशितानुषयं . . सायनम्'—The verse, though really a <i>Samikṣeṣa-śloka</i> , as is evident from the introductory remark of the <i>Vṛttikāra</i> ('तथा सायनं सदोषः'), has been printed as a <i>Kārikā</i> (II. 6) in the N.S.P. Edn.

Sec. Page.

§ 18 40 'श्रुतिदुष्टादयो दोषा —'—As regards the classification of दोष's into two broad classes—viz नित्य-दोष's and अनित्यदोष's, the following excerpt from the *Abhinavabharatī* on Bharata's *Naṭyaśāstra*, XVI 88 (viz गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीन भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् । न्यायादपेत विषम विसन्धि शब्दच्युत वै दश काव्यदोषा ॥) --would be found illuminating. "एतन्मध्ये तु केचिन्नित्यदोषा, यथा अपशब्द । केचिदनित्या एव, यथा ग्राम्य, हास्यादौ तस्येष्टतमत्वात् । एतदाह यथास्थूलमिति । धानुपूर्व्यम्, अव्ययेनाव्ययीभाव । तेनोत्तरोत्तरमेते दोषा स्थूला । यथा च गूढार्थं गूढलेख-प्रहेलिका(दि) पतावास्थानकादिषु प्रयोज्यम्, अर्थान्तरमनुवादे, अर्थहीनादि हास्य, भिन्नार्थं श्रोत्रियादौ वक्तरि, एकार्थं परप्रत्यायने, अभिप्लुतार्थमुन्मादादौ, भिन्नवृत्त च विसन्धि स्वविषये । एवमेते दोषा क्रमेणापातविषयाः इह यतोऽर्थप्रतीतिस्तावदस्ति । अपशब्दस्तु दोष एव, तत मस्यादिष्वदर्थप्रतीतेरभावात् । स हि न काञ्चिद् भायामनुपतति सद्गु(णै)ताभावत् तमर्थं प्रतिपादयेत् ।"

—(GOS Edn)

§ 18. 40 As regards the use of harsh letters in a poetic composition which usually leads to the poetic defect called श्रुतिषष्ट (दुश्चत्त्व), the following extract from Abhinavagupta's commentary on the *Naṭyaśāstra* would be found extremely illuminating. While commenting on the शब्दगुण समाधि as noted by Bharata in his *NS*, XVI. 102^b.

"[अभियुक्तैर्विदोषस्तु योऽवस्त्रेहोपलक्ष्यते ।]

तत्र चार्थेन सपन्न समाधि परिकीर्तित ॥

—Abhinavagupta makes the following important observations —

Section Page

'शब्दगुणश्च समाधिः, तमाह 'तेन चे'ति । समाधि-
शब्दस्य योर्ध्वः परिहारलक्षणस्तत्र य परिकीर्तितः पठितः
समन्तादाक्रान्त्या उच्चारणे सपन्न स च समाधिः । आक्रान्त्या
उच्चारणे आरोहावरोहक्रममेव आक्रमणेन गतितुल्यम् ।
आरोहश्चोद्धगमनद्वारः प्राणमास्तारूपाया उच्चरूप ।
अपक्रमणमवरोहो विगम्य । उच्चत्व स्वानकरणवशात्,
बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नवशाच्च । . . . तेन स्वभावप्रतिभादर्शानानु-
विद्धा भगवती वाणी स्वरसोपनिपतिता स्वरसभारप्रभावानु-
रोधेन आरोहावरोहक्रम भजते । प्रतिभादृष्टिसायत्वाद्यध-
पदवदारोहादि न भजंत ।

'नन्विमता पाठसौकर्यं' स्यात्, श्रोतुस्तु विमायात्तम् ?
अनभिज्ञो देवाना प्रिय । यथा हि कर्कशा शंकरा-निकर-
कण्टकिते देशे दुःसञ्चरे सचरज्जन पदयन्त्या अपि सुकुमार-
हृदगाया. प्रमदायास्तदारमानुप्रवेश इव जायमान खेदमति-
रामादत्ते प्रहारपातादी वा, तथा सहृदयस्य स एव मार्गः ।
सुकुमारता हि वैमल्यापरपर्याया सहृदयत्व हृदयस्य हि कवि-
हृदयतादात्म्यापत्तियोग्यतैव उत्कर्षं । तत एवोक्त—

'शब्दार्थसासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।

वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव वेद्यम् ॥'¹

-इति । अभिधानकोशमपि हि पठतां सुपृतिद्विभक्तीरुक्
निदुषामपि न काव्यतत्वावबोध । तस्माद्गोच्चारणप्रयत्नेन
पश्यपठनस्पर्शननितो य खेद उच्चारयितु स एव श्रोतुरपि
पारुष्यमाधत्ते । 'नीरुग्ध्यच्चवधुनिबध्यनुगतप्राणैरुन्ध-

क्रम'" (?)—इत्यादी । वर्षगन च लालित्य पारुष्यादि
पुष्कराध्यामेऽपि² मरयते । अन्यं रप्युक्त्वं-तेन वर्षा रसञ्चुत्-
इत्यादि ।³ स्वभावतो हि वेचन वर्णा तन्तापयन्तीक
निवृत्तन्तीय रेफककारादय इव पश्यवृत्तिपूर्वका, अन्ये तु
निवर्तयन्तीवोपनागरिकोचिता । श्लोकोचर एवायमर्थः

1. *Dhvanīśloka*, 17.

2. Compare *Nāṭyaśāstra*, XXXIV.

3. Compare *Dhvanīśloka* III. 3-4.

Section	Page	
		स्वसवेधोऽपीति न वितत इत्यास्ता तावत् ॥'— <i>Nāṭya-sāstra</i> , Vol II, pp 337 339 (GOS Edn)
§ 22	48	'कपोले पत्राली करतल°'—This is from <i>Amarusataka</i> (v 81) Also, <i>Subhāṣitāvalī</i> No 1627
§ 23	54	'रसवन्ति हि वस्तूनि—'—Compare "If the Poet's Subject be judiciously chosen it will naturally, and upon fit occasion, lead him to passions the language of which, if selected truly and judiciously, must necessarily be dignified and alive with metaphors and figures I forbear to speak of an incogruity which would shock the intelligent Reader, should the Poet interweave any foreign splendour of his own with that which the passion naturally suggests it is sufficient to say that such addition is unnecessary And, surely, it is more probable that those passages which with propriety abound with metaphors and figures, will have their due effect, if, upon other occasions where the passions are of a milder character, the style also be subdued and temperate."—Wordsworth's <i>Preface to Lyrical Ballads</i>
§ 25	55	'चलापाङ्गा दृष्टि—' This is <i>Śakuntalā</i> , I 20 Rāghava Bhaṭṭa in his commentary <i>Arthadyotanikā</i> quotes almost <i>verbatim</i> Abhinavagupta's remarks on this verse (as cited on p 56 in our Exposition) with the concluding remark इति प्राच्य' and offers a new interpretation (अपुता-तनाम्बु) with several emendations (e.g. 'चलापाङ्गा दृष्टः—') and points out some more figures of speech besides स्वभावोक्ति as noted by Ānanda

Section Page

(See Kālidāsa's *Śakuntalā*, pp 34-35. N S P. Edn)

§ 27 58 'रक्तस्त्व नवपल्लवं —'—The verse is attributed by Vallabhadeva in his *Subhasitāvalī* (No 1364) to the royal poet Yaśovarman at whose court Vakpatirāja and Bhavabūti flourished. Cf —

कविर्वाकपतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवित ।

जितो ययौ यशोधर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥

—*Rājatarnginī*, IV. 149.

Yaśovarman was the author of a drama named *Ramabhyudaya* referred to by Ānandavardhana and Abhinavagupta. (See Aufrecht, *Z D M G* , Ed XXXVI, p 521) The verse 'रक्तस्त्व नवपल्लवं —' is also quoted by Namisādhu at the end of his Comm on the tenth *adhyaīya* of Rudraja's *Kavyalankāra* Yaśovarman, the author of the *Ramābhūdaya*, is identified by some with the Kāśmīrian king Saṅkaravarman, a younger contemporary of Ānandavardhana. See our *Introduction* to Uddyota I, p x, fn (1). For verses attributed to Yaśovarman in anthologies see Dr. F W Thomas's valuable *Introduction to Kāvīndravācaṇasamuccaya*, pp 75-76 (*Bibliotheca Indica*)

Compare राजा । नवकिसलयरागेनाप्रपादेन माला
स्फुरितनसरुषा द्वौ हनुमहृत्पनेन ।
अद्भुतमितमपौष दोहदापेक्षया वा
प्रणमितदिरस वा वातमार्द्रांपराधम् ॥

—*Mālavikāgnimitra*, III. 12.

The रत्नादीक (Jonesia Aśoka) has an important role to play in Sanskrit Erotics As

Section Page

Mallinātha notes ' रक्ताशोक । रक्तविशेषण तस्य स्मरोद्दीपकत्वादुक्तम् ।

'प्रसूनकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा ।

बहुसिद्धिकर श्वेतो रक्तोऽत्र स्मरवर्धन ॥ '

-इत्यशोककल्प दर्शनात् ।'—*Meghaduta* 86 (K B Pathak's Edn)

§ 28 61 'नो कल्पापायवायो —' —This is *Mayura s Suryasataka*, v 23 (N S P Edn)

§ 28 62 आक्रदा स्तनितं — —This is *Subhāṣitāvalī* No 1776, attributed to Ānandavardhana But Aufrecht in *Z D M G*, Bd XXXVI (Second article) refers it to Yaśovarman As Dr Peterson observes 'Our signature to No 1776 (Ānandavardhanasya) is perhaps to be explained that Vallabhadeva took the verse from some work of Ānandavardhana's The verse itself is one of the two ascribed to Yaśovarman also in the *Suktimuktāvalī* the other being 'yattvannetrasamāna —' verse' (*Introduction to Subhāṣitāvalī*) The verse also occurs in the *Mahānataka* (IV 34)

§ 29 66 बोपात् बोमल्लो०—' —This is *Amaruṣataka*, 9 Also quoted in the *Subhāṣitāvalī* (No 1351)

§ 30 67 श्यामास्वङ्ग चकित—' —Mallinātha adopts the reading चण्डि for भीरु in the last foot and explains its significance as ' हे चण्डि बोपने ॥ चण्डिरत्येव त- बोपन '—इत्यमर । गौरादिश्वात् ङीष् । उपमानकथन मात्रण न कोपितव्यम् इति भाव ।'—But the reading adopted by Ānandavardhana and endorsed by Abhinavagupta in his *Locana* is also adopted by some later scholars of the

Section Page

- Meghadūta*—c.g. Vallabha, Sumativijaya, Mahīmasīmḥaganī and others. As Vallabha observes : 'भीह इत्यन्वयं' नाम ज्ञातीणाम्." For parallel ideas compare *Raghu**, VIII. 59.
- § 31 70. 'श्रमेण प्रतिभात्यात्मा—' (*Kārikā*)—The terms सक्रम and अश्रम as referring to the two main varieties of the *suggested sense* (*व्यङ्ग्यार्थ*) are expressly borrowed from the Grammarians. They occur respectively in Bhartṛhari's *Vākya-padiya*, I 48 and II 27 (also II. 33). The apparent sequence as between the two categories, नाद (*audible sounds*) and स्फोट (*Logos Eternal Word*), lies at the basis of the formulation of these two terms, which are transplanted from the province of Grammar to the field of poetic suggestion by propounders of the Dhvani-theory. The origin of the concept of अनुस्वनिपमव्यङ्ग्य can be traced to *Vākya-padiya*, I. 104-106. See also Puṅgyarāja's gloss on *Vākya-padiya*, *loc. cit.* (*Benares Sanskrit Series Edition*) Compare, in this connexion, the utterance of the Vṛttikāra under I. 13 : 'सूत्रिभि रचितं' इति विद्वदुपश्लेषमुक्तिः, न तु मयावचयञ्चित् प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते । प्रथमे हि विशालो वेदाश्रयणा । व्याकरणमूलस्वान् सर्वविधानाम् ।—*Uddyota* I. Sec. § 40.
- § 32. 72. 'येन रक्षतमनोमयेन—' -The verse is cited by Rōjyaka in his *Alcṛkāra-sarvasva* as an instance of the figure of speech श्लेष, which he defines as 'विनोप्यकारि ताये द्वयोर्वोपादाने श्लेष' and notes 'अथ हरिहरोऽप्योरपि प्रावरणित्वम् ।'—*Samudra-*

Section Page

bandha in his commentary explains the verse as follows : “येनेत्यादि । ध्वस्तमनोभवेन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहेऽस्त्रीकृतः । अभवेन येन अनो ध्वस्तं शकटासुरो भक्तः । बलिजित्वेन महत्स्य लक्ष्यते । महान् कायः स्त्रीकृतोऽमृतप्रदानसमये । उद्धृतभुजङ्ग एव हारो बलयं च यस्य, उद्धृतस्य भुजङ्गस्य हारवो ह्याशब्दो लयो यस्य च । यश्च गङ्गामधारयत् । यः अगं गोवर्धनं गोभूमिं चाधारयत् । यस्य शिरः शशिमच्चन्द्रवदाहुः । हर इति च नाम स्तुत्यं चाहुरमराः । शशिमयी राहोः शिरोहर इति स्तुत्यं नामाहुः । अन्धकासुरनाशकरः, अन्धकानां यादवानां वासकरश्च । सर्वदा सदा उमाधवः उमापतिः, सर्वप्रदो माधवश्च ।”—Rūyyaka's *Alaṅkāra-Sūtra* with Mañkhuka's *Alaṅkāra-Sarvasva*, pp. 101-102 (*Trivandrum Sanskrit Series*. No. 40). Also cited by Viśvanātha in his *Sāhityadarpaṇa* under X. 12. ‘येन—’ इत्यादौ सभङ्गश्चेपः । ‘अन्धक—’ इत्यादावभङ्गः ।’

§ 33 81 ‘चमहिअमाणस—’—In the India Office MS. (1008) the Sanskrit *Chāyā* of this Prakrit stanza is given as :

‘मथितमानसपङ्कजनिस्मृतपरिमला यस्य ।

आखण्डितदानप्रसरा बाहुपरिष्ठा एव गजेन्द्राः ॥’

—so that the original reading of the Prakrit stanza in the *Vṛtti* text according to that MS. seems to have been ‘महिअमाणसपङ्कज—’ and not ‘चमहिअमाणसकञ्चणपङ्कज—’. In Hemacandra's *Prākṛtavyākaraṇa*, IV. 162, the word निष्महियं is found. So also in Dhanapāla's *Pāyālacchī Nāmamālā*, v. 199 : ‘गंघुगिरणमि निष्महियं’, it means ‘exhaling perfume.’ *Pāyālacchī* notes also the word महमहियं in v. 197 : महमहियं निष्मयापोषं, meaning ‘perfumed’. Also Hemacandra's

Section Page

Prakrit Grammar, IV. 78 See Dhanapāla's *Pāyālacchī* edited by Dr. Georg Buhler, Göttingen, 1879 Compare the following verse cited by Mammaṭa under *Kāvya-prakāśa*, II 19 for a similar poetic conception of the hand of a liberal and heroic monarch as the trunk of an elephant wet with ichor.—

“मद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वशोऽगते कुतदिलीमुखसप्रहस्य ।
यस्यानुपप्लुगतगते परवारणस्य
दानाम्बुसोकमुभग सतत करोऽभूत् ॥”

§ 34 85 'अनान्तरे कुमुदसमययुगपुसहरन्,—'—This is from Bāna's *Harṣacarita*, U.chvāsa II. The opening words of this line in A A Führer's text are 'तत्रत्यस्य चास्य कदाचित्—' instead of 'अनान्तरे—' Sankara's commentary on this text runs as follows “कुमुदसमयो वसन्त । स एव युग बल्पस्तल्लक्षण दा युग मासद्वयम् । समुत्फुल्लमल्लिवाभिर्घण्टला । अट्टा विषयस्यानानि संपा विवातो यत्र । अयत्र तद्दृष्टास उद्धत हसित यस्य । शब्द-सन्निभूलावुरणव्यङ्ग्यरूपो घ्वनिरथ । प्रकृतवर्णने ह्यन्यदप्यत्र प्रतीयते, न वाच्यतया । तथा च । महाकालः साट्टहास फलामुसहरञ्जुम्भते । मुस च विदारयति । महान् कालो व्रीष्माह्वो भेरवदथ ॥”—*Op cit*, p 72 (Führer's Edn) Cowell and Thomas translate the passage as follows —“While he stayed there Time in his character of Summer, with his smile white with the jasmynes in full flower, yawned and swallowed up the two flowery months 1’—The *Harṣacarita* of Bāna : Translat-

1. “Caitra and Vaiśākha, i e from the middle of March

Section Page

ed by E. B. Cowell and F. W. Thomas. (Oriental Translation Fund, New Series, Royal Asiatic Society, 1897), p. 22. The conception of Śiva's अट्टहास as white is met with also in *Meghadūta*, I. 60—

शृंगोच्छ्रायः कुमुदविशद्वैर्यो वित्तम स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिनमिव प्रम्वकस्याट्टहासः ॥”—

on which Mallinātha comments : “अट्टहासोऽतिहास इव स्थितः ॥ “अट्टानतिशयक्षौमी” इति यादवः ॥ धावल्याढ्यासत्वेनोत्प्रेक्षा । हासादीनां धावत्यं कविसमय-सिद्धम् ॥”— As for the Poetic convention (कविसमय) referred to by Mallinātha compare *Sāhityadarpaṇa*, VII. 23^a : “मालिन्यं व्योम्नि पापे, यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः ।”

- 34 85 'दत्तानन्दा. प्रजाना—'—This is Mayūra's *Sūryaśa-
taka*, v. 9. cf. 'दीप्तांशोरादित्यस्य संबन्धिन्यो
गावो दीधितयो वो युष्माकं प्रीतिं हुल्लभुतपादयन्तु
जनयन्तु ।.....गाव इति दिग्दृष्टमेतदभिन्नाम् । गावो
धेनवश्चोच्यन्ते । ता अपि पयोभिर्दुग्धैः समुचितशमयाकृष्ट-
सुष्टैः प्रजानां दत्तानन्दा भवन्ति । पूर्वाह्णे प्रत्युपसि
विप्रकीर्णा भवन्ति । अह्नोऽवसाने संहारभाजः । दीर्घदुग्ध-
प्रभवभवयोदम्बदुत्तारनावश्च¹ दत्ता. सत्यः राघः । तदीयः
पयोभिर्विप्रान्निगतपंगुलोवाः संसारं तरन्तीत्याह.मविदः ॥”—
Tribhuvanapāla's Comm. (N S.P. Edn.).

to that of May. Grīṣma is from the mid'd'e of May to that of July. Mahākāla also contains a punning reference to Śiva in his character as the destroyer.”—Cowell and Thomas.

1. 'दीर्घदुग्धं— दीर्घं च तद्दुग्धं च तस्य प्रभय उत्पत्तिस्थानं स चासौ भवश्च संसारस्तस्माद्, भयं तदेयोदस्थान्, समुद्रस्तस्मादुत्तारस्तत्र नावो यान-
पानाणि ।”—*Ibid.*

Section Page

§ 34 86 यथा स्याण्वीश्वराख्यजनपदवर्णने मट्टवाणस्य—“यत्र च मातङ्गगामिय —’—The passage occurs in Bāṇa’s *Harṣacarita*, Uchhvāsa III In some MSS several other clauses are read after “मदिरा-मोदिश्वसनाश्च e g the Nirṇayasāgara edition reads “मदिरामोदिश्वसनाश्च (चन्द्रकान्तकातवपुष शिरीष-कोमलाङ्गुलश्च अभुजङ्गाम्या वञ्चुविन्द्यश्च पूयुक्लत्रधियो दरिद्रमध्वकलिताश्च लायण्यवयो मपूरभाविण्यश्च अग्रमत्ता प्रसन्नोऽज्वलरागाश्च अनौतुना प्रीडाश्च) प्रमदा . The portion within brackets is however left out in the India Office MS (1008) and in the Bhandarkar Oriental Research Institute MS in Sārada script (MS No 257 of 1875 76) The following is the translation of the passage by Cowell and Thomas — ‘There are women like elephants in gait¹ yet noble-minded virgins, yet attached to worldly pomp², dark, yet possessed of rubies³, their faces are brilliant with white teeth, yet is their breath perfumed with the fragrance of wine⁴, their bodies are like crystal, yet the limbs are soft as acacia flowers, they are unattainable by paramours, yet robed in bodices⁵, wide are their beautiful hips yet are they possessed of thin waists⁶, lovely⁷

-
1. Or—punningly—‘visiting vice outcasts’.
  2. Or—punningly—‘past child bearing’.
  3. Or—‘dark as night yet bright with red lotuses’.
  4. Or—‘with faces pure as Brāhmany, yet &c’.
  5. Or—punningly—‘libidinous’.
  6. Or—punningly—‘far-fetched as wives (or having brilliant retinues’), yet reckoned among the poor.’
  7. Or—punningly—‘tart in speech’.

Section Page

are they, yet honeyed in speech ; they trip not, yet have a bright and captivating beauty¹ ; they are without curiosity², yet wedded."—*Op. cit.*, pp. 82-83.

As regards the *Vrttikāra*'s introductory remark 'स्याप्वीरवराख्यजनपदवर्णने' the following remark of Dr. Bühler as cited by Dr. Theodor Aufrecht in his article entitled *Beiträge zur Kenntniss Indischer Dichter* would be found curiously interesting :

"He calls Bāṇa *Sthāṇviśvarākhyajanapada-varṇanakartā*, the author of the description of the country called *Sthāṇviśvara* i.e. Thāṇesar, and indicates thereby that we have to look out for yet another composition, probably a geographical one, of the famous friend of Harṣavardhana Śīlāditya."—*Z. D. M. G.* Bd. XXXVI. (1882), p. 364, fn. (1). But we should remember that Bāṇa's *Harṣacarita* 'appears to have been almost forgotten in India' and, in Bühler's days, known only to the inquisitive scholars in rare MSS. alone.

- § 35 94 "यथा तत्रैव—'समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम्,—'
This line occurs in a passage of the *Harṣacarita*, Ucchvāsa 1, as addressed by Vikukṣi to Sāvitrī with reference to her companion Sarasvatī. The full passage is—'तत् कथय वत्तमो यंसः स्पृहणी-

1. Or—punningly—'they are flushed with wine.'

2. Or—punningly—'the marriage thread'.

Section Page

यतां भवव्योर्जन्मनानीतः । कां चैयमत्रभवती भवत्योः
समवाय इव विरोधिना पदार्थानाम् । तथा हि—सश्लिहित-
बालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च पुण्डरीकमुखी हरिणलोचना च
बालातपत्रभाषारा कुमुदहासिनी च मधुरहंसरचना समुन्नत-
पयोधरा च । कमलकमलकरा हिमगिरिशिलापुष्पनितम्बा
च । करभोरुर्विलम्बितगामिनी च । अमुवतकुमारभावा
स्निग्धतारका चेति ।"—p 43 (Dr. A. A. Fuhrer's
Edn) As Cowell and Thomas trans'ate it :
"Who is this lady near your highness, a coin-
herence as it were of mutually exclusive
qualities ? Thus : with the darkness of her
locks close by she has a radiance as of the
sun ; with the face of a lotus the eye of a
fawn . . . ."—*Op. cit.* p. 22.

§ 37 100 'सकेतकालमनसं—Compare :—

'दक्षिताकारलक्ष्योऽयं सौम्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ।
कदा नो सङ्गमो भावीत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।
अवेक्ष्य कान्तमदला लीलापत्रं न्यमीलयत् ॥
पद्मसम्मीलनादत्र सूचितो निशि सङ्गमः ।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥"

—Dandin's *Kāvya-darśa*, II. 260 262.

Rñyyaka also cites the verse under the figure
of speech सूक्ष्म and observes : 'अत्र वितसम्बन्धी
सञ्ज्ञेतकालामिप्रायो भूक्षेपादिनेङ्गितेन लक्षितो रजनिकाल-
भाविना लीलापत्रमीलनेन प्रकाशितः ।'

§ 38 104 'अम्बा शोतेऽत्र वृद्धा—'—This verse is quoted anony-
mously in the *Kavindravacanasamuccaya*, No.
505 (Edited by F. W. Thomas in *Bibliotheca
Indica*). v. l. सुवत्या for सदप्या in foot d and

Section Page

अभिमत for अवसर*. "(a) परिणतवयसामग्रणीर्—
'oldest of the old'

"(b) नि शेषागार* The maid has to do all
the work and is fully occupied

"(c) पापाहम्, 'unfortunate I.'

"(d) कथितमभिमत 'conveyed her proposal'
व्याहृतिव्याजपूर्व 'under pretence of verbosity'

Aufrecht reads व्याकृति which would more
naturally denote 'explanation' — Thomas :
Exegetical Notes, Op cit

§ 39 108 'सज्जेद् सुरहिमासो—'—The Sanskrit छाया of this
Prakrit verse is as follows —

'सज्जयति सुरभिमासो न तावदप्यति युवतिजनलक्षमुखान् ।
अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गस्य पारान् ॥'

According to MM. Dr. V V. Mirashi the verse
is a quotation from the lost Prakrit poem called
Harivijaya by Pravasena to which Ānandavar-
dhana refers in his *Vrti* on *Dhv.* III 10-14 As
Dr. Mirashi observes. 'One Sarvasena has long
been known as the author of a *Kavya* named
Harivijaya referred to in Ānandavardhana's
Dhyanyaloka Ānandavardhana states that Sarva
sena had altered the original story and introduc-
ed some imaginary incidents in it in order to
make it suitable for the delineation of the in-
tended sentiment Ānandavardhana does not
state what the story was, but here his commen-
tator Abhinavāupta comes to our help He
states that the *Harivijaya* had for its theme the
removal of the *Parijāta* tree from heaven which

Section Page

was done by Kṛṣṇa for the appeasement of his wife (evidently Satyabhama) This further shows that the work was written in the Māhārāṣṭrī dialect Some other Prakrit verses in the *Dhvanyaloka* seem to have been taken from the same work though this has not been explicitly stated by Ānandavardhana For instance, the verse *Sajjē surahī maso* etc which he has cited in more than one place as descriptive of the vernal season is also probably taken from the *Harivijaya*¹ — *Some Royal Poets of the Vakāṣaka Age in Indian Historical Quarterly* vol XXI No 3 pp 196 ff

In another article Professor Mirashi notes with regard to the identity of Sarvasena the author of the lost *Harivijaya* thus *Sarvasena* — Pitāmbara's commentary on the *Saptasatī* ascribes *gāthas* 502 and 503 to Sarvasena Bhuva napala mentions this poet's name in connection with two more *gāthas* viz 217 and 234 This Sarvasena must be identical with the homonymous poet who has long been known as the author of a prakṛta Kāvya called *Harivijaya* This work also has received unstinted praise from several Sanskrit authors and rhetoricians Daṇḍin mentions in his *Avantisundarikātha* that Sarva-

1 The Prakrit verse वृषभूरावस— cited by Ānandavardhana (N S P Edn p 127) from the *Harivijaya* is obviously descriptive of Spring and according to Prof Mirashi the lost *Harivijaya* did contain a description of Spring See *loc cit*

Section Page

sena, the author of the *Harivijaya*¹, was a king. Only one king of this name is known to history, viz. he who was one of the younger sons of the great Vākāṭaka Emperor Pravarsena I and founded the Vetsagulma branch of the Vākāṭaka dynasty. His name has been mentioned in the Basim plates² of his son Vindhyaśakti II recently edited by me. I have also shown that he is mentioned in the inscription³ in Cave XVI at Ajantā. Sarvasena flourished in circa A. D. 350-355."—*The Date of Gāthā-Saptaśatī (Siddha-Bhārati, Part II. p. 178).*

§ 39 108 'सावरविद्वेष—' The Sanskrit *chāyā* is: 'सादर-
वितीर्णयौवनहस्तावलम्बं कृत्वा समुन्नमद्ग्याम् । अम्युत्थानमिव
मन्मथस्य दत्तं तव स्तनाभ्याम् ॥' Also cited in the
Vṛtt., under *Dhv.* IV. 4.

§ 39 109 'सिंहिपिच्छकर्ण—'. The Sanskrit *chāyā* of this
gāthā is as follows:—

'सिंहिपिच्छकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसायनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥'

It closely corresponds to the following
gāthā from Hāla's Anthology:—

सिंहिपेङ्गुणा यत्रंसा षड्भ्रा वाहस्त गर्विणी भ्रमद् ।
गजमोत्तिवरदमपसाहणार्णे मग्ने सवतीर्ण ॥

—Hāla, II. 73

1. See *Avantisundarikathā*, p. 2. राजा श्रीसर्वसेने (न).. विजय
हरेः ॥

2. *Ep. Ind.*, vol. XXVI. pp. 151 f.

3. Mirāshī : *Vākāṭaka Inscription in Cave XVI at Ajantā*,
(Hyderabad Arch. Series, No. 14), p. 10.

4. Hemacandra in his *Deśināmāldā*, VI. 58 reads वेङ्गुण (n.)
as a synonym of पिच्छ ('a feather of a tail').

Section. Page.

Gaṅgādhara in his comments thus explains the *gāthā* : “सपत्नीसंपदुत्कर्षोऽग्निनामभिनवमुभया सान्वयन्ती सखी विभवादपि सोमाय गरीय इति प्रदर्शयन्ती आह-सिद्धिपेह-येन करिवरान् हत्वा तत्तुम्भमुक्त्वाफलैर्युयं प्रसाधिता स एवेदानी मत्संभोगानिप्रसचितकीणो मयूर-मानमारणक्षमः संवृत्त इति सोमाप्येन जानगर्वा भ्रमतीत्यर्थः ॥” —N.S.P. Edn.

The same *motif*—viz. a hunter's infatuation for his newly wedded youthful wife and indifference to other elderly cowives, recurs in several other *gāthās* of Hāla's collection, e.g. II, 19, II 20, II 22 etc (NSP. Edn)

§ 43. 115. 'चन्द्रमरुएहि गिषा—'—The Sanskrit *chāyā* of this verse is '—

'चन्द्रमयूर्ध्वनिंशा तलिनी कमलं. कुसुमगुच्छंलंता ।

हसं सरशोमा वाच्यकवा। सज्जनं क्रियते गुर्वी ॥'

Cf. 'ध्याति गमयति मुञ्चन गुकविर्विदधाति केवल वाच्यम् ।

पुष्पाति कमलमम्भो लदम्या तु रविर्नियोजयति ॥'

—*Subhāsītārāh.* No. 154.

With foot *d* compare the following *gāthā* cited by Mammata under *Kāvyaṅprakāśa*, X. 34, as an instance of the fig. of speech अन्योन्य

'हृषाण मरेहिं सिरी मारिरज्जद अह सराण हसेहि ।

अप्योष्ण विश एए अप्याण णवार गरुजन्ति ॥'

[हृषाना सरोमि श्री सार्येतेज्य सरसा हसैः ।

अन्योन्यमंवेते आम्मान केवल गुरुकुर्वंति ॥' छाया ॥]

§. 44. 116 'लावण्यकान्ति .. पयोधि'—For purposes of *alliteration* (अनुप्रास), *paronomasia* (श्लेष), यमक etc. ङ and रु are regarded as identical according to Sanskrit rhetoricians.

Compare : 'यमकादी भवदेव्यं डलोबं वोलंरोस्तथा ।

शषयोर्नणयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः ।'

So in this verse (foot *d*) जल° stands for जड° as well. Similarly in—

लक्ष्मीर्पादोनिधेयादौ नादो वादोचितं वच ।

विभेति धीवरेभ्यो यद् जडेष्वेव निमज्जति ॥'

-- जड stands for जल.

For this identify of ड and ल in Kālidāsa, cf. *Raghu*°, IX. 46 : 'अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलता जडतामवलजनः'. Cf. *Sāhitya-darpaṇa*, X.

§ 55 119. 'वीरणं रमद्—' The Sanskrit *chāyā* of this *gāthā* is :—

'वीराणा रमते घृसृणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।

दृष्टी रिपुगजकुम्भस्यले यथा वहलसिन्धूरे ॥'

The *simile* as between the temples of an elephant and the fully developed breasts of a beautiful lady is favourite with the Sanskrit poets. As for the practice of smearing the elephant's temples with vermilion-paste and similar other substances the following couplets from Pālakāpya would be found interesting :—

'अतः परं प्रवक्ष्यामि शिरसो चक्षणे गुणान् ॥

विहृतान्यङ्गुशाघ्रेण दन्तितो पातनेन च ।

ततो घृष्टानि सदसा कवचैः कुबलैरपि ॥

निर्वाणमुषगच्छन्ति भवन्ति च नराधिप ।

शिरसि स्निग्धदेशानि तयारङ्गवारमेव च ॥

दष्टिश्च नाविला तस्य श्रो(त्रो)तश्चास्य न हन्यते ।

कोशाद्विशरते मूर्ध्नं प्रमिन्नस्य महीपते ॥

दन्तिनः पच्यते कोशः सर्वे एष समन्ततः ।

तस्य गैरिक्मुक्तेन घृतेन परिषेचनम् ॥

सत्रारत्नेः प्रदानव्यं गैरिक्स्य पलं भवेत् ॥'

Section Page

—*Hastjyurveda* of Palakapya IV 3 298–303

(*Ānandasram Sanskrit series* No 25)

Cf जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधत साद्रसिदूररेणु—

—*Suryastaka* V 1 Also—

रावण — गरस्त्रीकुचकुम्भय कुम्भय वरदत्तिनाम् ।

निपतति न भीरुणा दष्ट्य क्षरवृष्ट्य ॥

—Cited by Abhinavagupta in *Abhinava Bharati* on Bharata's *Nāṭyasastra*, Chap XII (vol II p 358 GOS Edn)

§ 45 120

त तर्ण सिरिग्होत्र— This Prakrit verse is cited from Ānandavardhana's *Viśamabalanīla* a lost Prakrit poem As the °*Locana* in some MSS reads विषमबाणलीलायामिति । विषमबाणलीलाख्यो यद्वद्विरचित प्राकृतभाषाश्रय श्रय— (India Office MS 1008 E 1135) The *chaya* of this verse as restored from the °*Locana*-extract cited in our Exposition would be —

तत तपा श्रीसहोदर रत्नाहरण हृदयमेवरसम् ।

विम्बाधरे प्रियाणा निवदित कुसुमबाणेन ॥'

The verse has also been cited by Mammaṭa in his *Kavyaprakasa* (X 31*) as an instance of the figure of speech पर्याय where Nagoji Bhaṭṭa gives the *chaya* as follows —

'तत्तपा श्रीसहोदररत्नाभरण हृदयमेवरसम् ।

विम्बाधर प्रियाणा निवदित कुसुमबाणेन ॥

and explains it as श्रीसहोदर रत्न कौस्तुभस्तदाभरण हरो । एकरस तत्परम् । कामेन प्रियाविम्बाधरकुम्भनाद्यासन्न वृत्तमित्यर्थे । केचित्त यन्मुराणा हृदय विजिगाया ज्वलनजाज्वल्यमान श्रीसहोदररत्नानाम् वा समतात हरणे तत्परमासीत्, तत् गुकुभारतरोपचरणनापि कामेन प्रिया विम्बाधरे निवदिन सखलरत्नमास्तुल्यो विम्बाधर इति हि

Section Page

तेषामभिमानोत्पत्त । एव च व्यङ्ग्योपमाऽत्रेत्याहु । तन्मतेऽपि ह्रणस्य वैपयिकाधारत्वात् पर्यायाक्षतिरेव । गायान्छन्द ॥” —Nagoji Bhatta's *Uddyota on Kavya Pradīpa*, *op cit*, p 104 (Edited by Prof Dinkar Trimbak Chandorkar, B A, Poona, 1896) The interpretation introduced with केचित्तु in the above extract has a clear reference to the explanation of the *gāthā* as furnished by Abhinavagupta in his °*Locana*.

§ 46 122 दद्यात्तन्मि फले—' The Sanskrit *chaya* of this *gāthā* is as follows

‘देवायस्ते फले कि कियतामेतावत् पुनर्भणाम ।
रक्ताशोकपल्लवा पल्लवानामन्येषा न सदृशा ॥’

The word कञ्जिल्ल is a *Deśi* word for रक्ताशोक In the Bhandarkar Oriental Research Institute MS (No 256 of 1875 76) referred to as D in Dr De's collation, the variant कञ्जोलि° is found कञ्जुल्लि and कञ्जिल्लि two other variant forms of the same word, are found to occur in Hemacandra's *Lumarapalacarita*, III 4 and III 17 (*Bombay Sanskrit and Prakrit Series*, No LX) The twigs of रक्ताशोक are famous for their beauty Cf रक्ताशोकदचलकिशलय —' *Meghaduta*, II 17

§ 46 122 हिअअट्टाविअमणु —' Sanskrit *chaya* of this verse would be —

“हृदयस्थापितमन्युमपरोपमुखीमपि मा प्रसादयन् ।
अपराद्धस्यापि न सलु ते बहुज रोपितु शक्यम् ॥’

In MS D however the *gāthā* is found in a widely different form ° c g

Section Page

हिजअट्टिअसतक्ख अणच्छुमूह सु म पसाएन्त ।
अवरद्धस्स ण ह ए ण अत्तम्मि ओसक्कम ॥¹

§ 47 124 'जाएज्ज वणुहसे— The Sanskrit *chaya* of this *gatha* is as follows —

जायय वनोद्दश कुञ्ज एव पादपो गलितपत्र ।
मा मानुष लोके त्यागैकरसो दच्छिश्च ॥¹

For the wretched condition of a liberal and well to do person reduced to a state of poverty refer to the piteous utterances of Carudatta in Śudraka's *Mrcchakatika* Act I Compare also the following verse cited by Ānandavardhana in his *Vṛtti on Dhv* III 41

'नस्त्व भो कथयामि देवहतक मा विद्धि शाखोटक
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदित कस्मादिद कथ्यत ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजन सर्वात्मिना सेवत
न च्छामापि परोपकारवरिणो मागस्थितस्यापि मे ॥

§ 48 126 चन्दनासपतेभुजग— For parallel ideas compare Dandin's *Kavyadarśa*, II 238 239

'चन्दनारधमाधुय स्पृष्ट्वा मलयनिष्करान् ।
पथिकानामभावाय पवनोऽप्यमुपस्थित ॥
अभावसाधनायालमेवम्भूतो हि मासत ।
विरहज्वरसम्भूतमदनाग्यातुरे जन ॥¹

§ 48 126 'ईसाकल्लुसत्तम वि— The Sanskrit *chaya* of this Prakrit verse would be —

1 This version closely agrees with the following as recorded in MS B of Dr De's collation (Bhandarkar Oriental Institute MS No 257 of 1875 76 in Sarada script) —

'हिअअट्टिअमन्तरव अनूट्टमूल सु पसाएत्त ।
अवरद्धस्स ण ह एण अहमिमी सपव इति ॥

Section. Page.

‘ईर्ष्याकलुषस्यापि तत्र मुखस्य नन्वेप पूर्णिमाचन्द्र’ ।
अथ सादृश्यं प्राप्य अङ्गै इव न माति ॥’

§ 48. 126. ‘वासाकुल. परिपतन्—’ This is Māgha’s *Sisupalavadha*, V. 26. The reading adopted by Mallinātha in foot c is : ‘तस्यो तथापि “वचचिदङ्गनामाम्”’. Mallinātha explains it as follows :—

‘वासाकुलो जनदशनाङ्गुयविह्वलोज्ज एव निवेशान्
निवेशान् परित. सवंत । ‘अभित परित—’ इत्यादिना
द्वितीया । परिपतन् धावन् मृगो हरिणः कैश्चिदपि
घन्विभिर्धनुष्मद्भि 1... पुम्भिर्नान्वबधि नानुयात ।
बध्नाते कर्मणि लुङ् । तदायङ्ङनामावर्णपूर्णा विस्तीर्णा
आकुप्टाश्च ये मयनान्येवेषपरतैर्हता ईक्षणधीर्यस्य सः । अत
वचचिदपि न तस्यो, किन्तु धीरविशिखापाताभावेऽप्यङ्ग-
नापाङ्गविशिखापातात्, पलायित एवेति भावः । अत्र
जनालोकनोत्पन्नमयहेतुकस्य मृगानवस्थानस्याङ्गनापाङ्गेपुहति-
हेतुकत्वोत्प्रेक्षणादेतुत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जनाप्रयोगात्
प्रतीयमाना । हेतोश्च हतेक्षणधीरिति विशेषणगत्योक्तत्वात्,
वाच्यलिङ्गमिति सङ्कुर ॥’

§ 49. 129. ‘रम्या इति प्राप्तवती पतावा—’ —This is Māgha’s *Sisupalavadha*, III. 53. Compare the following extract from Mallinātha’s comm. on this verse —

‘वधूभि समसंसेवन्त वधूत्तहिता असेवतेतर्यर्ष ।
अत्र वधूमां वलमीना च प्रवृत्तानामेष धर्मतापम्पणोपम्या-
वगमात् वैचलप्रवृत्तगोधरा तुल्ययोगिता, न श्लेषः । सत्र
विशेष्यस्यापि श्लेषत्वनिश्चयमातु । यथाहुं—

‘अनुतानां तपाम्येषा वैवाड सुख्यपमंत ।
औपम्यं गम्यते यत्र सा मता मुख्ययोगिता ॥’
—इति ॥’

Section. Page.

§ 54. 136. 'यत्र प्रतीयमानोर्ज्व —' (*Kārikā*), MS. A reads प्रम्लानत्वेन for प्रम्लिष्टत्वेन, while in MS. B it is read as प्रमिलष्टत्वेन. The N S P. Edn has the reading प्रमिलष्टत्वेन.

§ 54 137 'वमलाञ्जरा न मलिता—' This is from Hāla's *Sattasāi* (II 10) The *Nirnayasāgara* text of the *Sattasāi* reads ब्वहम् for फलिह The *°Locana* gives the *chāyā* as follows :—

'वमलाञ्जरा न मलिता हसा उद्धामिता न च सहसा ।
केनापि ग्रामतडागेष्वभ्रमुत्तानित क्षिप्तम् ॥'

and remarks 'अग्रे तु विउच्छा पितृष्वस इत्यमामन्शते', According to Dhanapāla's *Pāyālacchu* (v. 253) पुष्पिमा and विउच्छा are synonyms. Hemacandra gives पुष्पा as a synonym for पितृष्वसा. See *Desināmamālā*, VI. 52 (Pischel's Edn 1938). For a closely similar instance of apparent *naivete* (मुग्धभातिशय) on the part of simple-hearted women, cf —

'अद्रे शृग हरति पवन किस्निहित्यन्मुखीभि-
वृष्टोत्साहदचित्तचित्त मुग्धसिद्धाङ्गनाभि ।'

—*Meghadūta*, I 14.

§ 54. 137. 'वागीरकुडङ्गाहृडीण—'—*°Locana* gives the *chāyā* as follows —

'वैतसलतागहनोड्डीनशकुनिकोलाहूल शृष्वत्या ।
गृह्वमंभ्यापृतापा बच्चा सीदन्त्यङ्गानि ॥'

This *gāthā* is cited by Mammata also in his *Kāvya-Prakāśa*, Ullāsa V 'वागीरो वैतसपृष, कुडङ्ग लतागहनम्'—Rūyyaka's *Kavyaprakāśa-Saṃhita*.

Section Page

§ 54. 137. 'उच्चिणसु पडिअकुसुम--' --The Sanskrit *chāyā* of the *gāthā* as given in the 'Locana is:—

उच्चिनु पतित कुसुम मा धुनीहि शेफालिका हालिकस्तुपे ।
एष त विषमविपाकः स्वशुरेण श्रुतो बलपदशब्दः ॥'

APPENDIX II

A Alphabetical Index of *Karikās* in the *Dhvanyāloka, Uddyota II*

	Page	Section	Serial number
अर्षान्तरे सक्रान्तम् ..	1	1	1
अर्षशान्त्युदभवस्त्वन्य	99	37	22
अर्षशक्तेरलकार	113	40	25
अलकारान्तरस्यापि	114	41	26
अलकारान्तरव्यङ्ग्य° ..	136	53	30
अभ्युत्पत्तेरशक्तेर्वा	140	55	32
असलक्ष्यक्रमोद्घोत ..	7	6	2
आक्षिप्त एवालकार	71	32	21
रूपेण प्रतिभास्यात्मा .	73	31	20
तमर्थमवलम्बन्ते	29	13	6
तस्याङ्गानां प्रभेदा ये	43	19	12
दिङ्मात्रं तूच्यते येन .	44	20	13
ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे	46	21	15
ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य	54	24	17
निर्वर्द्धावपि चाङ्गत्वे ..	55	25	19
प्रधानेऽन्यत्र वाच्यार्थे .	13	9	5
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न°	103	39	24
यत्र प्रतीयमानोऽयं	136	54	31
रमभाषतदाभास°	8	7	3
रसाक्षिप्ततया यस्य .	48	22	16
रूपकादिरलकारघर्षं .	114	41	26
रोद्रादयो रसा दीप्त्या	36	16	9
वाच्यवाचकचास्त्व° .	11	8	4
विचला तत्परत्वेन ..	55	25	18
व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण ..	134	52	29

		Page	Section	Serial number
शरीरीकरणं येषा	..	133	51	28
शब्दायंशक्त्याक्षिप्तोऽपि	..	103	38	23
शृङ्गार एव मधुरः	..	31	14	7
शृङ्गारस्वाङ्गिनी यत्नाद्	..	44	20	14
शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये	..	35	15	8
श्रुतिदुष्टादयो दोषाः	..	40	18	11
समर्पकत्वं काव्यस्य	..	38	17	10
सर्वेष्वेव प्रभेदेषु	..	141	55	33

B. Alphabetical Index of *Vṛtti*-verses.

		Page	Section
यमकादिनिबन्धे तु	..	54	§ 23
रसभाषादितात्पर्यम्	..	20	§ 11
रसवन्ति हि वस्तूनि	..	54	§ 23
रसाभासाङ्गभावस्तु	..	54	§ 23

C. Alphabetical Index of Illustrative Quotations in the *Vṛtti*.

		Page.	Section .
अम्बा दोतेऽत्र बृद्धा	..	104	§ 38
अनुरित्त. पल्लवित्त.	..	130	§ 50
आक्रन्दाः स्तनितैः	..	62	§ 28
ईसाफलसस्त वि तुह	..	126	§ 48
उद्दामोत्कलिका विपाण्डुररुचं	.	58	§ 27
उन्नत. प्रोल्लसद्धार.	..	85	§ 34
उष्णसु पञ्चिकुसुमं	.	137	§ 54
एवंवादिनि देवयी		99	§ 37
कपोले पत्राली करतल°	.	48	§ 22
कमलाभरा षौ मलिया	..	136	§ 54
किं हास्येन न मे	..	17	§ 10
कोपात् कोमललोलबाहुलतिका°	..	66	§ 29
क्षिप्तो हस्तावलग्नः †	..	17	§ 10

	Page	Section
स येऽयुश्चलयन्ति .	96	§ 36
गवण च मत्तमेह ..	6	§ 5
चञ्चद्भुजभ्रमितचण्ड°	36	§ 16
चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव ..	57	§ 26
चलापाङ्गा दूष्टि स्पृशमि ..	55	§ 25
चमहिजमाणसकञ्चण°	81	§ 33
चन्दमऊएहि गिखा ..	115	§ 43
चन्द्रनासकतभुजग°	126	§ 4९
जाएज्ज वणुदेसे ..	124	§ 47
तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहग°	22	§ 12,
तन्धी मेघजलार्द्रपल्लवनया	22	§ 12
तस्या विनापि हारेण	81	§ 33
त ताण सिरिसहोअर°	120	§ 45
ताला जाअन्ति गुणा ..	4	§ 3
तेषा गोपवभूविलासमुहदा ..	22	§ 12
त्रासाकुल परिपतन्	126	§ 48
दत्तानन्दा प्रजाना	85	§ 34
दूष्ट्या केराव । गोपरागहृतया .	85	§ 34
देव्वाएत्तमि फले	122	§ 46
नो कल्पापायवायी ..	61	§ 28
प्राप्तश्रीरेप कस्मात् ..	116	§ 44
भ्रमिभरतिमलसहृदयता ..	81	§ 33
यश्च च मातङ्गगमिर्न्य ..	86	§ 34
येन ध्वस्तमनोभवेन	72	§ 32
यो य श्मन्न विभर्त्ति	36	§ 16
रविसञ्चान्ततीभाग्य ..	5	§ 4
रक्त्स्त्वं नयपल्लवै	58	§ 27
रम्या इति प्राप्तवती पताका	129	§ 49
लाषण्यकान्तिपरिपूरित°	116	§ 44
वत्से मा गा विपादं ..	104	§ 38
वाणीरकुटङ्गुद्दीण°	137	§ 54

	Page	Section
बीरार्ण रमइ घसिणरुणम्मि ..	119	§ 45
दयामास्वङ्ग चकितहरिणी° ..	67	§ 30
दलाघ्याशेषतनु सुदर्शनकर° ..	81	§ 33
समवाय इव विरोधिना पदार्थानाम् ..	94	§ 35
सकेतकालमनसं विटं ..	100	§ 37
सज्जेइ सुरहिमारौ ..	108	§ 39
न वञ्जुमखिलाञ्ज् शक्तः ..	120	§ 45
सर्वैकशरणमक्षयमधीश ..	94	§ 35
साअरविद्वण्णजोव्वण° ..	108	§ 39
सिहिपिच्छकणकरा ..	109	§ 39
स्निग्धदयामलकं त् ..	3	§ 2
हिअअट्टाविअमण्णु ..	122	§ 46